ГОДИШНИКЪ НА УНИВЕРСИТЕТА СВ. КЛИМЕНТЪ ОХРИДСКИ—СОФИЯ
ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТЪ — ТОМЪ XXXIX, 1942/43.
ANNUAIRE DE L'UNIVERSITÉ SAINT CLÉMENT D'OHRIDA à SOFIA
FACULTÉ HISTORICO-PHILOLOGIQUE — TOME XXXIX, 1942/43.

ВАЛОВЕТѢ ВЪ ДОБРУДЖА И БЕСАРАБИЯ И ПРАБЪЛГАРСКАТА ТЕОРИЯ

ИСТОРИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ

ОТЪ
Д-ръ Д. КРЪНДЖАЛОВЪ

LES VALLUMS DE DOBROUDJA ET DE BESSARABIE ET LA THÉORIE PRABULGARE

ÉTUDE HISTORIQUE

PAR
Dr D. KRANDJALOV

СОФИЯ — SOFIA
УНИВЕРСИТЕТСКА ПЕЧАТНИЦА — IMPRIMERIE DE L'UNIVERSITÉ
1943

Предговоръ

На ония, които познаватъ съдържанието и размѣритѣ на моята работа „Румънски влияния въ Карпатитѣ, съ особенъ огледъ къмъ областьта Моравска Валахия“ (на чески езикъ, Прага, 1938, стр. XCIX+564)[1], ще имъ се стори можеби чудно, че излизамъ сега съ единъ трудъ не само върху друга териториална область, но и отъ привидно съвсемъ друга дисциплина. Докато въ първия ми голѣмъ трудъ се занимахъ главно съ въпроси, за които материалитѣ и методътъ принадлежатъ повечето къмъ езикознанието (славянска, романска и класическа филология), тази книга борави въ една область, която изглежда повече археология.

Ония, обаче, които могатъ и знаятъ да виждатъ сѫщината на работитѣ, ще забележатъ безъ съмнение, че, както въ книгата ми за влиянията на румънитѣ въ Карпатитѣ, моята цель не бѣше да установя само разнитѣ „закони“ отъ филологическо гледище на румънскитѣ заемки въ карпато-славянскитѣ езици, а естеството и количеството отъ всички гледища на румънскитѣ влияния въ споменатитѣ области, което е въ сѫщность единъ чисто исторически въпросъ, свързанъ съ оная голѣма загадка, каквато представлява въпросътъ за произхода и първоначалната родина на румънския народъ, сѫщо така и въ този ми трудъ, който се занимава съ въпроса на окопитѣ въ българскитѣ и тѣмъ съседни земи, моята цель не е да проследя структурата, техниката и размѣритѣ на постройкитѣ, а много по-широкия въпросъ на тѣхния произходъ, както и на произхода и разпространението въ стария свѣтъ на самата идея за отбрана посрѣдствомъ землени окопи.

Както въ първия ми трудъ точното установяване на количеството и естеството на румънскитѣ думи, намиращи се въ западнитѣ Карпати, отхвърли за винаги дотогавшнитѣ предположения относно автохтонностьта на румънитѣ въ тѣхъ и оттеглянето имъ къмъ западъ и северъ, следъ заселването на маджаритѣ въ Панония, така настоящиятъ ми трудъ, възъ основа на изнесенитѣ доказателства за сѫществуване на землени окопи въ Европа и северна Африка отъ ерата преди Христа и особено отъ римско време, показва, че теорията за прабългарския произходъ на изследванитѣ валове е пропустнала да се справи съ чисто историческата действителность на предишнитѣ.

[1] Вижъ едно кратко извлѣчение отъ нея, заедно съ разбора на досега публикуванитѣ рецензии, въ ИИД 1943, XIX, стр. 74—120.

При все че тукъ държа, естествено, смѣтка и за техниката, размѣритѣ и формитѣ на строежитѣ, главниятъ предметъ и цель на моитѣ изследвания тукъ е отъ областьта на историята, а не на археологията. Въпросътъ, дали прабългаритѣ сж строили или не валове не е нито най-малко археологически, а чисто исторически. Азъ доказвамъ, че a priori този въпросъ не може да получи положителенъ отговоръ, тъй като на една часть отъ него, именно, дали прабългаритѣ сж донесли отъ първоначалната имъ родина обичая да строятъ погранични окопи, следва да се отговори само отрицателно.

И отражението, което този новъ изводъ ще трѣбва да има върху по-нататъшнитѣ изследвания въ областьта на културата, съ която сж дошли, и на оная, която сж развили тукъ прабългаритѣ, ще бѫде само отъ чисто историческо естество. Археология ще прави тепърва оня, който ще трѣбва да установи, кои точно отъ тукъ сѫществуващитѣ валове сж прабългарски, тъй като на въпроса: защо именно сж такива, ще трѣбва да отговори съ археологически аргументи — разлика въ техниката, различия въ съдържанието на открититѣ находки и пр.

Историята, особено отъ когато не е вече само история на войни и пълководци, представлява една дисциплина, въ която най-добри и най-вѣрни самостоятелни заключения може да даде оня, който е подготвенъ да борави научно въ повече области, занимаващи се съ различни участъци на човѣшката мисълъ и дейность, за да съчете правилно тѣхнитѣ разнородни данни. Какво остава да знае историкътъ, ако не знае основно археология, езицитѣ на главнитѣ извори, епиграфия и палеография, ако не знае етнографията и особено езицитѣ на народитѣ, съ чиято история се занимава, най-вече езицитѣ на ония народи, като балканскитѣ, чиято история е скрита главно въ тѣхнитѣ езици, ако не знае философия, логика, социология? Тия толкова различни, самостоятелни и второстепенни дисциплини, могатъ да се сторятъ излишни само на ония, които въ понятието „историкъ“ виждатъ единъ различенъ по размѣри синопсисъ на исторически дати.

Върху въпроса, който стана предметъ на тази моя студия, както и на още четири по-малки, печатани другаде, попаднахъ случайно. Преди нѣколко години, когато служихъ като трудовакъ въ Военния музей, бѣхъ натоваренъ да дамъ материали за съставянето на подробни карти на добруджанскитѣ и бесарабскитѣ валове. При разглеждането на съответната литература съзрѣхъ голѣмата пропасть, която въ научно отношение дѣли нашата отъ чуждата. Отъ тогава този въпросъ стана за мене въпросъ на съвѣсть и честь научна и, при все че ми се искаше да си насоча вниманието къмъ края на второто българско царство, не можахъ да напустна тази тема, преди да завърша каквото бѣхъ започналъ.

Както и въ гореспоменатия ми трудъ, и тукъ стигнахъ до резултати почти противоположни на ония, които очаквахъ. Това не предполага само независимость на мисъльта и доблесть въ изнасянето на придобитѣ изводи, а още повече свобода на движение въ съседнитѣ дисциплини, на които особено въ историята на българския и на другитѣ балкански народи ще трѣбва да се отдаде много повече внимание, отколкото се прави това обикновено.

Ако у насъ, отъ една страна, изследванията по линията на етническитѣ, езиковитѣ и културнитѣ останки отъ прабългаритѣ, преди още да изчерпатъ всичко, се изродиха въ теории, които отдавна напустнаха предѣлитѣ на сѫщинската и предметна наука, отъ друга страна, проучванията отъ гледище на етнологията, езика, народната и висша култура върху субстрата, върху тукъ намѣреното и наследеното, се намиратъ още въ пелени, при все че натрупанитѣ дѧнни и материали позволяватъ вече да се излѣзе отъ етапа на откѫслечнитѣ, противоречиви и мъгляви хрумвания, съ каквито изобилствуваме до сега.

Лъже се нѣкой, ако мисли, че наистина само километричнитѣ камъни на датитѣ представляватъ пѫтищата на историята. Чернитѣ пѫтища на народа, както и днешнитѣ автостради, нѣматъ такива, сѫщо както морскитѣ и въздушнитѣ. Считамъ, че е време да потърсимъ и проследимъ и ония черни, но многобройни пѫтища въ нашата история, защото и тѣ винаги водятъ, както и конкретнитѣ, къмъ ония широки километризирани шосета, жалонирани отъ съвременнитѣ данни на писменитѣ извори. А колко по-съкратенъ маршрутъ и колко нови и неочаквани погледи криятъ тѣ! Това може да стане само чрезъ прилагане въ нашата история на повече обща археология, етнология, етнография, езикознание и филология, социология и пр., на които историята трѣбва да бѫде последна синтеза и апотеозъ.

Д-ръ Д. КРЪНДЖАЛОВЪ

Вмѣсто уводъ

Тукъ ще разгледамъ въпроса на укрепителнитѣ или погранични валове въ срѣдна Добруджа и Бесарабия само въ връзка съ мненията изказани отъ учени, които прѣко или косвено сѫ се занимавали съ тѣхъ, проучвали сѫ ги на самото мѣсто, или само отъ литературнитѣ данни сѫ се потрудили да си съставятъ свое особено мнение било по отношение на тѣхната старинность и цель, било пъкъ по отношение на тѣхния строежъ и произходъ. Ще оставимъ на страна въпроса, за какви сѫ били смѣтани тѣ до сега отъ историческата наука на съседнитѣ народи, защото естестествено е да се допустне, че румънитѣ, напр., ще клонятъ къмъ предположението за римския имъ произходъ, както е естествено и ние да се стараемъ да установимъ, дали тия окопи не представляватъ съоръжения издигнати за отбраната на едновремешната ни държава.

I. Значението на названията „Траянъ“ или „Троянъ“

Името на Траяна, което мѣстната традиция свързва съ тия окопи и което дава поводъ на най-бележития румънски изследвачъ на добружанскитѣ окопи, Гр. Точилеску [1], да твърди, че поне единъ отъ тѣхъ, именно голѣмиятъ земленъ валъ, билъ построенъ отъ римския императоръ Траянъ, не е мѣродавно.[2] Върху значението на това име, когато то се дава на известни стари пѫтни, укрепителни или гранични строежи, най-вещиятъ изследвачъ на окопитѣ въ Добруджа и въ цѣла Ру-

[1] Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie. Les vallums de Cernavoda à Constantza. Bucarest 1900, 145—184, и карта.

[2] Вижъ Б. Филовъ, Траяновиятъ валъ въ Добруджа. Отечество. София 1917, IV, бр. 27, стр. 5—8. Вижъ сѫщо Б. Филовъ, Императоръ Траянъ и днешнитѣ български земи. ИБАД 1915, V, 177—206. Вижъ на стр. 179—180 и забележкитѣ, гдето е наведена и друга литература по въпроса за името на Траяна у славянскитѣ народи, въ тѣхната митология, топонимия и пр. Вижъ пакъ отъ сѫщия Римското владичество въ България. БИБ 1928, I, 1, стр. 22—23. По-нататъкъ, В. Аврамовъ, Траяновиятъ пѫть презъ Дунава и Балкана за Пловдивъ. ИБАД 1914, IV, 227—240, на стр. 238—239. За огромното впечатление, което военното и мировото дѣло на Траяна, както и неговитѣ благотворни последици, сѫ упражнили върху фантазията на народитѣ, обитаващи тогава Балканитѣ и което се е запазило отчасти до день днешенъ, вижъ сѫщо C. Patsch, Der Kampf um den Donauraum unter Domitian und Trajan. Akad. d. Wiss., Wien, philos.-hist. Klasse. Sitzungsber. 217. Band, I. Abh., на стр. 231—233. Преди всичко обаче вижъ студиитѣ на К. Иречекъ, Военниятъ пѫть отъ Бѣлградъ за Цариградъ и балканскитѣ проходи. Български преводъ въ БИБ 1932, IV, 4, на стр. 7—8; Исторія Болгаръ. Одесса 1878, на стр. 93—96, и Пѫтувания по България. Часть II (бълг.

мъния, нѣмскиятъ ученъ Карлъ Шухардъ, казва въ последната си студия[1] следното: „Моятъ престой въ страната (Румъния) ми показваше все повече, че народътъ приписва произволно на Траяна който и да е дълъгъ валъ, като го именува „валъ на Траяна“ или просто „Траянъ“, така че тази дума е станала вече нарицателно име. Въ Молдава и Влашко видѣхъ сѫщо, че така сѫ наречени и великолепнитѣ окопи, които прекосяватъ цѣлата страна, но които сигурно нѣматъ нищо общо съ Траяна“. Подобно на добруджанскитѣ валове и тѣзи въ южна Бесарабия[2] изглежда да нѣматъ нищо общо съ начинанията на великия римски императоръ, въпрѣки че и тѣхъ народното предание означава съ името „Траянови валове“.

Въ Румъния името на Траяна е свързано съ старитѣ римски пѫтища въ Малка Влахия (Олтения), построени въ негово време, и съ други пѫтни и укрепителни постройки, направени много по-късно. Такъвъ е, напр., случаятъ съ пѫтя, който почва отъ Флъмънда на Дунава, подъ устието на р. Олта, и върви приблизително 50 клм. източно, успоредно съ нея, къмъ северъ, като минава презъ Рошиори де Веде, Питещи и Кѫмпулунгъ, къмъ Torzburger Pass[3] или Pasul Branului.

преводъ) Пловдивъ 1899, на стр. 106—109, 112, 320, 364, 382, 452, 898, както и Поправки и добавки, къмъ неговата История на българитѣ. София БАН 1939, на стр. 15—16. За разширението на името на Траяна и у другитѣ славянски народи, у чехитѣ, поляцитѣ и особено у руситѣ, още въ епохата отъ преди излизането на славянитѣ отъ общата задкарпатска прародина, значи, можеби още въ II в. сл. Хр., вижъ L. Niederle, Slovanské starožitnosti. Původ a počátky Slovanů jižních. I. Praha 1906, 145—146, и забележкитѣ, гдето се привеждатъ „Траянови“ валове и отъ областьта между Галиция и Днепъръ. Тѣхъ обаче Нидерле не възприема като римски.

Специално за значението на това име въ славянската митология вижъ L. Leger, L'empereur Trajan dans la mythologie slave. Revue de l'histoire des religions, 1896, и La mythologie slave. Paris 1901, 124 и сл. Обикновеното румънско схващане за значението на името „Траянъ“ отхвърлиха вече отдавна Гр. Точилеску и М. Суцу. Вижъ тукъ по-долу.

[1] C. Schuchhardt, Die sogenannten Trajanswälle in der Dobrudscha. Abhandlungen d. preuss. Akad. d. Wiss., philos.-hist. Classe. Berlin 1918. Einzelausgabe, стр. 66, съ подробна карта 1:70,000. Извадки отъ нея сѫ били публикувани преди това въ бр. 195 и 196 отъ органа на германскитѣ окупационни войски въ Добруджа: Dobrudscha Bote, 1917 год. Наведенията питатъ е отъ голѣмата студия, стр. 9.

[2] Най-добриятъ изследвачъ на тѣзи валове е C. Uhlig, Die Wälle in Bessarabien, besonders die sogenannten Trajanswälle. Ein historich-geographischer Versuch. Praehistorische Zeitschrift, Berlin 1928, XIX. Band. 185—250, отбелязва следното: „Wenn sie, oder mindestens der eine von ihnen noch heute als „Trojan“ bezeichnet werden, so kommt das eben daher, dass im ganzen transkarpatischen Gebiet des heutigen Rumäniens dies Wort zu einer Art Begriff geworden ist“ (241).

[3] Patsch, Der Kampf um den Donauraum 170—171, 233. Вижъ сѫщо и prof. I. Simionescu, Tara noastră. Oameni. Locuri. Lucruri. Bucureşti 1937, 44. Този проходъ е билъ замѣстенъ по значение отъ съседния източенъ проходъ на Предялъ едва къмъ края на 18 в. Именно тепърва презъ 1787 г. е билъ прекаранъ презъ него пѫть за коли, а презъ 1879 г. и желѣзница. Неговата височина е 1045 м., докато оная на прохода Bran е 1260 м.

Името на Траяна е запазено още и въ сръбскитѣ земи. „Троянъ“ се наричатъ остатъцитѣ отъ Horreum Margi при Кюприя. Името „Трояновъ градъ“ се намира при Шабацъ на р. Сава, после близо до Нови-пазаръ, и въ областьта на Копаоникъ. Останкитѣ отъ единъ лагеръ на римски легионъ, Burnum, при Книнъ въ Далмация, се наричатъ „Траянски градъ“. Единъ старъ водопроводъ близо до Zara vecchia се нарича „Trajan put“, а дори и единъ мостъ въ гр. Мостаръ се приписва сѫщо на Траяна[1].

На българска територия има сѫщо единъ валъ, нареченъ „Троянъ“, именно Бѣленскиятъ окопъ (13 клм.), между Свищовъ и Никополъ[2]. Сѫщевременно името на Траяна е свързано въ мѣстната българска топонимия съ изследвания отъ В. Аврамовъ „Траянски пѫть“ или „— пѫтека“, отъ Гигенъ до Пловдивъ[3], и главно съ остатъцитѣ на голѣмия римски друмъ, който свързвалъ Цариградъ съ западната половина на Балканския п-овъ презъ Одринъ, Пловдивъ, София, Нишъ и Бѣлградъ. Както е отбелязалъ и К. Иречекъ въ своитѣ изследвания[4], две части отъ тоя пѫть при Слатина се именуватъ „Горни — “ и „Долни Троянъ“. Особено до София, Ихтиманъ, Пазарджикъ, Чирпанъ и другаде, този пѫть изобщо е означаванъ отъ мѣстното население като „Трояновъ —“ или „Троянски пѫть“, като турското население го нарича „Троянъ йолъ“.

На сѫщия пѫть на Ихтиманския проходъ имаме т. н. „Траянова врата“. Проф. П. Мутафчиевъ въ студията си „Стариятъ друмъ презъ ‘Траянова врата’“ отбелязва[5], че сега тази мѣстность се нарича „Маркова капия“ или „Капията“. Не било изключено обаче първото славянско население да я е назовавало „Траянова врата“, при все, че нито историческото, нито политическото и стратегическо положение на римската империя на Балканитѣ, по времето на въпросния римски императоръ, не оправдаватъ предположението, че именно той е затворилъ съ стена и врата мѣстностьта, на която се приписва неговото име.

„Името на Траяна ще да е било дадено на голѣмата порта“, пише по-нататъкъ авторътъ, „навѣрно възъ основа на повѣрията срѣдъ южнитѣ славяни за тоя прочутъ римски царь. У тѣхъ това име се е превърнало въ легенда много рано, може-

---

[1] Patsch, Der Kampf um den Donauraum 232.

[2] Шкорпилъ, Абоба-Плиска 523—4.

[3] Цит. съч., вижъ тукъ забел. № 2, на стр. 6. Вижъ и Patsch, Der Kampf um den Donauraum 233.

[4] Въ Archaeologische Fragmente aus Bulgarien. AEM. Wien 1896, X, 43—204, на стр. 88, и въ Военниятъ пѫть 162. Иречекъ е отбелязалъ на времето още „Трояновъ градъ“, развалини при Пазарджикъ и при банитѣ Лиджа-Хисаръ, „Трояновъ мостъ“, на р. Тополница и, естествено, града, прохода и манастира „Троянъ“. Вижъ сѫщо Пачъ, ц. с. 232—233.

[5] Сп. БАН 55, 1937, стр. 21—148, на стр. 21—22 и 35—36.

би, както Дриновъ предполагаше, още преди преселението имъ отсамъ Дунава . . . Чужденцитѣ европейци навѣрно ще сѫ чули това название при пѫтуванията си тукъ презъ ранната епоха на турското господство и тъй сѫ го предали на по-новата литературна традиция. До колкото ни е известно, за пръвъ пѫть се явява то у маджарския историкъ Бонфиний († 1503), въ разказа му за похода на маджарския кралъ Владислава, който въ 1443 г. стигналъ съ войскитѣ си до тия мѣста. Следъ това то минало въ издаденитѣ на западъ географски карти на Европейска Турция, и тъй станало известно на все по-голѣми кржгове на образования свѣтъ. . . Накрай тя била забравена отъ народа ни, у когото презъ епохата на робството образътъ на Крали Марко постепенно затъмнилъ споменитѣ почти за всички голѣми дейци изъ миналото на нашитѣ земи".

Значи името „Траянова врата" тукъ не отговаря нито на историческото, нито на фактическото положение, а отъ дълги столѣтия насамъ то е чисто книжовно, като първоначалниятъ му произходъ е народенъ — митологически. Може, следователно, да се предположи и относно добруджанскитѣ валове, че даваното имъ име на Траяна е отъ съвсемъ новъ, книжовенъ произходъ. Това заключение се налага още повече, ако обърнемъ внимание върху влиянието, което сѫ упражнили Бонфиний, Топелтинъ и най-вече Кантемиръ и Сулцеръ[1] върху предварителното литературно осведомяване на ученитѣ западни пѫтешественици изъ източна Европа. Въ такъвъ случай, можеби, то датира дори отъ времето на румънското възраждане, т. е. отъ самото начало на миналия вѣкъ. Отъ тогава това име ще да е проникнало между народа отъ разнитѣ исторически тенденции, които се стараеха да възродятъ старата римска слава въ очитѣ на румънскитѣ маси, които лека-полека възприеха изобщо тия настроения и особено Траяновото име отъ училищата, отъ патриотичнитѣ разкази и пѣсни. Отъ друга страна, можеби, това име е било запазено и въ народната традиция на самитѣ румъни, както у славянитѣ, или възприето отъ тая на последнитѣ. Това ще бѫде вѣрно, разбира се, ако не се установи противното, т. е. че името датира отъ преди XVIII в., чрезъ изследване на старитѣ пѫтеписи изъ Добруджа, именно отъ цѣлъ вѣкъ преди Хелмутъ фонъ Молтке[2] и фонъ Винке, както и преди Hommaire de Hell и J. Michel, които тепърва презъ втората четвъртъ на XIX в. даватъ на добруджанскитѣ валове името на Траяна, безъ да изтъкнатъ изрично, дали поне

[1] Вижъ за тѣхъ по-долу, при описанието на бесарабскитѣ валове.

[2] Баласчевъ, Укрепителнитѣ работи 18, счита направо фонъ Молтке като виновникъ за това неправилно наименование на валоветѣ. Фонъ Молтке се е повлиялъ вѣроятно отъ трудоветѣ на молдавския владѣтелъ Димитрие Кантемиръ, които сѫ били добре познати въ Германия. Вижъ по-долу при описанието на бесарабскитѣ валове.

тогава мѣстното румънско население, доколкото го е имало тамъ, е наричало наистина и то валоветѣ съ това име. Поради това изглежда твърде вѣроятно тази толкова разширена „традиция“ да датира отъ най-ново време, именно отъ писмата на Молтке и отъ изследванията на Винке, следъ като печатането на Кантемировитѣ историко-географски трудове въ Германия, къмъ края на XVIII в., бѣше ѝ спечелило книжовно поданство въ западна Европа, подобно на по-старата традиция, произлизаща отъ Бонфиния.

При това не бива да се забравя обстоятелството, че въ румънския езикъ думата „троянъ“ значи изобщо „валъ, прѣспа, натрупване“, както напр. troian, troiene = nămeţi de zăpadă, прѣспи отъ снѣгъ[1].

Накрай трѣбва да изтъкна, че особено Точилеску е приписвалъ това име и на двата напрѣчни вала въ Влашко, които народътъ нарича изключително Бразда луй Новакъ. Неговитѣ пѫтни бележки, запазени въ библиотеката на Румънската академия, позволяватъ да се предположи, че, благодарение на настояванията имъ върху името на Траяна, Точилеску самъ и неговитѣ помощници сѫ го внушавали и на населението[2].

II. Описание на валоветѣ

Добруджанскитѣ валове

Отбранителната или погранична линия отъ валове въ Добруджа се състои отъ три вала, които свързватъ дунавската съ черноморската естествени граници презъ блатистата долина на Карасу, между Кюстенджа и Черна-вода, малко по на югъ отъ точката, гдето коритото на Дунава се доближава най-много до брѣговетѣ на Черно море[3]. Тѣзи три т. н. „Траянови валове“ сѫ познати подъ турскитѣ имъ названия. Два отъ тѣхъ, именно южниятъ и срѣдниятъ сѫ землени (топракъ-герме), а северниятъ е отъ камъкъ, т. е. по него е вървѣла каменна стена (ташъ-герме). Южниятъ валъ е нареченъ и малъкъ (кючукъ-герме), а неговиятъ отбранителенъ окопъ е обърнатъ къмъ югъ, докато срѣдниятъ — голѣмиятъ (буюкъ-герме) и северниятъ — каменниятъ, иматъ фронтъ къмъ северъ. Изобщо дължината на всѣки валъ едва надминава 56—58 клм.[4].

---

[1] Dr H. Tiktin, Rumänisch-deutsches Wörterbuch. Bukarest 1895—1925, стр. 1653.

Вижъ томоветѣ № 5137, 5139 и 5141. Вижъ и моето нарочно изследване върху валътъ въ Влашко, Единъ мнимъ прабългарски валъ, въ Сборникъ въ паметь на проф. П. Мутафчиевъ, 1943 (подъ печатъ), както и Schuchhardt, Wälle und Chausséen (вижъ по-долу) 208—216, 222—232.

[3] За тѣзи валове прилагамъ на края картата на Vulpe, Histoire ancienne (вижъ по-долу), тъй като тя съчетава даннитѣ отъ картитѣ на Schuchhardt и на Tocilescu.

[4] Дължината отъ 51 клм., която посочва Шухардъ въ Die sogenanten ц. с. забел. 3, се дължи вѣроятно на грѣшка въ печата. Вижъ сѫщо забележката по този въпросъ у Fabricius, RE XIII, 1, 650.

Малкиятъ или южниятъ земленъ валъ[1] започва отъ Кюстенджа, като обгражда и пристанището, и, вървѣйки въ з. и ю.-з. направление, повечето по малкитѣ вододѣлни височини, южно отъ долината Карасу, минава подъ селата Омурджа, Гол. и Малъкъ Мурфатларъ. Отъ тукъ се отправя доста остро на с.-з., минава подъ с. Каракьой и отъ тамъ, успоредно съ езерата на Карасу, първо съ западно, а после съ ю.-з. направление, покрай с. Кокирлени и тамошното езеро и достига до Дунава, 7 клм. южно отъ Черна-вода. Южно отъ Меджидие той е прекѫснатъ на разстояние отъ $3^1/_2$ клм.[2] Това прекѫсване е леко обяснимо, ако се приеме, че тамъ е имало нѣкое отдавна изчезнало селище[3], както предполага Шухардъ. Малкиятъ валъ е отъ примитивна и проста направа. Могилитѣ, които го придружаватъ почти по цѣлото протежение, отъ южна и отъ северна страна, не сѫ укрепителни, а предисторически гробове, както установилъ сѫщиятъ авторъ чрезъ разкопки[4]. Валътъ нѣма никакви други приспособления за отбрана или лагеруване[5], както погрѣшно предполагалъ Шкорпилъ[6]. Лагеритѣ, които Шкорпилъ твърди, че принадлежатъ къмъ малкия валъ, не могатъ да бѫдатъ отдѣлени отъ системата лагери, която придружава другитѣ два вала. Много по-вѣроятно изглежда предположението на Шухарда, че малкиятъ валъ представлява проста погранична линия на „предисторически“ народъ, който живѣлъ на северъ отъ нея, запазвайки въ тила си втората естествена отбранителна линия на езерата на Карасу съ всичкитѣ тѣхни стратегически и икономически предимства. Линията на малкия земленъ валъ не е безупрѣчно права, а лѫкатушна. Това обстоятелство, отъ една страна, а отъ друга страна особено покриването и обсебването на този малъкъ валъ, по едно разстояние отъ 3·5 клм., въ неговия запа-

[1] Вижъ и К. Шкорпилъ, Пограниченъ български окопъ между р. Дунавъ и Черно море, въ Сборникъ въ честь на проф. Д-ръ В. Н. Златарски. София 1925, стр. 544—553. На стр. 551 Шкорпилъ дава други размѣри, въ крачки. Вижъ и описанието на P. Polonic, Valurile antice din Dobrogea. Natura. Bucureşti 1935, № 6, 21—26, гдето е помѣстена и подробна карта. Като дължина на валоветѣ Полоникъ посочва 60—70 клм.

[2] C. Schuchhardt, Die Anastasius-Mauer bei Constantinopel und die Dobrudscha-Wälle. Jahrbuch d. kaiserlich-deutschen archaeologischen Instituts. Berlin 1901, Band XVI, 107—127, отбелязва на стр. 111, че валътъ билъ прекѫснатъ на разстояние отъ 6 клм., но въ по-новата си студия се поправя.

[3] Шкорпилъ, Погр. бълг. окопъ 54, мисли, че тази часть не е била никога построявана, защото тъкмо тамъ прабългаритѣ били прекѫснати въ работата отъ нападението на Конст. Погоната — Изв. варн. археол. друж. Прит. I, 15. Сѫщото приемаше нѣкога и Г. Фехеръ въ Паметницитѣ на прабълг. култура. ИБАИ III, 12.

[4] Die sogenannten 24.

[5] C. Schuchhardt, Die römischen Grenzwälle in der Dobrudscha. AEM, Wien 1885, IX, 87—113; сѫщо Die Anastasius-Mauer 115; сѫщо Fabricius, RE XIII, 1, 647.

[6] Погр. бълг. окопъ, passim.

денъ край, надъ Кокирленското езеро при Дунава, отъ до тамъ безупрѣчно правата линия на голѣмия земленъ валъ, даватъ право на Шухарда[1] да счита малкия валъ като по-старъ отъ голѣмия. Малкиятъ валъ има фронтъ къмъ югъ. Неговиятъ профилъ е равномѣренъ, 1.5—2 м. високъ и 15—18 м. широкъ, а ровътъ му, на югъ отъ него,[2] 1 м. дълбокъ и 8—10 м. широкъ, така, че цѣлата му ширина достига 26—30 м.[3] Въ разоранитѣ части той е много изтритъ[4]. Насипътъ навсѣкжде е поголѣмъ отъ рова. Това показва, че той е билъ подсиленъ съ пластове съ трева, чимове, донесени отъ другаде[5]. Никжде, обаче, по цѣлото му протежение, казва Шухардъ[6], той не е билъ подсиленъ съ каменень фронтъ или съ дървенъ плетъ, както можело да се види по мѣстата, оставени като проходи.

Голѣмиятъ или срѣдниятъ по мѣстоположение земленъ валъ, съ фронтъ къмъ северъ, започва отъ брѣга на морето, на почти 2 клм. южно отъ Кюстенджа и отъ малкия валъ, съ чисто западно направление. После се извива малко въ с.-з.-но направление и задъ височинитѣ на Кьостели се спуща въ долината на Карасу. Следъ като минава презъ самия градъ Меджидие (гдето е много изтритъ), той спира предъ скалистата мѣстность Петре (Камъни)[7]. Следъ едно прекжсване отъ 12 клм., той започва наново отъ мѣстностьта Гура Гермелей (Устие на вала), като върви праволинейно къмъ западъ, презъ могилата на Мошъ Опря, по едно разстояние отъ 8 клм. После обсебва неправилното легло на малкия валъ (3·5 клм.) и стига до Дунава при височинитѣ на Кокирленското езеро. Отъ Кюстенджа до Кьостели билата на хълмоветѣ, по

---

[1] Die sogenannten 9, 25.

[2] Интересно е да се отбележи, че E. Fabricius, който описва лимеситѣ въ RE XIII, 1, 647—8, при описанието на малкия добр. валъ, при все че се основава главно на Шухарда, Die sogenannten, прибавя и забележки, каквито Шухардъ не е писалъ и то много важни (кол. 647): „Aus seiner Führung im Gelände lässt sich nicht mit Sicherheit schliessen, ob die Front der Befestigung, wie man nach der Lage des Grabens annehmen muss, nach Süden oder etwa nach Norden gerichtet war." Това съмнение се дължи вѣроятно на критикитѣ изказани противъ мнението на Шухарда за произхода на южния добр. земленъ валъ отъ Buday, Dolgozatok, 1919, 126—143 и сл., и отъ Drexel, N. Jahrb. XXV, 230 и сл. Позицията на окопа бѣ обаче още веднажъ установена отъ Шкорпила и мѣсто за подобни съмнения вече нѣма. Въ приведеното отъ Фабриция изследване Будай допущалъ, че постройката е римска, като предполагалъ, „dass bei etwaigen Ausgrabungen sich ein zweiter Graben auf der Nordseite des Walles und Spuren von Holztürmen und Kastellen finden würden" (ibidem, col. 648). Тая надежда не е още изпълнена, защото до сега не сж били предприемани разкопки по малкия южень валъ въ Добруджа.

[3] Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 111; Die sogenannten 23.

[4] Die Anastasius-Mauer 117.

[5] Въ Die Anastasius-Mauer 117, Шухардъ мислеше, че този насипъ е билъ издигнатъ само съ пръстьта отъ рова.

[6] Die sogenannten 24.

[7] Schuchhardt, Die sogenannten 25—27. Вижъ сжщо описанието на Fabricius. RE XIII, 1, 648—649.

които минава валътъ, оставатъ постоянно предъ него, обстоятелство, което е единъ недостатъкъ отъ военно-отбранително гледище, но то има за цель вѣроятно да запази задъ гърба му плодородната низина. Като се има предъ видъ, отъ една страна, че голѣмиятъ валъ обсебва при Дунава леглото на малкия и че, отъ друга страна, тамъ топографията на мѣстностьта благоприятствува за отбраната на севера срещу юга, то трѣбва да се допустне, че строителътъ на голѣмия валъ или е очаквалъ по-малка опасность отъ къмъ северъ и затова е използувалъ готовия изкопъ на малкия валъ, или пъкъ, имайки предъ себе си много голѣма опасность отъ къмъ северъ, той е побързалъ и е употрѣбилъ старата линия, като пристроилъ къмъ нея само по-гѫсти лагери. Профилътъ на голѣмия валъ, съ фронтъ къмъ северъ, е много по-голѣмъ и много по-сложенъ отколкото е оня на малкия. Насипътъ е високъ 2—4 м.[1], а широчината му е 14—16 м. Предъ него, на северъ, се намира единъ окопъ широкъ между 7—12 м. и дълбокъ отъ 1—2 м. Предъ окопа тукъ-таме има каточели още единъ малъкъ насипъ. Задъ главния насипъ има още единъ по-плитъкъ окопъ, който Шухардъ нарича „окопъ за материалъ“, като предполага, че отъ тамъ е била вземана пръсть за издигане по-голѣма височина на насипа. Задъ Гура Гермелей, къмъ Дунава, насипътъ достига до 4 м. височина, и задниятъ окопъ е много плитъкъ, а на мѣста[2], гдето теренътъ е много каменистъ, той изчезва изобщо (при Герме-баиръ). На много мѣста има каточели мостове-седловини за преминаване, но изглежда, че всички тѣзи неравности сѫ отъ по-ново време. Между мѣстноститѣ Петре и Гура Гермелей, отбраната е била предоставена на блатата на Карасу,[3] чието равнище, споредъ Шухарда и проф. Пенкъ, когото първиятъ цитира безъ никакво друго обяснение, било въ старо време съ единъ-два метра повисоко отъ днешното.

По цѣлото протежение на голѣмия земленъ валъ има 35 голѣми землени лагери, на почти еднакво разстояние отъ приблизително единъ клм. единъ отъ другъ.[4] Явно е, че тия

[1] Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 111, измѣрилъ на различни мѣста 4—5 м. отъ дъното на окопа до върха на насипа.

[2] Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 111: „Der grosse Erdwall zeigt in seinem ersten Theile eine 2—3 m hohe Erhebung mit einem tiefen Graben im Norden, einem flacheren im Süden und gelegentlich einer schwachen Bodenerhebung jenseits beider Gräben. Sein zweites Stück, vom See bis zur Donau, hat diese letzte Erhebung noch zu besonderen Wällen ausgebildet und weist somit eine dreifache Linie auf, die in ihrem mittleren Grat eine Höhe von 4—5 m (über der Grabensohle) erreicht“.

[3] Schuchhardt, Die sogenannten 27: „Dergleichen kennen wir ja auch am germanischen Limes. Die nordsüdlich streichende Mainstrecke von Gr. Krotzenburg bis Miltenberg vertritt den Wall, der an ihren beiden Enden die Verteidigung wieder aufnimmt“.

[4] Schuchhardt, Die sogennanten 14, 31; къмъ Кюстенджа сѫ порѣдки — на 1·5 клм. — а при Дунава по-гѫсти, на 700—800 м. единъ отъ другъ. Вижъ сѫщо и Die röm. Grenzwälle 111.

лагери сѫ били построени едновременно съ окопа, понеже тѣ сѫ включени въ задния окопъ на главния валъ. Тѣхнитѣ форми сѫ правилни четиржгълници съ прости, двойни или тройни насипи и окопи. Тѣхнитѣ размѣри сѫ срѣдно около 150×150 м., като най-голѣмиятъ има 200—212×196 м., а най-малкиятъ 105×114 м. (№ 14).[1] На нѣкои мѣста, като заденъ насипъ на тѣзи кастели е използуванъ малкиятъ валъ, именно при морския и дунавския край, гдето двата вала се приближаватъ много единъ до другъ (№ 30, 31). Шухардъ мисли, че тѣзи кастели сѫ служили като лагери за цѣли кохорти. При тѣхъ обикновено насипътъ е 1 м. високъ, 10 м. широкъ, съ окопъ предъ себе си отъ $^1/_2$—$^3/_4$ м. дълбокъ и 10 м. широкъ.

До тѣзи т. н. „голѣми лагери“ сѫ били направени пакъ отъ пръсть други „малки лагери“, на брой 26.[2] Обстоятелството, че малкитѣ сѫ били построени отдѣлно отъ голѣмитѣ и извънъ главния валъ, показва, че тѣ сѫ наистина по-нови отъ тѣхъ, както предполага Шухардъ.[3] Тѣхнитѣ форми сѫ пакъ правилни четиржгълници, а размѣритѣ имъ достигатъ 56 м. × 22·5 м., значи около $^1/_8$ хектаръ; тѣхъ Шухардъ нарича „кастели за манипули“ (подѣления на кохортитѣ). По направа и размѣри насипитѣ и окопитѣ на малкитѣ лагери сѫ подобни на ония при голѣмитѣ, чийто насипи на мѣста тѣ използуватъ, покрай задния окопъ и самия насипъ на главната линия. Малкитѣ лагери сѫ подобни по между си, но тѣ сѫ построени на най-различни разстояния единъ отъ другъ. Близо до Кюстенджа тѣ липсватъ изобщо, а по на западъ такива сѫ били пристроени при всѣки единъ отъ голѣмитѣ. Малкитѣ лагери сѫ били построени главно при мѣстата естествено по-достжпни за преминаване, което значи, че тѣ не сѫ били просто наблюдателни, а отбранителни. Вѣроятно е, както предполага Фабрициусъ,[4] че, на мѣстата, гдето не сѫ били построени малки, били сѫ използувани голѣмитѣ лагери.

Каменниятъ валъ,[5] който има сжщо фронтъ къмъ северъ, започва отъ брѣга на морето, южно отъ Кюстенджа, и върви южно, успоредно и много близко до голѣмия земленъ валъ, като така стига задъ гарата Паласъ. Тамъ се насочва малко къмъ юго-западъ и западъ и после прави една голѣма извивка къмъ северъ и северо-западъ. Следъ това пресича голѣмия земленъ валъ, излиза северно отъ него и се насочва

[1] Шухардъ ги брои отъ Кюстенджа къмъ Дунава, а Полоникъ и Точилеску обратно. Тѣ сѫ отбѣлязани по сжщия начинъ и въ картата на Vulpe, която давамъ като приложение.

[2] Schuchhardt, Die sogennanten 14—15, мисли, че следъ най-новитѣ негови изследвания броятъ имъ вече не може да се увеличи. Точилеску бѣше стигналъ до 24.

[3] Единъ отъ тѣхъ, именно b, е билъ построенъ отчасти въ голѣмия лагеръ № 4. Вижъ Die sogennanten 12, 30—31.

[4] RE XIII, 1, 649.

[5] Schuchhardt, Die Anastasius-Mauer 118—119; Die sogenannten 28—29.

право на западъ, като минава презъ Меджидие, запълва празднината отъ 12 клм., която оставаше голѣмиятъ валъ и се отдѣля отъ него при мѣстностьта Гура Гермелей. Отъ тамъ той се насочва на северо-западъ, покрай езерата на Карасу. Следъ малко разстояние, обаче, напуща брѣга на блатата, насочва се право на западъ къмъ Дунава и достига до брѣга при старата крепость Аксиополисъ, на 4 клм. северно отъ другитѣ два вала.

Профилътъ на каменния валъ е почти навредъ еднакъвъ. Окопътъ, който се намира на северъ, достига дълбочина до 1·10 м. и широчина до 12 м., а насипътъ — височина до 2·60 м. и широчина (въ основата му) до 14—15 м., така че въ сжщность той не надминава размѣритѣ на малкия земленъ валъ.[1] Строенъ е изобщо отъ пръсть, както и другитѣ валове, но се нарича „каменен̀ъ", защото по дължината на северния му склонъ минавала една каменна стѣна, построена — както показватъ извънредно малкото остатъци — отъ голѣми дѣлани камъни къмъ лицето и отъ по-дребни отвжтре[2], споени съ много, почти бѣлъ хоросанъ.[3] Сега вмѣсто стената има единъ трапъ, изникналъ поради това, че камънитѣ сж били извадени за постройката на желѣзницата Кюстенджа — Черна-вода и за градежи отъ населението,[4] най-вече следъ минаването на Добруджа подъ румънска власть.[5] Дебелината на стената е била отъ 2·10 м. — 2·20 м.,[6] а височината ѝ до 3 м.

---

[1] Както обаче предполага Точилеску, ц. с. 160, предъ насипа на каменната стена имало една берма, широка до 3 м.

[2] За самия строежъ на каменната стена Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 105—106, казва: „Es sind Blöcke von stattlicher Grosse und sorgfältig in rechten Winckeln behauen. Sie haben meistens eine flache Gestalt, indem ihre Dicke etwa die Hälfte der Breite beträgt. Die Fläche selbst aber zeigt ungefähr Briefbogenform, mit einer Länge von 50—80 ja oft 100 ctm. Das Material ist ein harter, grauer Kalkstein, wie er bei Omurgea und Murfatlar an den Abhängen der südlichen Höhenzüge zu Tage tritt". Въ Die sogenannten 29 сжщиятъ подчертава подобностьта между строежа на тукашната стена съ римскитѣ строежи отъ северна Добруджа при Каранасуфъ (Истросъ) и Улметумъ. Този видъ строежъ, казва сжщиятъ авторъ въ Die Anastasius-Mauer 115, отговарялъ на още добрата епоха на Анастасия, а не на колкото по-кжсни толкова по-слаби епохи.

[3] Въ 1884 год. Шухардъ не бѣше видѣлъ никжде мѣста съ хоросанъ, както пише въ Die röm. Grenzwälle 105—106.

[4] Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 106.

[5] Презъ XVII вѣкъ, когато Евлия Челеби е миналъ презъ тия мѣста (1650—1660 г.), положението било много по-добро. Той пише следното: „Въ старо време невѣрнитѣ отъ страхъ предъ цариградския владѣтель, както и вследствие честитѣ татарски нападения, изкопали единъ голѣмъ валъ отъ Кюстенджа и близо до Черна-вода и съединили Дунава съ Карахарманъ. По тоя начинъ бабадагската и тулченската крепость, както и мѣстностьта „Бешъ-тепе" били обърнати на островъ. И сега по пжтя край вала се виждатъ следи отъ сгради и кули. Сградитѣ на тукашнитѣ села били направени съ камънитѣ на този валъ". Вижъ Пжтуване на Евлия Челеби изъ българскитѣ земи презъ срѣдата на XVII вѣкъ. Преведе отъ турски Д. Г. Гаджановъ, Пер. Сп. 1909, 70, 639—724, на стр. 676—677.

[6] Schuchhardt, Die röm. Grenzwälle 105—6; Tocilescu, Les vallums 160; у последния вижъ и фиг. 87 и 88. Споредъ изчисленията на

Точилеску предполага, че на известна височина по нея е имало едно доста широко стѫпало за стражи и отбрана, а на мѣста стълби за изкачване и врати за преминаване.

Изглежда, че строителитѣ на този валъ сѫ искали да му дадатъ повече хоризонтъ, избѣгвайки височинитѣ предъ него. Обстоятелството, че въ най-източния участъкъ сѫ били употрѣбени покрай естественъ камъкъ и архитектурни части отъ разни сгради, а сѫщо и тухли отъ Томисъ,[1] дава право на Шухарда да изключи епохата на Траяна, защото нейниятъ цвѣтущъ характеръ не би позволилъ подобно варварство; споредъ него, подобни прояви сѫ допустими едва за епохата на Константина Велики и по-късно.

Цѣлиятъ каменень валъ е придруженъ отъ 26 лагера, построени срѣдно по на 2 клм. единъ отъ другъ, по сѫщиятъ начинъ както и самиятъ валъ.[2] Материалътъ, формитѣ и размѣритѣ, както и положенията на лагеритѣ при каменния валъ сѫ най-различни. Отъ Кюстенджа до Мурфатларъ тѣ сѫ отъ пръсть, а на западъ отъ камъкъ, въ зависимость отъ терена. Били сѫ заобиколени съ насипи и окопи до три пѫти[3]. Формитѣ имъ сѫ трижгълни, четиржгълни, петожгълни, осможгълни и многожгълни, длъгнести и валчести, а единъ е въ форма на круша. Размѣритѣ имъ сѫ подобни на голѣмитѣ лагери при голѣмия валъ, именно до 300×360 м., като най-голѣмиятъ (V), който Шухардъ счита за лагеръ на цѣлъ легионъ, има 630×495 м. (надъ 31 хектара), а най-малкиятъ (XXIV) 144×157 м. Нѣкои отъ тѣхъ сѫ построени задъ вала (V и XII) и дори предъ него (XI, XXI), а 4 по брѣга на Дунава (XXVII—XXX). Други отъ тѣхъ използуватъ като задна стена малкия валъ (II) или голѣмия валъ (XVI) или пъкъ заграждатъ лагери отъ голѣмия валъ (II—3) или най-сетне иматъ и отдѣлни укрепителни насипи дори предъ главния валъ (XIII, XXI). Въ основитѣ на много отъ тѣхъ се разпознаватъ кржгли и четиржгълни кули, както и врати — входове.

На ½ часъ разстояние отъ морето, споредъ Шухарда,[4] голѣмиятъ земленъ и каменниятъ валъ прекжсватъ и разрушаватъ напълно малкия земленъ валъ. Това му дава поводъ да счита последния като по-старъ отъ първитѣ два, понеже при построяването имъ, малкиятъ

Точилеску, който взема за основа една дебелина на стената само отъ 1·65 м., за постройката на стената и кастелитѣ е било употрѣбено къмъ 400,000 куб. м. камъкъ, на тегло около 1,040 милиона килограма.

[1] Както пише въ Die Anastasius-Mauer 118—120, Шухардъ е измѣрилъ блокове до 1·50 м. дължина и 1 м. широчина.

[2] Шухардъ ги преброява съ римски цифри отъ I—XXVI, пакъ отъ морето къмъ Дунава. Отъ XXVII—XXX той преброява укрепленията покрай Дунава отъ края на каменния до края на по-горнитѣ два землени окопа; Die sogenannten 44—60.

[3] Die röm. Grenzwälle 111; Die sogenannten 44.

[4] Die Anastasius-Mauer 115—116; Die sogenannten 9.

валъ не е ималъ вече никакво значение. Обаче, по-нататъкъ, авторътъ не може да отговори съ сигурность на въпроса, дали голѣмиятъ земленъ валъ е по-старъ отъ каменния или обратно. На мѣстото, гдето тия два вала се кръстосватъ, при слизането имъ отъ височинитѣ на Кьостели къмъ гарата Доробанцу, тѣ сж напълно разрушени. Тѣ сж разрушени сжщо и задъ Меджидие, при XIV лагеръ, който използува голѣмия земленъ валъ като задна стена и отъ гдето каменниятъ валъ продължава самъ отбранителната линия надлъжъ по скалиститѣ и ронливи брѣгове на блатата. Възъ основа само на логическото разсжждение, че не било нуждно да се построява земленъ валъ тамъ, гдето има вече каменень, и че изобщо каменнитѣ постройки били по-нови отъ земленитѣ, Шухардъ заключава, че земленията валъ е по-старъ, а каменнията по-новъ. Последнията билъ построенъ тъкмо за да се запълни празднината, оставена на времето отъ голѣмия земленъ валъ.

Отъ всичко това трѣбва, следователно, да заключимъ, че тия три вала произхождатъ отъ различни времена, при което 1) малкиятъ земленъ валъ е най-старъ; 2) голѣмиятъ земленъ валъ е по-новъ и 3) каменниятъ валъ е най-новъ.[1] За времето, когато е билъ построенъ всѣки единъ отъ тѣхъ, ще говоримъ следъ като видиме, какво сж мислили по въпроса всички досегашни изследвачи и си дадемъ смѣтка, дали изобщо има сигурни основания и възможности да се датуватъ тѣ по-точно, та да се опредѣли народа или държавата, отъ които сж били издигнати тия внушителни строежи.

Бесарабскитѣ валове

Литературата, която се занимава съ укрепителнитѣ или погранични валове въ Бесарабия е много оскждна и повърхностна, въпрѣки че тѣ сж станали известни на науката порано отъ добруджанскитѣ. Представата за тѣхъ е била още по-неясна, а за ориентация на изследвачитѣ относно произхода имъ е служило единствено името „Траяновъ валъ", което имъ дава мѣстното населенне.

Въ Бесарабия нѣма само два вала, както се мисли изобщо, нито четири, както показватъ нѣкои отъ научнитѣ изследвания, а шесть, както се установява възъ основа на всички сжществуващи литературни и картографски данни отъ наше време[2]. Става дума за двата добре познати напрѣчни валове,

[1] Die röm. Grenzwälle 112; Die Anastasius-Mauer 115—116; Die sogenannten 9.

[2] Давамъ описанието на бесарабскитѣ валове споредъ най-новитѣ и най-подробни изследвания на C. Uhlig (вж. забел. № 2, на стр. 7). Той извършилъ това изследване презъ лѣтото на 1925 г. заедно съ румънския генералъ Скарлатъ Панаитеску, председатель на бесарабския клонъ на румънското

които ще наречемъ „долни“ и „горни“ и за четири надлъжни, именно: „прутскиятъ“, „акерманскиятъ“, валътъ при „Шора“ и валътъ при „Солонецъ“; последнитѣ три се намиратъ по продължение на Акерманския лиманъ и на р. Днестъръ[1].

„Горниятъ валъ“, който е именуванъ отъ населението и въ по-старитѣ карти на Бесарабия „Траяновъ валъ“[2], започва на лѣвия брѣгъ на р. Прутъ при градчето Леово и върви къмъ вжтрешностьта на страната първо въ северо-източно, а после въ източно направление. Той пресича долината на р. Сарата, после ония на р. Когълникъ и на р. Ботна, 4 клм. надъ с. Съл-куца, и, по нейния северенъ брѣгъ, продължава къмъ истокъ, минавайки покрай селата Заимъ и Ново- и Старо-Каушани. При с. Киркъещи той прекосява още веднажъ р. Ботна и достига до брѣга на р. Днестъръ при с. Копанка, 16 клм. южно отъ гр. Бендеръ (Тигина). Ако се приеме, че този валъ е билъ нѣкога цѣлъ, тогава дължината му би надминавала 120 клм. Валътъ минава повече по южнитѣ склонове на сравнително низкитѣ възвишения, въпрѣки че съ много малки отклонения той би могълъ да мине на мѣста по тѣхнитѣ била. Това не е сторено, вѣроятно, защото той е билъ планиранъ въ голѣми праволинейни кжсове[3] отъ по 3 клм. срѣдно (между 1.8 и 4.5 клм.). Общата надморска височина на терена, презъ който минава валътъ, е около 200 м. и той има общъ юженъ наклонъ; никжде нѣма скали, а само льосъ и черноземъ. Въпрѣки, че това се твърди изобщо, не е вѣрно, какво горниятъ валъ се покривалъ съ границата между южнобесарабската степь и горитѣ, които се спущатъ отъ северъ, защото горитѣ слизатъ и презъ него, при с. Заимъ и при Каушани, а въ западната часть тѣ прекрачватъ дори и долния валъ. Съ изключение на малки части по дъната на прекосенитѣ рѣчни долини, гдето е изтритъ и изхабенъ отъ водитѣ, валътъ е доста запазенъ или поне видимъ, като се забелязва отъ доста голѣми разстояния въ видъ на тѣсна и плоска издигнатина, служаща на ммого мѣста

кралско географско дружество и съ проф. Ст. Чобану. Тѣ обходили съ автомобилъ участъка на западъ отъ р. Когълникъ по горния валъ, както и долния валъ, особено западния му край и мѣстностьта, гдето неговата сложна западна часть е продължена къмъ истокъ съ валъ отъ проста направа. Използувамъ сжщо описанието на самия генералъ Scarlat Panaitescu, Valurile lui Traian din Basarabia. Bucureşti 1926, стр. 21, съ подробни карти и на двата главни вала и нѣколко фотографии. Последниятъ се занимава съ валоветѣ отъ гледище на стратегическото имъ значение, но както езикътъ му, така и много отъ мислитѣ му не сж отъ най-яснитѣ. Нѣколко фактически бележки и нѣколко негови общи мисли представятъ все пакъ голѣмъ интересъ. Panaitescu, Valurile 15—16, обходилъ самъ и източната часть на горния валъ. Крайно интересно е обаче наблюдението на проф. Ст. Чобану, за което вижъ по-долу на стр. 19 забел. 5.

[1] Вижъ приложената на края карта на Uhlig, Die Wälle.

[2] C. Uhlig, Die Wälle 189, 192—196, 208—209.

[3] По разстоянието отъ 41·5 клм. между Леово и Когълникъ имало 14 кжсове. C. Uhlig, Die Wälle 192, 194; Panaitescu, Valurile 17.

като черенъ пѫть[1]. Насипътъ се издига, общо взето, съ единъ метъръ надъ южния теренъ, а дълбочината на окопа му, който се намира отъ северната страна, надминава единъ метъръ. Общата ширина на насипа и рова надминава 20 м. Това се отнася до участъка на западъ отъ р. Когълникъ. Но, още по на западъ, именно при с. Копкуй, общата ширина на насипа и рова е 24 м., като насипътъ е широкъ 13 м. и високъ 1·5 м., а ровътъ широкъ 11 м. и дълбокъ 1 м. Много по-добре е запазенъ при с. Батъръ, близко до ж. п. линия, която минава отъ Бесарабяска за Кишиневъ[2]. Тамъ окопътъ има 3 м. дълбочина и 10 м. ширина, а насипътъ е повече отъ 2 м. високъ и повече отъ 12 м. широкъ. Изглежда, че горниятъ валъ не е билъ прекѫснатъ освенъ, както казахме, въ долинитѣ на рѣкитѣ и то по естествени причини.

Има обаче едно неестествено прекѫсване, при източния му край, именно въ с. Киркъещи, гдето валътъ идещъ отъ западъ спира на площада при църквата, безъ да има нѣкакви указания, че той продължава по-нататъкъ чакъ до брѣга на р. Днестъръ, при с. Копанка. Тази часть е много зле запазена и има и разклонения[3]. Тя започва на дѣсния брѣгъ на р. Ботна и върви съ северно направление къмъ с. Кицкани, по едно разстояние отъ 12½ клм. Отъ южната половина на тази часть се отдѣля единъ клонъ дълъгъ 3·9 клм., който върви къмъ истокъ, успоредно на направлението Киркъещи — Копанка. Ако прибавимъ и тѣзи не напълно сигурни части къмъ горния валъ, тогава неговата обща дължина ще бѫде 120·4 клм., а безъ тѣхъ тя е 105·9 клм. Нѣкои отъ изследвачитѣ предполагатъ, че тѣзи разклонения сѫ по-нови[4].

По протежение на горния валъ не сѫ били забелязани лагери или други укрепителни съоръжения, дори нито могили[5]; такива имало много по на югъ. Нѣма запазени нито

---

[1] Uhlig, Die Wälle 186, 194, 207.

[2] Единствено тази точка отъ горния валъ е видѣлъ Шухардъ въ 1884 г., Wälle und Chausséen 218—219.

[3] Uhlig, 192, 196, 209; Panaitescu, Valurile 14, 17—18.

[4] Скицата на източния край на горния валъ (на стр. 20) е отъ Uhlig, Die Wälle.

[5] При все това проф. Ст. Чобану, който е обхождалъ бесарабскитѣ валове съ вече изтъкнатитѣ други двама изследвачи, въ своето описание на валоветѣ (Basarabia, Monografie sub îngrijirea d-lui St. Ciobanu, Chişinău 1926, стр. 471 + V, на стр. 180) изтъква изрично, че до вала имало могили, чиято принадлежность къмъ него би било съвсемъ прибързано да се отрича изцѣло. При разклоненията на горния валъ, до Днестъра, имало една необикновено голѣма могила (диам. 170 м., вис. 5 м.). Сѫщо така до езерото Ялпугъ. Още по-важно е обаче друго едно негово наблюдение. Той видѣлъ на мѣста по самия валъ нѣкакви малки землени издигатини, единъ видъ малки „вѫзли“, както ги нарича самъ. Тия издигатини, споредъ менъ, представляватъ остатъци отъ малки наблюдателни кули, които сѫ служили сѫщевременно и за сигнализация. Както ще видимъ въ нарочната глава, римлянитѣ сѫ строили наистина подобни малки кули отъ пръсть при нѣкои отъ тѣхнитѣ валове.

преходи презъ вала, освенъ на мѣстата, гдето той прекосява рѣкитѣ. Сжщо така никжде не сж били забелязани следи отъ берма.

Долниятъ валъ[1], и той нареченъ отъ мѣстното население и въ литературата „Траяновъ валъ“, започва непосрѣдствено южно отъ с. Вадулъ-луй-Исаки на р. Прутъ, на 15 клм. южно отъ гр. Кагулъ. Непосрѣдствено до вала, споредъ стари карти и описанието на Кантемиръ, се е намирало едно село Троянъ, което е било премѣстено 3 клм. по на югъ и се име-

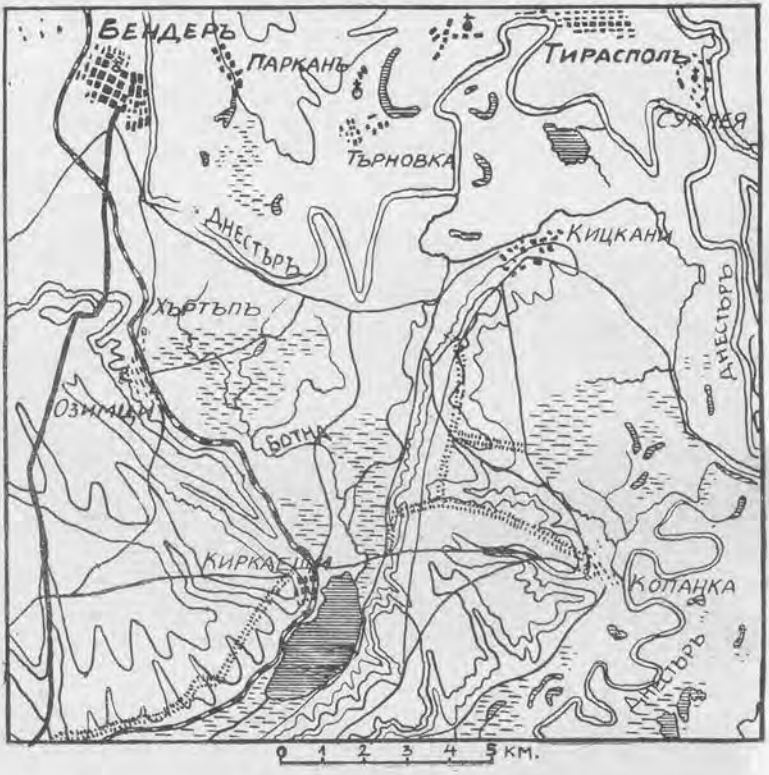

Скица на източния край на горния бесарабски валъ (споредъ Uhlig, Die Wälle).

нува Колибаши. Отъ тукъ валътъ взема североизточно направление и отъ долината на р. Прутъ се изкачва на бесарабското поле. Следъ нѣколко километра той се извива въ тжпъ жгълъ къмъ юго-истокъ и после къмъ истокъ въ форма на лека джга изпъкната къмъ югъ. Така прекосява долинката на р. Ялпугъ

[1] Uhlig, Die Wälle 190, 197—201.

надъ езерото Ялпугъ, при Табаки, на 2 клм. северно отъ гр. Болградъ. Отъ тамъ се обръща остро къмъ юго-изтокъ и въ почти напълно права линия достига до западния брѣгъ на езерото Каталпугъ, на 1 клм. южно отъ неговия северенъ край. На $2^1/_2$ клм. западно отъ самия край на този валъ започва неговото продължение къмъ изтокъ, което се извива въ северо-източно направление, обикаля горния край на езерото Китай и продължава после съ почти източна посока чакъ до западния брѣгъ на езерото Сасикъ или Кундукъ, на 6 клм. южно отъ неговия северенъ край, надъ който се намира градчето Татаръ-Бунаръ (10 клм.). Цѣлата дължина на този валъ е 126·2 клм.

Не отговаря на действителностьта продължението, което Точилеску[1] предполагаше, че сѫществува между езерото Кундукъ и Акерманския лиманъ. Панаитеску, който е гледалъ и двата вала, заедно съ Улига и Ст. Чобану, намира, какво освенъ бермата и малко по-подчертанитѣ форми на западната часть на долния валъ, други разлики между двата вала изобщо нѣмало. При все това не бива да се пренебрегва, както изтъква и Улигъ, обстоятелството, че именно западната часть на долния валъ е построена по другъ начинъ отколкото останалата му източна часть и цѣлиятъ горенъ валъ. Става дума за участъка между р. Прутъ и езерото Ялпугъ, дълъгъ 34·1 клм. Тази часть е построена въ по-едри размѣри и можеби затова изглежда и най-добре запазена. По широчина и сложность на рова и насипа, споредъ Улигъ, изглеждало да се касае за двоенъ валъ. Но това впечатление се добива отъ обстоятелството, че тукъ валътъ има действително берма, която се намира между рова и насипа. Общата ширина на цѣлата постройка, непосрѣдствено до р. Прутъ, е до 31 м.: ровътъ е широкъ до 11 м., бермата до 7 м., а насипътъ до 13 м. Окопътъ се намира отъ северната страна и неговата дълбочина надминава 2 м., докато височината на насипа едва надминава $1^1/_2$ м. Бермата тукъ не е равна, както би трѣбвало да бѫде, а има една вдлъбнатина[2], която обаче, споредъ Улига, не може да представлява изкопъ, а само едно трапче, направено отъ дъждовнитѣ води, които се смъкватъ по склона на насипа. На $1^1/_2$ клм. отъ западния му край къмъ изтокъ, валътъ е още по-широкъ, именно общата му ширина е 41 м., отъ които 20 м. заема окопътъ, 3—4 м. бермата и 18 м. насипътъ. Дълбочината на

[1] Вижъ неговитѣ ржкописи въ Румънската академия, томъ № 5139, листъ 27.

[2] Такава вдлъбнатина се явява и при запазената южна часть отъ земления валъ съ берма при Кабиюкъ, както и при горния валъ при устието на р. Камчия, къмъ северъ отъ старата римско-византийска крепость Erite. Интересно е да се отбележи, че при северния валъ на земленото укрепление при Плиска, гдето сигурно е имало берма, подобна вдлъбнатина не се явява, но не бива да се забравя, че тукъ и бермата и ровътъ сѫ били напълно разорани.

окопа тукъ е $2^1/_2$ м., а височината на насипа 3 м. На това мѣсто бермата е най-добре запазена и очертана, а насипътъ има отгоре плоско било, широко 3 м. Билото и бермата се използуватъ и тукъ като черенъ пѫть за коли. На 1 клм. още по на изтокъ, къмъ Кагулъ, валътъ изглежда по-слабъ, но бермата е запазена. Тя изчезва чакъ на 3 клм. отъ второто кръстосване съ ж. п. линия, южно отъ станцията Троянски валъ, но изглежда, че тя тукъ е била въ последствие измита отъ приждащитѣ високи води на рѣката и езерото Ялпугъ. Споредъ старитѣ измѣрвания на Шухарда, отъ 1884 г.[1], общата ширина на вала при тази точка е 39 м., дълбочината на окопа 1·5 м. и височината на насипа 1·7 м. На 8 клм. източно отъ ж. п. станция Троянски валъ бермата изчезва напълно и не се явява вече никѫде по цѣлото протежение на долния валъ чакъ до неговия източенъ край. За така наречената „западна часть“ на долния валъ нѣкои отъ изследвачитѣ сѫ предполагали, че е имала и заденъ окопъ[2], но това не се потвърждава отъ всички[3] и не може да се вземе като нѣщо положително.

И участъкътъ между мѣстото, гдето изчезва бермата и езерото Каталпугъ, е доста добре запазенъ, но нито Улигъ, нито Панаитеску не даватъ неговитѣ размѣри и профили. Улигъ отбелязва за вала само, че насипътъ достигалъ 2 м. височина, а окопътъ билъ много запълненъ и плитъкъ[4]. Както видѣхме по-горе, на 2·5 клм. отъ самия край на този валъ, при езерото Каталпугъ, започва почти подъ правъ жгълъ отъ него по-нататъшното негово продължение къмъ изтокъ, което се извива къмъ езерото Китай. При докосването или нанаждането имъ, при езерото Каталпугъ, краищата на валоветѣ образуватъ една празднина, именно 12 м. отъ западъ къмъ изтокъ и 15 м. отъ югъ къмъ северъ. Тя изглежда да е служила като единъ видъ проходъ, при все че никѫде другаде при долния валъ, както и при горния, подобни проходи не изглежда да е имало[5].

---

[1] Wälle und Chausséen 118.

[2] Шухардъ с. м. Това се предполага и отъ G. Fehér, Les monuments, стр. 10—11, но тѣхнитѣ мнения не могатъ да бѫдатъ смѣтани като мѣродавни, тъй като тѣ сѫ видѣли само малка часть отъ вала.

[3] Uhlig 199 посочва тукъ студията на Panaitescu 3, но нито тамъ, нито на друго мѣсто въ своята студия Панайтеску не твърди това, което му приписва Улигъ, именно, че при бесарабскитѣ валове имало още и заденъ окопъ.

[4] Panaitescu 18 казва, че въ този участъкъ валътъ билъ само на малко мѣста използуванъ като пѫть, защото тукъ той билъ почти изцѣло разоранъ. Една часть отъ него служила и като граница между руска и румънска Бесарабия презъ 1856—78 г.

[5] Uhlig 199—200, 202. Panaitescu 2—3, 18—19, казва за това мѣсто, че западниятъ валъ стигалъ тукъ дори до брѣга на ез. Каталпугъ. Обаче продължението къмъ изтокъ започвало почти два километра западно отъ брѣга на езерото. Този видъ нанаждане не представлявалъ, споредъ него, никакви отбранителни предимства. Той предполага, че източното продължение било построено по-късно.

Това продължение на долния валъ къмъ истокъ има и то окопа къмъ северъ, но този окопъ билъ изобщо много по-плитъкъ. Участъкътъ на вала отъ мѣстото, гдето нѣма вече берма, до езерото Каталпугъ, е дълъгъ 34·2 клм., а оня отъ езерото Каталпугъ до края на вала, при езерото Сасикъ или Кундукъ, е дълъгъ 57·9 клм.

И при долния валъ изглеждало, че не е имало лагери, палисади или каквито и да е други укрепителни съоръжения. Многото могили, разпръснати изъ южна Бесарабия, изглеждало, че не сѫ въ връзка съ валоветѣ, освенъ могилата, за която говори Ст. Чобану[1], при езерото Ялпугъ. Обаче земленитѣ „вѫзли", които той забелязалъ по валоветѣ, представляватъ безъ съмнение остатъци отъ малки наблюдателни кули.

Долниятъ валъ е планиранъ пакъ въ праволинейни кѫсове, които сѫ дори по-едри отъ ония при горния, понеже тукъ теренътъ е по-равенъ[2]. Въпрѣки това, праволинейностьта на отдѣлнитѣ кѫсове при долния валъ не е така строго спазвана, както при горния.

По отношение и на двата вала трѣбва да се отбележи, че цѣлиятъ строителенъ материалъ употрѣбенъ при тѣхъ е чисто мѣстенъ.

Най-голѣмиятъ надлъженъ валъ въ Бесарабия е т. н. Прутски валъ, който върви по лѣвия брѣгъ на р. Прутъ[3]. Най-северитѣ остатъци отъ него се намиратъ на 3 клм. западно отъ с. Гудечани (Войнеску) и с. Мингиръ. Отъ тамъ той върви къмъ югъ до гр. Леово, гдето се прекѫсва по едно разстояние отъ 11 клм. и наново се показва чакъ при височинитѣ, които придружаватъ отъ южна страна долината на р. Сарата, южно отъ нейното устие въ р. Прутъ. Тука той започва на 2 клм. източно отъ с. Точени и върви къмъ югъ, покрай р. Прутъ, чакъ до с. Зърнещи, 13 клм. северно отъ гр. Кагулъ. Ако се приеме, че този валъ нѣкога не е билъ действително прекѫснатъ, както е сега, тогава неговата дължина би била отъ 75·8 клм. Отъ друга страна, при западния край на долния валъ пакъ се намиратъ кѫсове отъ надлъженъ валъ, който пресича напрѣчния; на малки разстояния южно и северно отъ долния валъ тѣзи остатъци изчезватъ. Ако се приеме, че и тѣ принадлежатъ къмъ прутския валъ, който свършва при Зърнещи, и допустнемъ, че прутскиятъ валъ е пресичалъ наистина и долния валъ, като е продължавалъ и на известно разстояние къмъ югъ, тогава неговата обща дължина

[1] Вижъ тукъ забел. 5 на стр. 19.

[2] Общата надморска височина на терена, презъ който минава долниятъ валъ, е по-разнообразна. Тя достига до 134 м. при р. Прутъ и 100 м. при ез. Каталпугъ.

[3] Uhlig 190, 203—204, 206.

би била отъ най-малко 105 клм. Този валъ има изобщо несравнимо по-слабъ профилъ отъ досегашнитѣ два, като неговата обща ширина не надминава повече отъ 5 м., а дълбочината на рова му, който се намира къмъ рѣката, достига едва една стжпка. На мѣста той едва се забелязва, а другаде е изцѣло изтритъ. Ако допустнеме всичко това, тогава можемъ да предположимъ, че той е продължавалъ и южно отъ долния валъ, можеби чакъ до вливането на р. Прутъ въ Дунава.

Вториятъ надлъженъ валъ се намира покрай Акерманския лиманъ и населението му казва „Змейний валъ“[1]. Той започва вѣроятно отъ северния брѣгъ на лимана Будаки, 3 клм. юго-източно отъ с. Шаболатъ, и върви отначало къмъ истокъ. Стигайки западния брѣгъ на Акерманския лиманъ, той завива покрай него къмъ северъ и северо-западъ и достига брѣга на р. Днестъръ близо до северния край на лимана, при с. Паланка. На много мѣста, особенно въ южната му часть, валътъ е унищоженъ и дори е съмнително, дали е сжществувалъ. Общата дължина на така очертания валъ достига 60·2 клм. Валътъ, съ фронтъ къмъ лимана, е построенъ по брѣга, който по тѣзи мѣста е високъ до 80 м. надъ морското равнище. Разликата между дъното на окопа и върха на насипа е, напр. при с. Сеймени, 1·50 м.

Отъ останалитѣ два надлъжни вала въ Бесарабия, които сж много по-незначителни отъ вече описанитѣ[2], единиятъ се намира на брѣга на р. Днестъръ, въ оргейския окржгъ. Той започва малко северно отъ с. Шора Верхная и върви къмъ югъ, по дѣсния брѣгъ на р. Днестъръ, до с. Маловата. Дължината му изцѣло би била 19 клм., но въ сжщность отъ него има запазени само откжслеци. Валътъ при Шора се завършва на северния край съ едно укрепление въ трапецовидна форма, заобиколено съ валове, което затваря едно пространство отъ 25 хектара. На 5 клм. по на югъ отъ него има друго едно по-малко укрепление въ форма на шестожгълникъ. И двете укрепления се намиратъ на западъ отъ вала.[3]

Последенъ отъ надлъжнитѣ валове въ Бесарабия е валътъ при Солонецъ[4], нареченъ въ нѣкои отъ картитѣ сжщо „Траянвалъ“. Той започва 4 клм. подъ гр. Сорока, на дѣсния брѣгъ на р. Днестъръ, и върви къмъ юго-истокъ, покрай с. Солонецъ. Ако се приеме, че той е завършвалъ южно отъ Солонецъ, тогава неговата дължина би била 20·3 клм. По-долу по брѣга на р. Днестъръ, обаче, при с. Сенатовка, се нами-

[1] Uhlig 190, 202—203. Споредъ Panaitescu 5, той се забелязвалъ най-добре при с. Purcari.

[2] И двата вала сж нанесени само въ военно-топографскитѣ руски карти отъ 1856 г., както изтъква Uhlig 190, 204. Самъ той не ги е разглеждалъ.

[3] Uhlig 204. [4] Uhlig 190—191, 204, 206.

ратъ пакъ следи отъ валъ съ източно-западно направление. Тѣ представляватъ вѣроятно продължение на вала при Солонецъ. Въ този случай неговата обща дължина би била съ 18 клм. по-голѣма (38·3 клм.).

Споредъ Улига, въпрѣки нѣкои неясни известия въ литературата, въ Бесарабия други валове отъ забележителни размѣри нѣма.

Последнитѣ два малки вала изглежда да сѫ били построени срещу неприятель, който идва отъ къмъ изтокъ, за да му се даде отпоръ, вѣроятно, следъ като е успѣлъ да премине Днестъра между двата края на валоветѣ, гдето е имало стари бродове презъ рѣката. Въ картитѣ тѣзи валове се явяватъ едва въ миналото столѣтие, именно въ военно-топографската руска карта отъ 1856 год. По отношение на времето, когато сѫ били построени, както и по отношение на строителя имъ не можело да се каже нищо. Положително нищо не можело да се каже и по отношение на тѣхнитѣ размѣри и профили защото изглежда, че изследвачитѣ не сѫ намѣрили време и възможности да се отбиятъ и при тѣхъ. Размѣритѣ имъ сѫ дадени въ разнитѣ студии вѣроятно само възъ основа на измѣрване по картитѣ. За тѣхъ можело да се каже само, че показватъ действително голѣма старинность и че пострадали много отъ развитието на земедѣлието[1]. Както и валоветѣ при р. Прутъ и Акерманския лиманъ, тѣ сѫ били изключително отбранителни, защото се намиратъ задъ добри естествени отбранителни линии. Действително, р. Прутъ отъ Зърнещи надолу та чакъ до вливането ѝ въ р. Дунавъ, както и р. Днестъръ отъ Паланка нагоре до гр. Бендеръ, иматъ много блатисти корита и биха могли да бѫдатъ преминати съ извънредно голѣми мѫчнотии. Затова, вѣроятно, валове сѫ били издигнати само тамъ, гдето преминаването е било възможно и дори леко, по високитѣ брѣгове на р. Прутъ, на Акерманския лиманъ и на р. Днестъръ, за да се попрѣчи на неприятеля да навлѣзе въ страната, дори следъ като вече е успѣлъ да премине естественото водно препятствие.

Отъ това би могло да се потвърди правилото, че надлъжнитѣ валове сѫ обикновено отбранителни, както е случаятъ и съ двойния прабългарски надлъженъ валъ по брѣга на Черно море, северно отъ устието на р. Камчия[2].

---

[1] Това трѣбва да се има предъ видъ и при другитѣ бесарабски валове, защото наистина отъ 1812 г. насамъ, отъ когато Бесарабия мина отъ турска подъ руска власть и Русия започна интензивно да колонизира тая своя нова губерния, до следъ миналата голѣма война, споредъ даннитѣ събрани отъ Улига, населението на Бесарабия бѣше станало 8 пѫти по-голѣмо. Въ сѫщитѣ и дори въ по-голѣми размѣри е растнало въ това време и превръщането на неоранитѣ земи въ ниви.

[2] Противно на мненията на Th. Mommsen, Römische Gesch. V., 5. Aufl. Berlin 1904, 111, и на Fr. Ratzel, Politische Geographie. 3. Aufl.

Много по-тежко е да се опредѣли характера на напрѣчнитѣ валове, защото при тѣхъ не може да се каже просто, че тѣ сж само погранични[1]. Това е така особено при двата напрѣчни бесарабски валове и най-вече при долния валъ. Именно, неговитѣ необикновено голѣми размѣри и неговата берма, при западния му край, както и завършването му подъ северния край на езерото Сасикъ, показватъ, че този валъ, а подобно на него и горниятъ, сж имали непремѣнно покрай пограничния и отбранителенъ характеръ, като начинътъ по който сж били отбранявани остава за насъ доста неясенъ.

За да му признаятъ военно-отбранителенъ характеръ, нѣкои отъ изследвачитѣ, напр. румънскиятъ генералъ и географъ Скарлатъ Панаитеску[2], е предполагалъ, че валътъ трѣбвало да се завършва при краищата си съ специални укрепителни съоржжения, а такива нѣмало нито при единия, нито при другия край и затова той счита крайнитѣ имъ точки като бродове презъ рѣкитѣ. Не трѣбва обаче да се забравя, напр. по отношение на горния валъ, че градчето Леово, при което той започва, е основано отъ 1619 година. и че отъ тогава до сега този край е могълъ да бжде напълно сравненъ съ земята и ако да е имало тамъ нѣкакви укрепителни лагери или други отбранителни постройки. На другия край на вала се намира с. Киркъещи, което сжществува отъ 1796 г. Твърдението на Панаитеску, че участъкътъ на истокъ отъ това селище, задъ р. Ботна къмъ Днестъра, е по-новъ, би могло да се потвърди само чрезъ специални изследвания и разкопки. Споредъ

München und Berlin 1923, 425, които мислили, че изобщо валоветѣ сж служили повече за маркиране на границитѣ. Вижъ Uhlig 205. Както казахъ, такива надлъжни отбранителни валове имаме и на наша земя. Касае се за двойния крайбрѣженъ валъ, съ фронтъ къмъ морето, при лѣвия брѣгъ на устието на р. Камчия, на северъ отъ жгловото възвишение, на което се намира сега единъ български крайбрѣженъ постъ. На неговото мѣсто е имало стара римска крепость. Споредъ Шкорпила, Абоба-Плиска 528 и сл., тя е имала две части и се наричала Erite. Отъ нея тръгватъ къмъ северъ по крайбрѣжието, успоредно, на малко разстояние единъ задъ другъ, два вала съ окопъ къмъ морето, отъ които вториятъ, вжтрешниятъ има и берма. Ако вземеме предъ видъ тѣхното разположение на терена, тѣ могатъ да бждатъ считани единствено като прабългарска работа. Интересно е обаче да се отбележи, че въ сравнение съ земленитѣ валове при Плиска тѣхнитѣ размѣри сж почти миниатюрни. Вижъ приложенитѣ на края снимки отъ въпросния валъ съ берма.

[1] Panaitescu 5 мисли, че напрѣчнитѣ валове били обикновено предмостови пунктове, но това не е всѣкога вѣрно. Това не се потвърждава напр., нито при западнобългарскитѣ, нито при римскитѣ напрѣчни валове въ северна Англия и пр. Вж. и приложената на края моя скица за валове съ и безъ берма.

[2] Valurile 10, 14—17, 21. На стр. 2 той казва изрично, че двата главни бесарабски валове отговаряли повече на една юридическа отколкото военна необходимость. Веднага следъ това, обаче, той казва, какво „народътъ който е построилъ тѣзи валове, се е разширилъ отъ западъ къмъ истокъ и отъ югъ къмъ северъ. Съ тѣзи валове сж били отбранявани пристанищата по Дунава, а разстоянието отъ тѣзи пристанища до валоветѣ показва про-

Улига, не е изключено самитѣ блата задъ р. Ботна да сѫ били смѣтнати първоначално като задоволителна отбрана, а по-късно, презъ нѣкои по-сухи години, да е било взето решение да се построятъ разклоненията чакъ до Днестъра. Това сѫ могли да направятъ и самитѣ строители на цѣлия валъ. Но, пакъ споредъ него, не е изключено сѫщо тази часть да е наистина нова и да датира отъ нѣкоя отъ руско-турскитѣ войни.[1] (Вижъ тукъ скицата на Улига, на стр. 20).

Горниятъ валъ е построенъ на разстояние отъ приблизително 130 клм. отъ Дунава и морето и на почти 100 клм. отъ долния валъ. Тия голѣми разстояния показвали, споредъ Улига, че долниятъ валъ не е билъ построенъ единствено за отбрана на крайбрѣжнитѣ градове, а билъ сѫщо и ограниченъ. Отъ друга страна, при долния валъ има голѣми разлики въ стила и въ размѣритѣ на неговитѣ съставни части. Това би могло да се приеме като аргументъ прѳтивъ едновременността дори и на неговитѣ отдѣлни части. Въ западната часть долниятъ валъ има съвсемъ другъ стилъ: той е много голѣмъ и има берма по разстоянието между западния му край при р. Прутъ и езерото Ялпугъ. Оставалъ откритъ въпросътъ, дали тази часть не е била разширена по-късно отъ сѫщия или отъ другъ строитель, и освенъ това, дали частитѣ на изтокъ отъ езерото Ялпугъ до езерото Сасикъ не сѫ били построени покъсно, тъй като тѣ сѫ чувствително по-слаби. Западната часть на долния валъ се намира само на около 35 клм. отъ Дунава, а източната на около 28 клм. отъ Дунава и морето. При най-източния си край долниятъ валъ използува явно като отбра-

странството, което е било смѣтано за необходимо за да имъ се обезпечи спокойствието и сигурността". До тукъ авторътъ мисли собствено за Килия. Следъ това той добавя още: „По-сетнешното завладяване на морското крайбрѣжие при Акерманъ и въ южна Русия сѫ наложили по-късно и построяването на втория валъ Леово-Бендеръ, който билъ продълженъ и въ Украйна и въ Молдава". Трѣбва да поясня, че подобни продължения на горния валъ въ Молдава и Украйна не сѫществуватъ.

[1] Panaitescu 5 отхвърля предположението, че краищата на горния валъ сѫ имали и укрепителенъ характеръ само защото не знае, дали съответнитѣ рѣки сѫ били плавателни. Въ нарочнитѣ студии върху римската епоха обаче се знае, че действително римлянитѣ сѫ имали плавателни сѫдове и флотилии дори по малкитѣ рѣки, които се вливатъ въ Дунава. Така, споредъ даннитѣ на Patsch, Der Kampf um den Donauraum 139, 150—152, виждаме, че такива е имало по р. Тиса и р. Марошъ, както и по р. Серетъ. Рѣката Прутъ е по-голѣма отъ р. Серетъ, а р. Днестъръ по-голѣма отъ р. Прутъ. При все, че до сега данни за плавателността на последнитѣ две рѣки въ древността липсватъ, може да се предположи, че тѣ сѫ били наистина плавателни. Въ новитѣ времена р. Днестъръ е плавателна по едно разстояние отъ 900 клм. отъ устието (цѣлата ѝ дължина е 1300 клм.), чакъ до горното и течение при гр. Могилевъ, а р. Прутъ е плавателна по едно разстояние отъ 200 клм. до Скулени (цѣлата ѝ дължина е надъ 400 клм.). Вижъ Z. C. Arbore, Basarabia în veacul al XIX-lea. Bucureşti 1898, 51—64. St. Ciobanu, Basarabia 13—14 и A. Babel, La Bessarabie. Paris 1926, 338—339. Вижъ и Uhlig 207—210.

нителна линия самия брѣгъ на езерото Сасикъ или Кундукъ. Този валъ пази само хинтерланда на дунавскитѣ пристанища и изоставя вънъ отъ своята линия главния градъ Тирасъ-Акерманъ, който е билъ обаче крепость. Краищата на долния валъ, както и западниятъ край на горния, сѫ обърнати малко къмъ северъ.

III. Разборъ на досегашнитѣ мнения върху произхода на валоветѣ

Бесарабскитѣ валове

Първо ще разгледаме мненията, изказани въ връзка съ произхода на бесарабскитѣ валове, защото тѣ сѫ познати въ науката отъ по-дълго време. Следъ това ще се занимаеме съ литературата, отнасяща се до добруджанскитѣ валове.

За първи пѫть въ науката се заговаря за бесарабскитѣ валове отъ учения румънски владѣтель на Молдава (1710—1711 г.) Димитрий Кантемиръ[1], който, следъ неспополучливия край на войната на Петра Велики срещу турцитѣ при Прутъ въ 1711 год., избѣгва въ Русия на служба при царя. Д. Кантемиръ е билъ за времето и страната си много ученъ човѣкъ, първиятъ румънецъ избранъ (на 11. VII. 1714 год.) като членъ на една чуждестранна западна академия (берлинската) и единственията румънски голѣмъ ориенталистъ[2]. По искане на тази академия той написалъ, покрай други свои трудове[3] отъ литературно, историческо и етнографско естество, и Descriptio antiqui et hodierni status Moldaviae, въ 1715 г. и Historia moldo-valachica, въ 1716 г., преработена после, въ 1717—1719 г. на румънски подъ името Hronicul vechimii Romano-Moldo-Vlahilor; тѣзи съчинения останали дълго време въ ржкописъ. Първото отъ тѣхъ е било напечатано едва въ 1769 г. въ нѣмски преводъ подъ заглавие Historisch-geographisch und politische Beschreibung der Moldau, отъ Dr A. Fr. Büsching,

---

[1] Роденъ въ Молдава на 26. X. 1673 — умира на 21. VIII. 1723 на отъ руския царь подареното му имение Димитровка, при Харковъ.

[2] Подробности за него вижъ у G. Pascu, Viaţa şi operele lui Dimitrie Cantemir. Bucureşti, 1924, 98, и въ увода на румънското издание на Descrierea Moldovei отъ Gh. Adamescu. Bucureşti 1942, стр. 206. Вижъ сѫщо S. Puşcariu, Istoria literaturii române. Epoca veche. Sibiu 1930, 161—182.

[3] Historia incrementorum atque decrementorum Aulae othomanicae (1716) Systema religionis mahomedanae, S. P-burg (1722), Collectanea orientalia и др., отъ които първата е била преведена на английски въ 1734 отъ N. Tindal и претърпѣла второ издание въ 1756 год., все въ Лондонъ, подъ заглавие: The history of the growth and decay of the othoman empire; сѫщо така на френски отъ De Jonquières, Paris 1843, а на нѣмски отъ Schmidt, Hamburg 1745.

въ Magazin für die neue Historie und Geographie, Bd. III—IV., въ Хамбургъ, и преиздадено въ 1771 г. въ Франкфуртъ и Липиска[1].

Ако вземемъ като отличителенъ белегъ за румънското възраждане съзнателното внедряване въ румънската наука и култура на идеята за римския произходъ на румънския народъ, то тогава би трѣбвало да се счита, че това възраждане започва съ Д. Кантемиръ. Неговиятъ основенъ възгледъ върху историята на румънския народъ е неправилното му схващане, че тя е прѣко продължение на римската и византийската история. Въ своята Hronicul[2] той се старае да отбие всички мнения и доказателства, изказани нѣкога противъ латинско-римския произходъ на румънитѣ, като самъ се основава на възгледитѣ изнесени отъ хуманиста Бонфиний[3] и на всичкитѣ добавки, направени отъ румънскитѣ хронисти и писатели до XVIII в. Кантемиръ започва своята Hronicul, като исторня на румънския народъ, отъ Августа, собствено отъ Aeneas, и подчертава извънредно много завладяването на Дакия отъ Траяна и римлянитѣ, които изтребили всички даки. Дакия, споредъ него, обхващала Банатъ, Трансилвания, Влашко, Молдава и Бесарабия и не била никога напустната отъ римлянитѣ. Дългата редица римски и византийски императори, които той изброява, е едно отъ неговитѣ доказателства за непрекжснатостьта на румънската история въ тия земи.

У човѣкъ съ подобни разбирания върху историческата сждба на румънскитѣ земи северно отъ Дунава е много естествено да очакваме, че всички запазени исторически паметници безъ ясна история ще бждатъ свързани съ историята на римската империя. Това прави Кантемиръ и въ Descriptio. Въ

---

[1] Въ известния молдавски монастиръ Нямцулъ е билъ, въ 1825 г. напечатанъ и румънски преводъ на Descriptio, споредъ нѣмския. Hronicul е билъ нанечатанъ на румънски тепърва въ 1835 г. въ Яшъ. Всичкитѣ трудове на Кантемира сж били преведени и издадени отъ Societatea academică română въ Букурещъ, въ осемь тома, между 1872—1901 г. Нѣкои отъ неговитѣ съчинения сж били превеждани и на руски, гръцки и други езици.

[2] Pascu, ц. с. 26, 65—84.

[3] Заедно съ много италиански и други художници и учени хуманисти Антоний Бонфиний отъ Асколи (1427—1502 г.) билъ доведенъ въ двореца на маджарскитѣ крале, следъ женитбата на Матей Хуниади съ неаполската принцеса Беатриса, неговата втора жена. Тамъ Бонфиний написалъ по образеца на Т. Ливий историята на Маджарската държава и на рода на Матей Хуниади, нареченъ и Корвинусъ, комуто Бонфиний се погрижилъ да изплете една славна генеалогия, започваща отъ древнитѣ римски завоеватели, които колонизирали Дакия и чийто наследници били владитѣ. Матей Корвинъ билъ действително по баща влахъ, а по майка сърбинъ. Историята на Бонфиний, наречена Rerum hungaricarum decades tres, издадена въ Basel (1543, 1545, 1568), Frankfurt a/M (1581), Hanau (1606), Köln (1690), Bratislava (1744) и Leipzig (1771), е била много разпространена и четена. Вижъ Dr J. Macůrek, Dějiny Maďarů a uherského státu. V Praze 1934, 110—111, 127—128, 198 и A. Philippide, Originea Romînilor. Iaşi 1925, I, 663—664.

тая си книга той посвещава голѣмо внимание и на описанието на вала въ Бесарабия. Той го счита като часть отъ единъ много голѣмъ валъ, който започналъ отъ Банатъ и вървѣлъ презъ Влашко, Бесарабия, презъ Днестъра[1] до Киевъ и после чакъ до р. Донъ, както той „самъ видѣлъ". Обаче, обстоятелството, че Кантемиръ говори само за единъ напрѣченъ валъ въ Бесарабия, която влизала отчасти въ неговата държавица, гдето знаемъ много добре, че сѫществуватъ два, а особено обстоятелството че крайнитѣ точки, които изтъква той, представятъ, въ действителность, единъ несѫществуващъ валъ съ диагонална посока между западния край на долния и източния край на горния валъ[2] показватъ, че Кантемиръ е билъ много малко и повърхностно осведоменъ и че неговото лично свидетелствуване нѣма тежестьта, която той иначе постоянно подчертава. По отношение на произхода на този валъ, въ Descriptio Кантемиръ е по-предпазливъ отколкото въ Hronicul, гдето вече твърди положително, че валътъ билъ построенъ отъ Траяна. Въпрѣки, че тамъ се занимава обширно съ този въпросъ, той прехвърля отговорностьта и предположението за произхода на вала отъ Траяна върху Хрониката на Николай и Миронъ Костинъ и се пита, отъ где сѫ взели братята Костинъ това известие, „защото за това не споменува нито единъ историкъ". Наистина, молдавскиятъ хронистъ Миронъ Костинъ (1633—1691) говори за валове направени отъ Траяна въ „De neamul Moldovenilor, din ce ţară au eşit strămoşii lor"[3] (стр. 40—43), писана възъ основа на нѣмския историкъ отъ Трансилвания Toppeltinus, Origines et occasus Transylvanorum, Lugduni, 1667 г. Въ нея се подържаше тъкмо това, което на драго сърдце възприема по-кѫсно и Костинъ и Кантемиръ, именно, че румънитѣ отъ Трансилвания и отъ дветѣ княжества представлявatъ единъ народъ, произхождащъ отъ доведенитѣ отъ Траяна римски колонисти, народъ, който има малко разваленъ, но при все това латински езикъ, римско облѣкло и т. н.

Споредъ погрѣшното описание на Кантемира, валътъ е билъ нанесенъ и на картата на Молдава отъ C. M. Roth, приложена къмъ второто издание на Descriptio.[4] Обаче, още въ

---

[1] Както отбелязва и Uhlig 232, Кантемиръ е виждалъ само малка часть отъ валъ нѣкѫде въ южна Русия. Днесъ знаемъ положително, че южно-рускитѣ валове не представляватъ продължение на бесарабскитѣ. При едно свое пѫтуване отъ Цариградъ за Яшъ, презъ Галацъ, Кантемиръ е видѣлъ сигурно и нѣкое мѣсто отъ галацкия валъ.

[2] Вижъ G. Pascu, Istoriea literaturii romîne din sec. XVIII. Iaşi 1922, 98—116.

[3] „За народа на молдованитѣ, отъ коя страна сѫ произлѣзли тѣхнитѣ прадѣди". Най-новото и най-добро нейно издание е онова на C. Giurescu (Comisia istorică a României) Bucureşti 1914, LV + 64.

[4] Възпроизвеждамъ отъ нея само оная часъ, която ни интересува тукъ. Вижъ приложенията.

1778 г. F. G. von Bauer, реформаторътъ на руската военно-картографска и топографска служба, въ своята Carte de la Moldavie, нанася правилно и двата вала[1].

Първата реакция въ европейската наука противъ мнението на Кантемира относно произхода на вала въ Бесарабия идва отъ Фр. Й. Сулцеръ. Въ своето съчинение върху историята не румънскитѣ земи северно отъ Дунава, Сулцеръ дава и една Karte der Moldau und Bessarabien (въ мѣрка 1 : 1.000.000) отъ Й. Адамъ, въ която валътъ е нанесенъ погрѣшно, както въ оная на Ротъ. Въ една нарочна глава, подъ заглавие „Vermeinter Trajanischer Graben", Сулцеръ остро атакува Кантемира, загдето безъ никакви аргументи смѣталъ валоветѣ въ Дакия, както и бесарабския валъ, за римски. Отъ своя страна той иска да докаже, че тѣ били отъ аварски произходъ, тъй като аваритѣ строили на всѣкжде рингове. Сулцеръ, обаче, стига до комичното положение да трѣбва да признае, че тука въобще не става дума за никакви рингове[2].

Съ разни промѣни грѣшкитѣ по отношение на валоветѣ въ Бесарабия се повтарятъ до времето, когато е била завършена триангулацията на Русия, между 1816—1832 г. Въ 1856 г. се издава и подробната карта на бесарабската область (въ 29 листа), която е служила като основа на всички по-нови карти до наши времена, издавани въ Русия, Австро-Унгария и Румъния и която съдържа най-много подробности, изхвърлени после въ по-новитѣ карти като безъ значение. Въ нея именно сж нанесени всичкитѣ валове, за които стана дума по-горе[3] въ описанията.

Най-разпространеното мнение по отношение на произхода на бесарабскитѣ валове е, че тѣ сж римски. За римски ги счита Е. фонъ Сидовъ (1856 г.)[4], А. Петерманъ (1857 г.)[5] и вече намъ добре познатиятъ изследвачъ на добруджанскитѣ валове К. Шухардъ (1885 г.)[6], който предполага, че тѣ представляватъ въ сжщность погранични линии, отбранявани само при дадени случаи съ нарочно докарани войски, защото по тѣхъ нѣмало лагери за постоянно пребиваване. Той предполага, по-нататъкъ, че западната часть на долния валъ е била

[1] Uhlig 212—216.

[2] Въ неговото три-томно съчинение Geschichte der Transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabien. I—III. Wien 1871—1872, въ 1 томъ, § 69, Die Topographie 216—225.

[3] Uhlig 213—221.

[4] E. von Sydow, Ein Blick auf das Russisch-Türkische Grenzgebiet an der unteren Donau. Mit Karte in 1 : 1.250.000. P. M. I. 1856 149 сл., който смѣта, че Траянъ построилъ валоветѣ въ Бесарабия, като настанилъ и римски колонисти чакъ до р. Днестъръ.

[5] A. Petermann, Die russisch-türkische Grenze an den Donaumündungen, nach den Bestimmungen des Pariser Schlussprotokols von 6. 1. 1857, mit Karte 1 : 1. 250.000. P. M. II, 1857, 129 сл.

[6] Wälle und Chausséen, passim.

планирана и завършена въ едно и сжщо време съ вала при Галацъ, тъй като тия два вала сж извънредно подобни по между си. За римски ги считатъ и Т. Момзенъ (1904 г.)[1] и В. Веберъ[2], както и рускиятъ изследвачъ Л. С. Бергъ (1918 г.)[3]. Други руски автори, които сж се занимавали косвено съ този въпросъ (М. Хрушевски, 1906 г.)[4] изтъквали, че римскиятъ произходъ на тѣзи валове се подържалъ само възъ основа на името на Траяна и че това не било достатъчно.

Между румънскитѣ автори, които ги считатъ сжщо отъ римски произходъ, безъ да допринесатъ нѣщо въ подкрепа на тази идея, трѣбва да посочимъ Н. П. Комненъ (1918 г.),[5] В. Първанъ (1923 г.),[6] Ст. Чобану и И. Заборовски (1926 г.).[7] Най-подробно съ тѣзи валове се е занималъ генералъ Скарлатъ Панаитеску (1926 г.), който мисли сжщо, че тѣ сж отъ римски произходъ. Като доказателства за това свое убеждение той счита голѣмитѣ размѣри на постройкитѣ и самото имъ мѣстоположение. Тѣхната цель била, споредъ него, да се отбранява не само южна Бесарабия, а и Добруджа и въобще римскитѣ владения на Балканския п-овъ. Обаче обстоятелството, че самото тѣхно топографско положение не било отъ възможно най-удобнитѣ за отбрана, кара този авторъ да допустне, че бесарабскитѣ валове били не само укрепителни, а преди всичко погранични, и то най-вече горниятъ валъ[8].

---

[1] Röm. Gesch., V. Band, 1904, 111.

[2] Wilhelm Weber, Trajan und Hadrian. Meister der Politik, hsg. von E. Marcks und K. A. von Müller. 2. Aufl., S. 197—274.

[3] Бессарабия. Страна, люди, хозяйство. Петроградъ, 1918.

[4] M. Hruschewskyj, Geschichte des ukrainischen Volkes I. Leipzig, 1906.

[5] N. P. Comnen, La Dobrogea. Essai historique, économique, ethnographique et politique. Paris 1918, 207, avec 10 cartes hors texte en couleurs. — La terre roumaine à travers les âges. Atlas politique, historique et ethnographique. Lausanne et Paris 1919.

[6] Vasile Pârvan, Inceputurile vieţii romane la gurile Dunării. Bucureşti 1923, 247, и неговата карта. Първанъ споменува и прутския и акерманския валъ. За двата напрѣчни обаче той подържа, че както долниятъ продължава на западъ презъ р. Прутъ въ Молдава чакъ до Аджудъ, така и северниятъ продължавалъ на западъ отъ Леово презъ р. Прутъ къмъ гр. Бакъу, а на истокъ въ Украйна, къмъ устията на р. Бугъ и р. Днепъръ. Вижъ Panaitescu ц. с. 3—5, 18. И Пан. допуща, че такива продължения сж били направени, но положително не знае нищо. Въ сжщность подобни прѣки продължения на горния валъ не сжществуватъ нито въ Украйна, нито въ Молдава.

[7] Basarabia, 106 и 157—206.

[8] Брошурата на ген. Панайтеску съдържа не повече отъ 15 страници текстъ съ много едъръ шрифтъ. Както изглежда, тя е била представена, презъ есеньта на 1926 г., като докладъ до румънската Академия на наукитѣ или като допълнение на единъ предишенъ неговъ докладъ, можеби устенъ. То е едно съчинение много неясно въ мислитѣ и езика си. Трѣбва много да се съжалява, че единъ човѣкъ съ неговитѣ военно-технически и стратегически познания е миналъ толкова на бърже върху въпроса, като се е изразявалъ при това крайно неясно, непълно и даже погрѣшно, за да не говоримe за неговия методъ. Все пакъ прочитането на тази брошура е полезно.

Изключение измежду румънскитѣ изследвачи прави И. Нисторъ (1923 г.)[1], който счита напрѣчнитѣ бесарабски валове като построени отъ татаритѣ, следъ тѣхното настаняване въ тѣзи области, между 1484 г. и втората половина на XVI в.[2] При това Нисторъ предполагалъ, че нѣкои части отъ тѣхъ били построени отъ руситѣ въ по-нови времена. Ако се вземе подъ внимание непрекѫснатата настѫпателна и грабителска политика, която сѫ водили татаритѣ, тѣхния начинъ на живѣене и воюване[3], мнението на Нистора се явява като неприемливо.

Отъ друга страна К. Брътеску предполагалъ, че тѣзи валове били построени отъ самитѣ румъни, именно, долниятъ — отъ влашкитѣ владѣтели отъ династията на Бесарабитѣ, въ началото на XIV в., и горниятъ — отъ молдавскитѣ князе, презъ първата половина на XV в., като единъ видъ граница[4], предимно митническа, срещу Влашко. И мнението на Брътеску не може да се приеме, защото то не се съгласува съ положението на окопа при горния валъ, който се намира на северъ, а не на югъ отъ насипа, и особено защото епохата отъ румънската история, на която Брътеску иска да припише построяването на бесарабскитѣ напрѣчни валове, е много по-добре позната отколкото я представя той[5]. И за историята на Влашко

---

[1] Ion I. Nistor, Istoria Basarabiei. Ed. II, Cernăuţi 1923. Споредъ Panaitescu 14, той подържалъ, че въпроснитѣ валове нѣматъ нищо общо съ римската организация, но че тѣ съвпадали съ границитѣ на турскитѣ рай въ Бесарабия, които монголитѣ изобщо имали навика да ограждатъ съ валове.

[2] Така пише Улигъ. Но Panaitescu 14, казва, че Нисторъ твърдѣлъ, какво татаритѣ построили тѣзи валове следъ 1538 г. И едното и другото сѫ работи безъ значение, но отбелязвамъ това, защото книгата на Нисторъ ми е недостѫпна.

[3] Panaitescu 2, 14. Освенъ политическитѣ и психологически причини изтъкнати по-горе, Панайтеску ц. с. 6 изтъква, че при Къушани, което е било единъ видъ столицата на татарската область и гдето е имало и румънско и еврейско население, има запазени много паметници отъ християнитѣ и евреитѣ, докато отъ татаритѣ нѣма нищо, освенъ нѣколко легенди и мѣстни имена. Покрай това той прибавя, че „построяването на валове чрезъ трасирането и приспособяването имъ къмъ терена представя една култура и една сѫщность, каквито само едно продължително и спокойно проучване могатъ да ги дадатъ, а не неубузданото чергарство и себичния животъ въ настоящето".

[4] Споредъ изложението на Панайтеску ц. с. 1—3. Съ мнението на К. Брътеску билъ съгласенъ и другъ единъ румънски географъ, именно Г. Вълсанъ.

[5] Като главенъ аргументъ, за да отхвърли мнението на К. Брътеску и Г. Вълсанъ, ген. Панайтеску 2—3, изтъква много правилно, че военната техника въ румънскитѣ княжества следъ тѣхното основаване е била много примитивна, а престояването на разнитѣ лица на престола краткотрайно и несигурно така, че изобщо не е могло да се осѫществятъ работи толкова голѣми по размѣри и единни въ провеждането имъ. Еднаквостьта на въпроснитѣ валове въ техническо отношение сѫщо не позволява да се допуща, че тѣ сѫ били направени отъ различни строители. Сѫщиятъ Брътеску допущалъ, че бесарабскитѣ главни валове представлявали предмостови точки, значи места за преминаване, докато Панайтеску ц. с. 4, ги счита като

презъ XIV в. има достатъчно познати документи, но най-вече за вжтрешнитѣ събития въ Молдава презъ XV в., разполагаме съ голѣми изчерпателни сборници отъ грамоти и други документи[1]. Съ изключение на единъ единственъ случай отъ 1489 г., когато единъ „Троянъ“ е споменатъ като граница на едно имение[2], въ тѣзи документи нѣма и следа отъ едно толкова забележително събитие, каквото би представлявало построяването на огромни валове отъ стотици километри въ една толкова малка държава като Молдава. Съ горното изключение, въ тѣзи документи не проличава, че румънитѣ, сж знаяли дори за сжществуването на въпроснитѣ валове преди XVII в., епохата на ранното румънско възраждане[3].

Поне привидно, много по-основателно изглежда мнението, споредъ което въпроснитѣ валове сж били построени отъ готитѣ, понеже то почива на изрични сведения, намиращи се у Амиана Марцелина. Този авторъ приписва на готитѣ построяването на валове въ източната часть на Европа, при тѣхното оттегляне предъ хунитѣ и при борбитѣ имъ срещу тѣхъ, преди 376 г. сл. Хр.[4] Отъ въпроснитѣ текстове, споредъ Улига, било

постройки за покровителствуване на движението на плавателнитѣ сждове по рѣкитѣ. Отъ друга страна, пакъ Панайтеску, на стр. 5 и 10, както изтъкнахъ вече, подържа, че напрѣчнитѣ валове изобщо представлявали предмостови укрепления и охранявани бродове презъ рѣкитѣ.

[1] Вижъ M. Costăchescu, Documentele moldovenești înainte de Stefan cel mare. Vol. I. Documente interne 1374—1437. Iași 1931, 557. — Vol. II. Documente interne 1438—1456. Documente externe 1387—1458. Iași 1932, 956. Ion Bogdan, Documentele lui Stefan cel mare. București 1913. Vol. I 518, vol. II 611. M. Costăchescu, Documente moldovenești dela Stefan cel mare. Iași 1933, 328. — Documentele moldovenești dela Bogdan-Voevod. București 1940, 559. D. P. Bogdan, Acte moldovenești dinainte de Stefan cel mare. București 1938, 77. За влашкитѣ грамоти и документи найдобре е да се види Marta Andronescu, Repertoriul documentelor Țării-Românești publicate până azi. 1290—1508. București 1937, 234.

[2] Въ една грамота издадена отъ Стефанъ Велики (1457—1504 г.), вижъ B. P. Hasdeu, Arhiva istorică I, 1, 155.

[3] За да допълня редицата на румънскитѣ изследвачи, които не ми сж достжпни, па и нѣматъ значение, навеждамъ отъ Панайтеску, ц. с. 13, general C. N. Hârjeu, Istoria armei geniului, който мисли, че бесарабскитѣ валове били римски, отъ времето на Траяна (именно между 105—115 г.), въпрѣки че, споредъ сжщия, сж могли да бждатъ построени и отъ монголитѣ.

[4] Става въпросъ, както билъ изтъкналъ въ 1905 год. N. Iorga, Geschichte des rum. Volkes. Gotha 1905, I, 59, за XXXI книга отъ Ammianus Marcellinus, 3 гл., гдето се говори за премѣстването на готитѣ на западъ, подъ натиска на хунитѣ. Остготитѣ — Greuthungi или Steppenbewohner, както ги нарича Uhlig 222 — се оттеглили въ западната часть на тѣхното царство, до Днестъра (Danastis), между Borysthenes и Hister (Бугъ или Днепъръ и Дунава) или чакъ до р. Прутъ. На западъ отъ р. Прутъ било мѣстото на Theruingi-Waldbewohner. Въ 3 гл. у Ам. Марц. се казва, че Атанарихъ — Theruingorum judex — решилъ да се противопостави на хунитѣ и си премѣстилъ лагера къмъ Днестъра. Въ старото издание на Ам. Марц. на това мѣсто се казва: „castris denique prope Danasti margines ac Greuthungorum vallem longius opportune metatis“, а въ по-новото издание на C. U. Clark 563:“ castris denique prope Danastii margines a Greuthungorum vallo longius

ясно, че, въ момента на тия борби, поне единъ напрѣченъ валъ въ Бесарабия вече сжществувалъ. Следъ като били разбити отъ хунитѣ, готитѣ построили още единъ валъ, нѣкжде между р. Прутъ или р. Серетъ и Дунава [1]. Първиятъ валъ се намиралъ въ Бесарабия, а тѣ построили вторъ валъ въ Влашко. Последното, изказано отъ К. Шухарда още въ 1885 г., мнение, е погрѣшно, тъй като въ източно Влашко на посоченитѣ мѣста не сжществуватъ никакви валове.

К. Улигъ, авторътъ когото използувамъ най-много въ това изложение, като географъ, е твърде колебливъ и нерешителенъ по отношение на историческитѣ въпроси. Въ своята студия той постоянно си мѣни мнението и, докато въ началото е решително за римския произходъ на валоветѣ [2], къмъ края стига до тамъ, че отхвърля най-енергично тъкмо това мнение, като смѣта за строители готитѣ. Обаче следъ това Улигъ за-

---

opportune metatis". Отъ двата текста било ясно, споредъ У л и г а 222—3, че въ Бесарабия поне единъ валъ по онова време вече сжществувалъ. Авангардата на готитѣ, на чело съ Мундериха, отишла на 20 мили предъ главнитѣ сили на Атанариха къмъ Днестъра, значи предъ вала, но презъ нощьта хунитѣ заобиколили Мундериха, vado fluminis penetrate, ударили главнитѣ сили на готитѣ и ги принудили да бѣгатъ къмъ планинитѣ. Вижъ мѣстата, за които става дума и у Ammien Marcellin, Jornandès, Frontin, Végèce, Modestus, avec la traduction en français, publiés sous la direction de M. N i s a r d. Paris 1878, 350—351. На стр. 353 (гл. 4) се добавя, че Атанарихъ се оттеглилъ после въ областьта заобиколена отъ планини К а у к а л а н д ъ, отъ която изгонилъ сарматитѣ.

[1] Пакъ въ гл. 3 у сжщия авторъ се казва, че Атанарихъ, следъ оттеглянето си отъ Днестъра задъ р. Прутъ, „a superciliis Gerasi fluminis adusque Danubium, Taifalorum terras praestringens, m u r o s a l t i u s e r i g e b a t". S c h u c h h a r d t, Wälle und Chausséen 226, като считаше Gerasus за р. Серетъ, мислеше, се че касае за вала въ Влашко, но по времето на първитѣ си изследвания въ Румъния (1885 г.), той считаше и единъ отъ добруджанскитѣ валове като готски. Той се отказа отъ това мнение въ по-сетнешнитѣ си студии; сжщо така той трѣбваше да се откаже и отъ тогавашното си твърдение, че изобщо германскитѣ племена започнали да строятъ валове още преди римлянитѣ. Въ действителность германскитѣ племена сж научили това изкуство вече въ новитѣ имъ мѣста. Не трѣбва да се забравя после, че Ам. Марц. говори веднажъ за валъ, а после веднага за „с т е н и", които впрочемъ не били довършени. Запазени следи отъ подобни стени между р. Серетъ или р. Прутъ и Дунава нѣма. После, оправдана ли е замѣната на vallem съ vallo, които иматъ съвсемъ различно значение? Дори и ако второто е по-правилно, отъ никжде не произлиза, че този валъ е билъ направенъ отъ тервингитѣ. Тѣ не сж имали и време за подобни предприятия, защото тѣхното бѣгство изглежда да е станало въ една и сжща година, 375 г. сл Хр. Въ какво ли сж се състояли ония m u r o s (sic! въ множ. число), които Атанарихъ започналъ да издига отъ день до пладне? Дали тукъ не става дума за празднн слухове, безъ никакво историческо съдържание?

[2] На стр. 222, напр., той казва, че следъ като видѣлъ валоветѣ съ очитѣ си той веднага се убедилъ, че никой другъ народъ не е могълъ да построи една подобно голѣма и великолепна двойна линия отъ валове, освенъ римлянитѣ. Нито еднинъ отъ многобройнитѣ народи, които се настанили временно въ Бесарабия, мисли Улигъ, не е билъ въ състояние на извърши подобна работа, като имаме предъ видъ географскитѣ, топографскитѣ, астрономическитѣ и техническитѣ познания, които такава една работа предполага.

вършва нерешително, като въ заключението си се очудва самъ, че всички негови изводи били формулирани съ множество уговорки.

Той смѣта прутския валъ за много по-новъ отъ всички други валове въ Бесарабия. Този валъ билъ, споредъ него, построенъ набързо безъ цѣлостенъ планъ, можеби отъ руситѣ, по време на нѣкоя отъ руско-турскитѣ войни презъ XVIII в. Много по-старъ отъ прутския валъ, споредъ него, е акерманскиятъ. Улигъ предполага, че последниятъ билъ построенъ по време, когато стариятъ градъ Тирасъ, на Акерманския лиманъ, се намиралъ извънъ римскитѣ владения или когато римлянитѣ не сж имали интересъ да го държатъ, тъй като той билъ можеби вече разрушенъ. Улигъ предполага, че по всѣка вѣроятность римлянитѣ сж издигнали акерманския валъ по време на последнитѣ готски нападения, преди още самитѣ тѣ да опразднятъ южна Бесарабия. Поради това, както предполага сжщиятъ авторъ, римлянитѣ нѣмали време да построятъ тамъ нито лагери, нито други укрепителни съоржжения. Споредъ Улига, не било изключено българитѣ да сж използували този валъ като източна отбранителна линия, следъ като се настанили въ южна Бесарабия. За долния валъ Улигъ приема съ колебание, че билъ построенъ отъ римлянитѣ. Особено западната часть на този валъ служила, споредъ него, за отбрана не толкова на простора южно отъ самия валъ, колкото на стратегически важнитѣ бродове на Дунава при Галацъ и Исакча. За продължениятa на долния валъ къмъ истокъ той допуща, съ извѣстна вѣроятность, че били построени отъ готитѣ или, съ много малка вѣроятность, отъ българитѣ. По отношение на горния валъ, Улигъ смѣта, че той билъ построенъ отъ готитѣ къмъ края на IV в. сл. Хр. И за този валъ Улигъ допуща, че той е билъ по-късно използуванъ не само отъ българитѣ, но и отъ молдавската държава и татаритѣ, безъ да опредѣли, дали и тия народи сж допринесли нѣщо за неговото разширяване или е останалъ въ първоначалното си състояние.

Добруджанскитѣ валове

Тукъ би следвало да разгледаме мнението на К. Шкорпила, Г. Фехера и други. Тѣхнитѣ предположения се отнасятъ обаче сжщевременно до бесарабскитѣ, както и до добруджанскитѣ валове. Затова ще ги разгледаме следъ като се запознаеме първо съ схващанията на различнитѣ други изследвачи върху добруджанскитѣ валове.

За да могатъ да се проучатъ всестранно стариннитѣ валове въ Добруджа, би трѣбвало да се повърнемъ колкото е възможно по-назадъ въ срѣдновѣковието и древностьта и да потърсимъ въ запазенитѣ писмени данни отъ ония времена евентуални съобщения върху въпроса, който ни занимава. Въ

досегашнитѣ изследвания не сѫ били изтъкнати никакви известия отъ древнитѣ и византийски извори, отъ които да може да се предположи, че въпроснитѣ добруджански постройки водятъ началото си отъ римско или византийско време. Трѣбва да подчертая, че и на мене не ми се удаде да се добера до подобно известие. Едно единствено съобщение отъ този родъ се намира въ Сказанието на пророкъ Исайя, въ което се казва, че „цар҃ь Ѵспоръ сѣзда и великъ прѣзидъ отъ Дунава до мор҃е“, но легендарниятъ характеръ на това Сказание поставя и самото известие въ много съмнителна свѣтлина. Дължа да изтъкна сѫщо и това, че въ досегашната литература върху добруджанскитѣ окопи не сѫ взети подъ внимание и сведения отъ по-старитѣ пѫтешественици изъ Добруджа[1].

Първитѣ литературни данни върху укрепителнитѣ или погранични валове въ Добруджа датиратъ отъ съвсемъ ново време, именно отъ първата половина на миналия вѣкъ, отъ 1835—1839 г., когато сѫ били писани наблюденията на фелдмаршалъ Хелмутъ фонъ Молтке[2]. По негово време валоветѣ изобщо, както и стената на каменния валъ, сѫ били по-добре запазени и по-внушителни. Той видѣлъ много по-ясно кастелитѣ съ очертанията на тѣхнитѣ кули и входове и затова помислилъ, че „на мѣста двойниятъ, а на други мѣста тройниятъ валъ“ билъ построенъ отъ римлянитѣ, именно отъ императора Траяна[3] и че тритѣ вала представлявали една цѣлостна отбранителна система, построена едновременно[4].

На подобно мнение е билъ и фонъ Винке[5], който презъ сѫщитѣ години проучвалъ единъ проектъ за каналъ

[1] На стр. 15, забел. 5, изтъквамъ краткото описание, както и мнението на Евлия Челеби за произхода на добруджанскитѣ валове.

[2] Въ Briefe über Zustände und Begebenheit in der Türkei aus den Jahren 1835—1839. Berlin. VI. Aufl. 1893, 172—3. Вижъ извадки отъ него у К. Стояновъ, България и българитѣ въ писмата на Молтке. ИИД VI, 1924, 183—193.

[3] Баласчевъ, Укреп. работи 18, мисли, че фонъ Молтке се билъ повлиялъ отъ румънскитѣ хронисти и историци и него счита той като виновенъ за това неправилно поименуване на валоветѣ. Изглежда, че Баласчевъ е отгатналъ тукъ истината, защото и първиятъ френски писатель, когото изтъква Dr C. Allard, La Bulgarie orientale. 1864, 270—273, именно Hommaire de Hell, допущалъ сѫщо, че императоръ Траянъ билъ построилъ въпроснитѣ валове, въз основа вѣроятно на по-стара историческа литература.

[4] Въ френското издание на A. Marchand, Lettres du maréchal de Moltke. II-e ed., Paris 1877, стр. 136, сѫ били изпустнати отъ малкия пасажъ, който ни интересува, много интересни части. Вижъ нѣмското издание, стр. 172—173. Отъ него се вижда колко бърже сѫ били сметени всички тия великолепни остатъци веднага следъ изпѫждането на турцитѣ и даже още преди 1878 г., както се вижда отъ описанието на Аларда. Това е зависело безъ съмнение отъ броя на населението, отъ неговия начинъ на животъ, построяване на по-добри каменни жилища, пѫтища, желѣзници и пр. Описанието на Молтке го дава изцѣло и Ф. Каницъ въ II нѣмско издание, (Липиска 1882 г.) на неговата Дунавска България 236.

[5] Hauptmann von Vincke билъ единъ отъ най-способнитѣ офицери-членове на пруската военна мисия, изпратена на чело съ фонъ

между Дунава и Черно море[1]. Той разгледалъ голѣма часть отъ окопитѣ и видѣлъ тогава лагера № I отъ каменния валъ, до морето, за който сега е запазено само неговото описание[2].

Входове и кули при каменния валъ, както и стени при неговитѣ кастели, видѣлъ и френскиятъ инженеръ Жюлъ Мишелъ[3], членъ на дунавската комисия, който презъ 1855 г. проучвалъ, трасиралъ и построилъ шосето Кюстенджа—Расово. И той вижда въ тия валове една единна система, като смѣта голѣмия земленъ валъ за укрепителенъ, каменния за спомагателенъ и малкия за резервенъ, срещу възможни изненади. Нему обаче не е ясно, защо задъ Кюстенджа валоветѣ се кръстосватъ и защо тамъ малкиятъ валъ излиза на северъ отъ голѣмия и каменния. Той не забелязалъ, че и на западъ отъ Меджидие каменниятъ валъ е пръвъ по редъ отъ къмъ северъ, сжщо както и източно отъ града. Мишелъ сжщо не видѣлъ, че покрай голѣмитѣ има и малки самостоятелни кастели. Той смѣта изобщо малкитѣ кастели за офицерски, като се ржководи вѣроятно само по ония, които сж построени непосрѣд-

---

Молтке въ Турция за да прегледа и реорганизира турската войска и отбраната на турската империя. Тази мисия е останала въ Турция отъ 1835 до 1839 г. За дейностьта на фонъ Винке вижъ коментара къмъ нѣмското издание на писмата на Молтке. Много отъ плановетѣ на добруджанскитѣ градове и крепости, направени отъ фонъ Молтке и фонъ Винке, се намиратъ въ Russisch-türkischer Feldzug in der europäischen Türkei 1828—1829. Berlin 1845, 425. Вижъ сжщо и Schuhhardt, Die sogenannten 6; Tocilescu, Les vallums 148.

[1] Покрай много други исторически и географски заблуждения, румънскиятъ историкъ N. Iorga, Istoria Românilor şi a civilizaţiei lor. Traducere din limba franceză de Al. Lascarov-Moldovanu. Bucureşti 1930, ed. Fund. Ferdinand, стр. 301, подържаше и вече отстранената, но много обикната въ началото на миналия вѣкъ идея, споредъ която р. Дунавъ се вливала нѣкога въ морето презъ долината на Карасу. Това даде поводъ да се организиратъ тогава нѣколко изследвания на мѣстото, съ цельта да се проведе единъ каналъ. Тъкмо тия изследвания доказаха недвусмислено, че въпросната долина има наклонъ отъ изтокъ къмъ западъ, а не обратно, и че отъ Кьостели къмъ изтокъ теренътъ се издига до 57 м. надъ морското равнище. Между първитѣ изследвачи е билъ Hector de Béarn, Quelques souvenirs d'une campagne en Turquie. Paris 1828, а после von Vincke, Jules Michel, Dr C. Allard и др. Повече литература върху въпроса вижъ у C. C. Giurescu, O nouă sinteză a trecutului nostru. Bucureşti, Rev. istorică română, I, 1930 360—361. Вижъ и много интереснитѣ забележки по въпроса за този каналъ у Dr C. Allard, La Bulgarie orientale, 270—273, който изтъква, че по негово време австрийцитѣ и власитѣ вѣрвали, че Траянъ билъ направилъ и каналъ между Дунава и морето по трасето на валоветѣ и че стигало само той да бжде подновенъ. Д-ръ Алардъ опровергава, разбира се, всички тия псевдоисторически заблуждения. Съ въпроса за сжщия каналъ се занимава и Каницъ ц. с. 236—238.

[2] Неговитѣ бележки сж публикувани въ Monatsberichte über die Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin. I. Jahrgang, Berlin 1840, 179—186, подъ заглавие: „Das Karasu-Thal zwischen der Donau unterhalb Rassowa und dem Schwarzen Meere bei Küstendschi".

[3] Въ Mémoires de la Société imp. des antiquaires de France. XXV, 1862, 215—252, подъ заглавие: „Les travaux de défense des Romains dans la Dobroudcha".

ствено до голѣмитѣ. Накрай той приписва тази „цѣла система“ отъ укрепления на Юстинияна (527—565 г.) или на неговитѣ приемници.

Съ тия окопи се е занимавалъ и Д-ръ К. Алардъ, който придружавалъ инж. Жюлъ Мишелъ. Неговитѣ заключения се различаватъ отъ ония на Мишелъ по това, че той предполага, какво голѣмиятъ земленъ валъ е по-старъ отъ другитѣ два, които, споредъ него, не били довършени. Той търси сжщевременно друго лице съ името „Траянъ“ за да припише нему построяването на тази система отъ укрепления. Той посочва Comes Trajanus, генералъ на императора Валенса (364—378 г.)[1].

Редица бележки върху нашитѣ валове е оставилъ и нѣмскиятъ географъ и геологъ Карлъ Ф. Петерсъ[2]. Интересно е да се отбележи, че той не познава по-старитѣ изследвания и не си поставя изобщо въпроса за произхода на тия валове[3].

Михаилъ Суцу е първиятъ румънски ученъ, който се занимавалъ съ този въпросъ, следъ присъединяването на Добруджа къмъ Румъния следъ Берлинския конгресъ, въ статията си „Траяновиятъ валъ“[4]. Както и досегашнитѣ изследвачи, той счита, че всичкитѣ валове сж били построени наведнажъ и че принадлежатъ на една цѣлостна отбранителна система, издигната по времето на Теодосия (279—305 г.). Надписитѣ, които били намѣрени близу до Кюстенджа между употрѣбенитѣ като материалъ фрагменти въ постройката, както и въ околноститѣ на северния каменъ валъ, произхождатъ, споредъ него, отъ една много по-късна епоха отколкото оная на Траяна[5], а нѣкои отъ тѣхъ достигатъ дори до времето

---

[1] Описанието на Dr C. Allard, La Bulgarie orientale 1864, 88—98 и 270—273, е много по-обширно отъ онова на Молтке и много интересно. И той ималъ впечатлението, че малкиятъ валъ е по-първобитна работа, като по внушението на единъ френски офицеръ, който го придружавалъ, мислилъ, че той билъ построенъ като заденъ флангъ на каменния валъ. Той дава и една много добра карта на мѣстностьта и на валоветѣ. Той отхвърля, както вече изтъкнахъ, идеята на Hommaire de Hell, който написалъ първото френско описание на тѣзи валове (Д-ръ Алардъ повече данни за него за съжаление не дава) и допуща, че ги е построилъ изцѣло императоръ Траянъ. Възъ основа на известията на Амиана Марцелина, като отбелязва, че мѣстностьта Салицесъ, гдето се е състояла нерешителната битка между готитѣ и войскитѣ на генералитѣ на Валенса (между тѣхъ единъ се именувалъ Траянъ), се намирала на 60 мили северно отъ Томисъ, Д-ръ Алардъ заключава, че валоветѣ, които римлянитѣ построили тогава, били тъкмо тия въ срѣдна Добруджа.

[2] Въ своитѣ „Grundlinien zur Geographie und Geologie der Dobrudscha“. Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften, math. — naturwiss. Classe Wien XXVII, 1864, 64 + 61.

[3] Вижъ и Schuchhardt, Die sogenannten 8; Tocilescu, Les vallums 148.

[4] Публикувана въ излизащото въ Букурещъ Точилесково списание Revista pentru istorie, arheologie şi filologie. II, 1883, 179—181, подъ заглавие „Valul lui Traian“.

[5] За значението на самото име „Траянъ“, което се дава на валоветѣ, Суцу, ц. с. 180, казва следното: „Să nu uităm că numele de Traian sau Troian

на Константина Велики и на Валенса[1]. Така че и валоветѣ, които изключватъ северна Добруджа отъ империята, сѫ били построени по-късно, отъ епохата на Валенса. Ето защо той счита като несполучливъ опита да се припише тази постройка на Валенсовия генералъ Траянъ. Генералитѣ на Валенса, казва той по-нататъкъ, не сѫ имали дори и потрѣбното време за издигане на една система отъ укрепления, която освенъ това, изисквала огромни срѣдства и усилия. Това е могло да стане само въ относително по-спокойната епоха на императора Теодосия, следъ укротяването на готскитѣ вълнувания.

Както виждаме, никой отъ досегашнитѣ изследвачи не е преценилъ достатъчно обстоятелството, че окопътъ на малкия южен валъ се намира не къмъ северъ, както би трѣбвало да бѫде въ случая, че и той е римски, а точно обратно, на югъ. Това подчертава за първи пѫть голѣмиятъ нѣмски историкъ Т. Момзенъ, въ V-я томъ на своята „Римска история", възъ основа на даннитѣ, които му изпратилъ Шухардъ въ 1884 г.[2].

За да проучи римскитѣ пѫтища и валове Карлъ Шухардъ отпѫтувалъ въ 1883 г. за Румъния като учителъ въ дома на принца Бибеску. Въ течение на почти две години той усвоилъ румънския езикъ и въ връзка съ проучванията, които искалъ да извърши изобщо въ Румъния, идва и въ Добруджа, презъ есеньта на 1884 г. и обхожда и измѣрва тукашнитѣ валове. Като резултатъ на тия свои проучвания той публикува статията „Римскитѣ гранични валове въ Добруджа"[3]. Въ нея той установява вече казаното по-горе, че малкиятъ южен валъ не е римски, а много по-раненъ отъ другитѣ два, които сѫщо не сѫ едновременни.

Вследствие интереса, който възбудила тази студия и различията въ мненията, изказани отъ други учени въ връзка все съ въпроса, кой именно и кога е построилъ добруджанскитѣ окопи, Шухардъ, презъ 1898 г., на пѫть за Пергамъ, се спира пакъ въ Добруджа за 10 дена. За да уясни известни подробности, той обхожда отново изцѣло голѣмия и каменния валъ. Резултатитѣ отъ това ново изследване сѫ публикувани

---

nu este special meterezelor din Dobrogea, şi că multe întăriri, drumuri vechi sau şanţuri în ţările locuite de Slavi poartă asemenea acest nume de Troian. D. Tocilescu în „Dacia înainte de Romani" (p. 179, nota) a demonstrat de mult că nu trebue să vedem în acest nume o amintire a marelui împărat roman, ci o simplă apelaţiune slavă, care semnifică loc tare, lucru durabil; această explicaţiune ne-ar da seama şi de numele valului nostru".

[1] По времето на този императоръ и на неговитѣ войни противъ готитѣ (376—378) счита, че сѫ били построени добруджанскитѣ валове и Ernest Desjardins, Voyage dans la région du Bas-Danube. Revue archéologique française, 1868, както изтъква Sutzu, Valul lui Traian 180. Споредъ него, валоветѣ, за които се говори у Ammianus Marcellinus XXXI, 8, трѣбва да бѫдатъ отнесени въ източния Балканъ.

[2] Die sogenannten 9. У Момсена стр. 111.

[3] „Die römische Grenzwälle in der Dobrugea". Вижъ тукъ забел. 5, на стр. 11.

въ неговата студия „Анастасиевата стена до Цариградъ и добруджанскитѣ валове“ [1]. Тукъ той наново поддържа мнението, че малкиятъ валъ, който се съобразява съ стратегическитѣ удобства на терена, но иначе е неправиленъ и примитивенъ, съ лѫкатушна линия, не билъ построенъ отъ римлянитѣ, а противъ тѣхъ, отъ нѣкой варварски народъ, който се намиралъ на северъ отъ него. Споредъ Шухарда, немислимо било римлянитѣ да сѫ построили тукъ една погранично-отбранителна линия съ ровъ на югъ, и то безъ никакви кастели. По онова време римлянитѣ още не строяли окопи, мисли той. Това правили германскитѣ и славянскитѣ племена, а римлянитѣ възприели това отъ тѣхъ. Като разлика отъ тѣхъ, обаче, римлянитѣ построявали при тѣхнитѣ окопи непремѣнно и лагери — кастри, на еднакви разстояния, правилни и удобни, и не всѣкога съ огледъ на терена, защото тѣ разчитали на изключително голѣми срѣдства. За него тъкмо тия сѫ белезитѣ, които характеризиратъ голѣмия земленъ валъ. Затова той го смѣта за римски, при все че валътъималъ остъръ върхъ, което, както той предполага, не било характерно за римлянитѣ. Но това датиране остава само относително. Шухардъ се задоволява съ извода, че голѣмиятъ земленъ валъ е по-старъ отъ каменния и че този последниятъ билъ построенъ въ IV в., безъ да опредѣли съ положнтелность, при кой именно императоръ е станало това.

По това време и по-кѫсно бѣха обнародвани и други изследвания върху нашитѣ окопи и отъ тѣхнитѣ противоречиви заключения стана ясно, че сѫ потрѣбни още много разучвания по въпроса. Това се подчерта още повече, следъ като австрийскитѣ разкопки при Адамклисе и публикацията на Точилеску-Бендорфъ-Ниманъ [2], отъ 1895 г. върху тѣхъ, както и статията на самия О. Бендорфъ [3]: Адамклисе, оживиха интереса и върху самитѣ окопи. Бендорфъ мисли, че единъ отъ релефитѣ, намѣрени при голѣмия римски паметникъ отъ Адамклисе, се отнася до биткитѣ, станали при тритѣ добруджански вала съ дакитѣ и че, следователно, валоветѣ били построени по времето на императора Траяна. Това предположение пада отъ само себе си предъ вече установения фактъ, че валоветѣ сѫ построени отъ различни строители и въ различни времена.

Подбуденъ отъ неуспѣшнитѣ обяснения на своя предшественъ сътрудникъ, румънскиятъ ученъ Григоре Точилеску се заема да изследва и той подробно окопитѣ на самия теренъ и съ помощьта на единъ картографъ отъ Букурещския архе-

[1] Вижъ тукъ забележка 2, на стр. 11.

[2] Das Monument von Adamklissi, Tropaeum Trajani. Unter Mitwirkung von Otto Benndorf und George Niemann herausgegeben von Gr. G. Tocilescu. Wien, 1895 124.

[3] Otto Benndorf, Adam-Klissi. AEM, XIX 1896, 181—204.

ологически музей, Панфилъ Полоникъ, обхожда презъ 1898 г. валоветѣ и попълва по-раннитѣ изследвания на Шухарда. Резултатитѣ отъ това проучване Точилеску публикува подъ форма на сказка, която държалъ на 27. X. 1899 г. въ Парижката Académie des Inscriptions et Belles-Lettres[1], безъ да даде по-кѫсно всичкитѣ детайли на своитѣ проучвания, както обещава въ нея. При все това, той и тукъ установява доста подробности, които после възприема и Шухардъ, въ обнародванитѣ си студии презъ 1901 и 1918 г.[2]. Така, напр., въ сравнение съ Шухардъ отъ 1884 г., Точилеску намира сега по-голѣмъ брой кастели при голѣмия земленъ валъ и при каменния валъ (25 голѣми и 24 малки спрѣмо около 30 изобщо, 26 спрѣмо 18) и дава една нова карта съ тѣхното мѣстоположение. Той сѫщо установява, че има разлика въ времето, когато сѫ били построени голѣмитѣ и малкитѣ кастели при голѣмия земленъ валъ, именно, че голѣмитѣ сѫ по-стари, а малкитѣ по-нови. Отъ своя страна той възприема идеята на Шухарда, че малкиятъ земленъ валъ билъ предисторически, но, възъ основа на мнимата традиция за Траяна, той твърди, че голѣмиятъ земленъ валъ билъ издигнатъ отъ него. Каменния валъ той отнася къмъ времето на Константина Велики, възъ основа на монетнитѣ находки, разкопани при крепостьта Аксиополисъ[3].

Епохата на Траяна, обаче, не може да се възприеме нито за голѣмия, нито за другитѣ валове, защото тя е била епоха на настѫпление, а не на отбрана, и защото Траянъ е владѣелъ

---

[1] Fouilles et recherches (вижъ забел. 1 на стр. 6). Споредъ запазенитѣ въ Румънската академия ржкописи на Точилеску, е ясно, че първото описание на добруджанскитѣ валове е дадено само отъ П. Полоникъ, на 2. V. 1898 г., подъ форма на докладъ до Точилеску, който билъ директоръ на музея въ Букурещъ (вижъ томъ 5131, стр. 9—37). Друго едно тѣхно описание, пакъ отъ Полоникъ, се намира въ томъ 5138, стр. 91—197. Между другитѣ добавки, които вписалъ Точилеску, е и много важната забележка, че малкиятъ земленъ валъ не започвалъ отъ морето, а отъ старитѣ стени на Томи (стр. 193—4). Точилеску е разглеждалъ добруджанскитѣ валове заедно съ O. von Sarwey и F. Jacobi, които съобщили това въ Орлеанъ и Лондонъ (томъ 5138, стр. 91). Единъ преписъ отъ френската сказка на Точилеску се намира въ т. 5138, другъ въ т. 5139, стр. 149—163, гдето следватъ две преработки на нѣмски (стр. 165—172 и 176—183), отъ чужди ржце. По всичко изглежда, че Полоникъ е игралъ много важна роля при археологическитѣ изследвания на Точилеску и то не само при наблюденията на терена, при все че Полоникъ не е притежавалъ археологическа и историческа подготовка. По тоя въпросъ той самъ доста ясно пише въ увода къмъ собствения си трудъ върху валоветѣ, подаренъ на Румънската академия, но още непубликуванъ. Неговитѣ доклади до Точилеску сѫ били писани обикновено само на дѣсната половина на страницата. На лѣвата праздна половина Точилеску е правилъ нѣкога прибавки съ собствена ржка.

[2] Die sogenannten 11.

[3] О Точилесковото мнение изглежда да се придържа и генералъ Сѫ. Панаитеску, ц. с. 10—13. По-неясно и колебливо е мнението на Colonel M. D. Ionescu-Dobrogeanu, Dobrogea în pragul veaculuĭ al XX-lea. Bucureşti 1904, 1040.

вече мачинското колѣно на Дунава и следователно цѣла Добруджа, както е вече добре установено отъ много сигурни находки.

Затова напр. К. Цихориусъ, въ своята студия „Римскитѣ паметници въ Добруджа“ [1], отъ 1904 г., възприема императора Домициана (81—96 г.) като строитель на каменния валъ. Но Цихориусъ изпуща изъ предъ видъ, че късноримскитѣ надписи и архитектурни откѫслеци, намѣрени въ остатъцитѣ на стената, изключватъ подобна датировка. Той се основава върху единъ надписъ намѣренъ при Адамклисе, въ който прочелъ името на Домициановия praefectus praetorio Cornelius Fuscus, падналъ тукъ, споредъ него, заедно съ други 3800 римляни, въ 87 г., при боевете срещу дакитѣ.

Алфредъ фонъ Домашевски, обаче, въ студията си „Отечеството на Корнелий Фускъ“ [2], доказва, че името въ въпросния надписъ е на нѣкой другъ Корнѣлий Фускъ. Отъ една страна, praefectus praetorio съ сѫщото име падналъ въ боевете срещу дакитѣ въ Банатъ, а не въ Добруджа, а отъ друга, паметникътъ Адамклисе изобщо не датира отъ времето на Домициана. Споредъ Домашевски, той едвали е ималъ възможность да строи подобни паметници въ непосрѣдствена близость на една несигурна граница. Накрай, Домашевски приписва паметиика при Адамклисе на Траяна, безъ да опредѣли при това, дали трѣбва да се приеме, че Траянъ е издигналъ и нѣкой отъ валоветѣ.

И Е. Корнеманъ, който се занимавалъ съ „Най-новитѣ изледвания върху лимеситѣ въ свѣтлината на римско-императорската гранична политика“ [3], не възприема Траяна като строитель на добруджанскитѣ валове, защото неговата епоха била експанзивна и настѫпателна. Той се спира върху епохата на Адриана (117—138 г.). Този императоръ билъ, споредъ него, първиятъ римски владѣтель, който, съгласно съ съществуващитѣ данни, строилъ подобни укрепени граници въ Германия и Британия, като изразъ на своята миролюбива и сдържана, отбранителна политика. Той искалъ да се откаже дори отъ цѣла Дакия. Споредъ разсѫжденията на Корнемана, той се отказалъ вѣроятно поне отъ северна Добруджа, за да съкрати така отбранителната линия на империята, тъй като при неговото възцаряване роксоланитѣ нападали силно на долния Дунавъ [4]. Споредъ Корнемана, този билъ единственият моментъ, когато е могълъ да бѫде построенъ или поне започнатъ голѣмиятъ земенъ валъ.

---

[1] C. Cichorius, „Die römischen Denkmäler in der Dobrudscha: ein Erklärungsversuch“. Berlin 1904, 42.

[2] Alfred von Domaszewski, „Die Heimat des Cornelius Fuscus“. Rheinisches Museum, 1905, 158 и сл.

[3] E. Kornemann, „Die neueste Limesforschung in Lichte der römischkaiserlichen Grenzpolitik“. Klio VII, 1907, 73—121.

[4] Schuchhardt, Die sogenannten 11, 65.

В. Бартелъ[1] изказалъ веднага съмнения върху вѣроятностьта на тази аналогия, основаваща се върху подобни дѣла на Адрияна въ други области на римската империя. Този ученъ намира, че цѣлата теория на Корнемана е много умувана и пресилена. Не трѣбвало да се забравя, изтъква той, че при голѣмия валъ има две редици лагери, а обяснението, което се дава, трѣбва да държи обезателно смѣтка за всичкитѣ обстоятелства, които налагатъ самитѣ факти. Бартелъ мисли, че подобно решение на въпроса може да ни даде само едно щателно сравнение между керамиката, която би се намѣрила тукъ и оная, която би се намѣрила въ валоветѣ и кастелитѣ на р. Олта и изобщо въ Влашко, гдето, както знаемъ, по времето на Адрияна се е строило действително много.

Стига се, както виждаме, до едно положение, което показва, че само съ разглеждане, измѣрване и аналогии не може да се даде едно окончателно разрешение на въпроса, особено когато тѣзи методи се прилагатъ само върху една или друга часть отъ материала въ връзка съ дадения въпросъ. По пжтя на чистата логика може наистина да се стигне до закржглени обяснения, които да задоволятъ привидно изискванията за научна точность и пълнота. Но, направимъ ли сравнение съ маса други факти и явления отъ сжщитѣ епохи въ други земи и отъ различни епохи въ сжщитѣ земи, ще видимъ, че би трѣбвало да си наложимъ по-голѣма резервираность и внимание, до когато не се намѣрятъ сжщински доказателства отъ археологическата или историческа область.

Стигаме съ това до теорията за прабългарския произходъ на единъ отъ тия валове, именно на малкия земленъ южен валъ, създадена отъ известния нашъ ученъ Карелъ Шкорпилъ[2]. Той е участвувалъ при разкопкитѣ, които рускиятъ археологически институтъ въ Цариградъ извърши въ старата българска столица Абоба-Плиска. Въ сборника съ сжщото име, представящъ кн. X (1905 г.) отъ Известията на института, К. Шкорпилъ участвува покрай други статии съ едно проучване върху „Окопитѣ и земленитѣ укрепления въ България“ (стр. 503—543) и съ едно допълнение къмъ него (стр. 558—569). Идеитѣ на К. Шкорпила относно прабългарския произходъ на всичкитѣ окопи на българска територия и въ съседнитѣ земи можаха да се наложатъ въ науката благодарение на тежестьта на онѣзи толкова ценни, обширни и въ

[1] W. Barthel, Bericht III der Röm. — Germ. Kommission. Frankfurt 1909, 181.

[2] За неговата огромна научна дейность въ областьта на българската география, археология, предистория и историческа география вижъ И. Стояновъ, „Карелъ Шкорпилъ и българската археологическа и историческа наука“, въ Byzantinoslavica, Praha V, 1933—4, 183—234. Вижъ сжщо Д-ръ Ив. Дуйчевъ, Карелъ Шкорпилъ. Единъ отъ основателитѣ на нашата археологическа наука. По случай неговата 80-годишнина, въ Прометей, София 1939, IV, 3—7.

много отношения нови изследвания върху българската археология и история. Но самото Шкорпилово тълкуване на произхода на тѣзи окопи е лишено отъ перспективата на историческото минало на нашитѣ земи. Като че ли преди това на тия земи не сѫ сѫществували две свѣтовни империи, които въ течение на дълги столѣтия сѫ водили тежки борби съ неизброими варварски орди; като че ли германскитѣ и славянски народи не сѫ строили подобни валове; като че ли цѣла Европа не е набраздена съ подобни погранични и укрепителни съоржжения. Оставяйки всичко подобно на страна, К. Шкорпилъ въ своитѣ статии намира за всички валове на българска територия по нѣкое основание за да ги включи въ системата на прабългарскитѣ погранични укрепления — въ Тракия, Черноморието, въ балканската и подбалканска область, въ северо-западна България, а сѫщо така и южния малъкъ земленъ валъ въ Добруджа. За много отъ тия окопи, особено за черноморскитѣ, знае се сега, че нѣкои отъ тѣхъ сѫ били строени отъ византийцитѣ[1]. И за добружанскитѣ валове, както видѣхме, е имало вече много обяснения, разбира се, не всѣкога задоволителни. К. Шкорпилъ, обаче, ги пренебрегва и не отстжпва отъ своята обща концепция, съ която той закржглява една теория, иначе много увлекателна и ласкателна за насъ, но лишена отъ прѣки доказателства.

За него, още въ 1905 г., а и по-късно[2], дори чакъ до 1925 г., когато обнародва статията „Пограниченъ български окопъ между Дунавъ и Черно море“[3], малкиятъ земленъ южен валъ си остава по-новъ отъ другитѣ два. Това означава, споредъ него, че този валъ е прабългарски, построенъ отъ Аспаруха, както се казвало изрично въ „Видѣнието на пророка Исайя“, и то съ фронтъ на югъ, когато държавата на Аспаруха била на северъ отъ окопа и се простирала до галацкия и бесарабскитѣ валове. Нейниятъ центъръ се намиралъ тогава въ укрепения лагеръ[4] при Николицелъ, въ северна Добруджа.

---

[1] За стената и укрепленията при Гьозекенъ както и при с. Гулица и Еркечъ, че нѣкои отъ тѣхъ сѫ били построени по времето на Юстиниана, вижъ проф. П. Мутафчиевъ, „Стариятъ друмъ презъ Траянова врата“. Сп.БАН, 55, 1937, стр. 31—2. Азъ разгледахъ сѫщо остатъцитѣ отъ крепостни стени на Гьозекенъ и стената, която се отделя отъ нея и се изкача къмъ ю.-з., къмъ Калето; разгледахъ нейното продължение, което отъ известна точка юго-източно отъ Калето се отправя на западъ, разгледахъ и самото Кале. Особено обстоятелството, че укрепителнитѣ стени по височинитѣ, както и самото Кале, иматъ фронтъ къмъ северъ, говори въ полза на византийцитѣ.

[2] Така въ „Старобългарски паметници изъ Добруджа“, литографирано, 1917, г. на стр. 3. — La Dobroudja. Géographie, histoire, ethnographie, importance économique et politique. Sofia 1918, 109—152, сѫщо и въ българското издание на сб. Добруджа, с. г., 191—234.

[3] Вижъ тукъ забел. 1, на стр. 11.

[4] Интересно е да се отбележи, че Шкорпилъ преписва погрѣшно всички румънски имена, които иматъ *ч*; той го чете по ческому като, *ц*

За другитѣ два вала К. Шкорпилъ мисли, че тѣ сж постари отъ малкия и възприема предположението на Шухарда, че тѣ сж отъ римски (голѣмиятъ земленъ) и византийски произходъ (каменниятъ).

Другъ български ученъ, който се повлиялъ много силно отъ схващанията на Шкорпила по отношение на укрепителнитѣ работи, които извършвали прабългаритѣ по тѣхнитѣ граници, е Г. Баласчевъ. Въ своята студия „Укрепителнитѣ работи на старобългарската войска“ [1], обаче, по отношение на добружанскитѣ валове, Баласчевъ надминава Шкорпила. Той счита тукъ като прабългарски не само южнобесарабскитѣ, галацкия и малкия валъ въ Добруджа, но и другитѣ два, голѣмия земленъ и каменния валъ. Той дава единъ бѣгълъ разборъ на литературата по въпроса и, възъ основа на нѣкои стратегически съображения, възприети отъ статията на Й. Венедиковъ, съ която ще се знанимаеме по-долу, стига до заключение, че и тритѣ валове били строени отъ старитѣ българи: южниятъ — противъ Византия, когато центърътъ на държавата билъ на северъ, а голѣмиятъ и каменниятъ — съ фронтъ на северъ — когато този центъръ се билъ премѣстилъ на югъ.

На края той прибавя: „Повърхностното познаване миналото на Дунавска България и на Византия не е дало възможность на всички споменати горе чуждестранни и наши учени да опредѣлятъ точно времето, когато сж били издигнати валоветѣ, било въ Добружа или Бесарабия или пъкъ въ Мизия или Тракия“ (стр. 21—22), безъ самъ Баласчевъ да се опита да каже нѣщо по-опредѣлено въ това отношение. Само въ една забележка подъ редоветѣ той добавя още, че отъ разкопкитѣ, които Шухардъ извършилъ въ кастелитѣ при валоветѣ презъ 1917 г. и които този изследвачъ описва въ статията, за която ще говоримъ по-долу, била намѣрена керамика, сродна съ оная на славянитѣ отъ X вѣкъ. Това потвърждавало мнението на Баласчева, „че добружанскитѣ валове сж строени отъ българитѣ, когато тѣ се задължили предъ Византия, презъ 966 г., да не допускатъ маджаритѣ да преминаватъ презъ България и ограбватъ византийскитѣ области“ [2].

като прави изключение само при турскитѣ думи. Въ студиитѣ му върху Николицелския лагеръ има погрѣшно преведени румънски имена и географски названия и не рѣдко това създава затруднения въ разбирането на изложението, което и безъ това е много схематично и категорично. Изобщо оня духъ на veni, vidi, vici, който лъха отъ него, много довѣрие не ми внушава. Въ книжата на Точилеску въ Румънската академия намѣрихъ описанието на валоветѣ при Николицелъ отъ П. Полоникъ — (1898 г.). Сравнение между двамата ще направя другаде.

[1] Въ сп. Минало, София 1918, год. III, кн. 10, часть I. Отдѣленъ отпечатъкъ, стр. 1—44.

[2] Сжщото повтаря Баласчевъ и въ студията си отъ 1927 год.: „Българитѣ презъ последнитѣ десетогодишнини на X вѣкъ“, стр. 84, на стр. 4, забел. 1.

Тукъ Баласчевъ извършва две важни исторически опущения, като оставимъ за сега на страна въпроса за видоветѣ славянска керамика, която Шухардъ намѣрилъ при разкопкитѣ. Първо, славянска керамика въобще е възможно да е имало въ тия области и изобщо на европейския юго-изтокъ много по-рано отъ X в., напр. отъ VI, V, а можеби и отъ по-рано, съобразно съ нашия възгледъ върху заселването на славянитѣ въ тия области[1]. Второ, по времето, когато голѣмиятъ и каменниятъ валъ били, споредъ Баласчева, построени отъ българитѣ противъ маджаритѣ, презъ втората половина на X в., тогава маджаритѣ отдавна вече сж се намирали въ Панония и, следователно, за да нападатъ Византия презъ България, тѣ сж идвали отъ къмъ северо-западъ, а не отъ северъ[2].

Ясно е, че за Баласчева решително значение сж имали стратегическитѣ съображения на Й. Венедиковъ, който въ статията си „Старобългарски окопи“[3] разглежда въпроса отъ военно гледище. Той отбелязва нѣколко факти, които, естествено, иматъ значение. Остава обаче въпросътъ, дали Й. Венедиковъ имъ дава най-правилното тълкуване. Така, напр., той мисли, че малкиятъ валъ билъ построенъ срещу държава, която е владѣела морето. Източниятъ край на този валъ, споредъ него, осигурявалъ лѣвия флангъ противъ десантъ въ пристанището на Томисъ. Западниятъ край на сжщия валъ, при брѣга на Дунава, давалъ да се разбере, че строительтъ владѣелъ и оттатъшния брѣгъ. Но Венедиковъ не казва

---

[1] Като реакция на старата теория за автохтонизма на славянитѣ въ дунавскитѣ области, особено следъ Шафарика, въ науката се засили течението, което заедно съ нея отрича изобщо и каквото и да е по-раншно придвижване на славянитѣ на югъ отъ Дунава преди VI в. Това се възприема и въ най-новитѣ студии у насъ. Вижъ, напр., проф. Д-ръ Ст. Романски, Прародина и разселение на славянитѣ. Презъ вѣковетѣ, 1938, I, 1—32, на стр. 25. Ако обаче това може и трѣбва да се възприеме по отношение на общото завземане на балканскитѣ земи отъ славянитѣ, презъ VI и VII в., то това не може да се отрече a priori по отношение на известни енклави, особено въ областитѣ близо до Дунава. За това вижъ L. Niederle, Rukověť slovanské archeologie, Praha 1931, 32—39 и особено отъ сжщия авторъ Slovanské starožitnosti. Díl II. Původ a počátky Slovanů jižních. Svazek I, 102—173.

[2] Поради пораженията нанесени на маджаритѣ отъ Симеона презъ 895 год., тѣ вече никога не сж посмѣли да нападатъ отъ сжщитѣ мѣста българскитѣ земи, а веднага следъ това преминали въ сегашнитѣ имъ мѣста въ Панония. Тѣхнитѣ нападения противъ Византия презъ България започватъ въ действителность едва къмъ 934 г., 7 години следъ Симеоновата смъртъ. Но всичкитѣ имъ тѣзи нови нападения се извършватъ само отъ северо-западъ къмъ юго-изтокъ, а въ никакъвъ случай отъ къмъ северъ, презъ Добруджа, така че нито Симеонъ нито Петъръ не сж имали защо да издигатъ валове въ Добруджа противъ маджарскитѣ нахлувания. Подробности върху въпроса вижъ у проф. П. Мутафчиевъ, Маджаритѣ и българо-византийскитѣ отношения презъ третята четвъртъ на X вѣкъ. ГСУ ист.-филол. факулт. XXXI, 8, 1935, стр. 1—35, на стр. 6—7, 10—11, 12—15 и сл.

[3] Въ сп. Отечество, год. IV, брой 39, септември 1917, стр. 10—12.

изрично, дали държавата, която се простирала оттатъкъ Дунава, е била пакъ България. Мимоходомъ ще трѣбва да отбележимъ, че до сега никой не е потвърдилъ и дори не е подържалъ, какво по времето на Аспаруха прабългаритѣ сж държали и лѣвия брѣгъ на Дунава, на това мѣсто, когато държавата имъ била още на северъ отъ вала въ Добруджа.

За другитѣ два вала Венедиковъ мисли, че въ източния секторъ тѣ били построени срещу неприятель, който билъ очакванъ отъ морето, отъ строитель, който не можалъ да борави по море. Въ западния секторъ пъкъ, голѣмиятъ валъ билъ построенъ срещу неприятель, който билъ очакванъ отъ северъ, но главно отъ Влашко. Затова тилътъ на вала билъ опрѣнъ на Кокирленското езеро. Това твърдение на Венедикова противоречи на Шухардовитѣ стратегически разбирания и даже не само на тѣхъ. Така Шухардъ изтъква, че именно въ този секторъ валътъ билъ удобенъ за отбрана на севера отъ юга и че точно тамъ презъ миналата свѣтовна война румънитѣ и руситѣ водили най-упорити сражения[1]. При каменния валъ пъкъ, въ западния секторъ, по разбиранията на Венедикова, строителтъ очаквалъ нападение само отъ северъ, но не и отъ къмъ Влашко.

И така, възъ основа на тия доста прости наблюдения, които не изглеждатъ съвсемъ убедителни, (защото, както се знае вече добре отъ много римски укрепителни работи, римлянитѣ не сж слагали всѣкога голѣма тяжесть на отбранителнитѣ предимства на терена, а на своитѣ сили и срѣдства отъ друго естество), Венедиковъ стига до заключението, че тия валове били строени отъ държава, която нито владѣела, нито използувала морето, т. е. нито отъ римлянитѣ, нито отъ византийцитѣ, а отъ българитѣ, които владѣели дълги времена територииѣ на югъ отъ валоветѣ, безъ да владѣятъ и морето.

Тукъ Венедиковъ иска да опре своята мисъль о̀ една аналогия съ старитѣ българи при Волга, които били построили една землена преграда отъ 400 клм., най-дългата следъ „китайската стена“, както подчертава самъ. Въпросната преграда започвала отъ р. Кама и стигала до р. Волга, при устието на р. Черемшина. Той привежда въ връзка съ това едно описание отъ срѣдата на миналия вѣкъ[2]. Поради промѣнитѣ на имената на губернииѣ, изглежда малко вѣроятно той да е провѣрилъ, дали изобщо този валъ е сжществувалъ така цѣлъ, както се предполага, дали това не сж фрагменти отъ мѣстни укрепления, които нѣкоя силна фантазия е споила въ една единствена линия[3]. Авторътъ сжщо не е счелъ за потрѣбно

[1] Schuchhardt, Die sogenannten 28.

[2] Отъ Временика на Моск. импер. истор. дружество, год. 52, кн. 12.

[3] Такъвъ е случаятъ съ вала, който минава презъ Влашко. Той започва при Турну-Северинъ, на Дунава, и върви въ сев.-източна посока презъ рѣкитѣ Жиу и Олтъ, надъ Крайова, до р. Арджешъ при Пунтя де Гречи и

да се попита, ако всичко това, което той възприема, е вѣрно — отъ кога именно сѫществува този валъ и дали действително той е прабългарски. Ето редица въпроси, които Венедиковъ оставя безъ отговоръ. Отъ една страна, имаме нови изследвания върху прабългаритѣ при Волга, въ които не се споменава нищо за подобни укрепителни работи[1]. Отъ друга страна, въ моята студия „Единъ мнимъ прабългарски валъ“ (тукъ забел. 2, на стр. 10), възъ основа на Шухардовитѣ проучвания отъ 1885 г. и на много по-новитѣ изследвания на П. Полоникъ, азъ изтъкнахъ, че точно въ източно Влашко не сѫществува никакъвъ валъ по едно разстояние отъ 200—250 клм.[2].

Нѣма никакво съмнение, че българскитѣ владѣтели сѫ строили нови и използували стари пограничии укрепления, а на известни мѣста и валове[3]. Споредъ досегашнитѣ схващания, това го доказватъ разнитѣ случайни бележки у нѣкои византийски хронисти (Скилица, Зонарасъ) и арабскиятъ писатель Алъ-Масуди, както изтъкнаха на времето Иречекъ, Шкорпилъ, Баласчевъ и други. Но това още не значи, че други народи и държави, преди тѣхъ, не сѫ строили на сѫщитѣ територии подобни или много по-голѣми укрепления и още по-малко не значи, че точно нѣкои отъ добружанскитѣ валове или даже всичкитѣ сѫ прабългарски. Всичко, което казва Венедиковъ по отношение на начина и техниката на строежа на прабългарскитѣ укрепления, е умувано, измислено, а не действително, по простата причина, че той не дава изобщо действителни и убедителни доказателства. Не е вѣрно, напр., че римлянитѣ сѫ строили само стени отъ камъкъ, както предполага Венеди-

---

Гречи. Отъ тамъ нататъкъ къмъ истокъ нѣма просто никакъвъ валъ. Вижъ C. Schuchhardt, Wälle und Chausséen на стр. 208—216, 222. Шухардъ провѣрилъ нѣколко точки по неговото мнимо трасе и не намѣрилъ нито вала, нито неговия край и то нито при Серетъ, нито при Дунава, нѣкѫде къмъ Браила или Галацъ или кѫдето и да е другаде. Но често пѫти ученитѣ хора се задоволяватъ съ съвсемъ малки доказателства, които могатъ да бѫдатъ даже отъ областьта на фантазията, на която се равнява най-често „народното предание“. Нѣщо подобно е мислилъ, както изтъкнахъ, и Кантемиръ за продължението на бесарабскитѣ валове въ южна Русия до Киевъ, до Днепъръ и до Донъ, безъ да е провѣрилъ, дали едното има връзка съ другото. И за Иречека, напр., Еркесията е продължавала, споредъ народното предание, чакъ до Егейско море (вижъ Archäologische Fragmente aus Bulgarien AEM X, 1886, 136—137), както и за бр. Шкорпилъ, Нѣкои бележки върху археологическитѣ и историческитѣ изследвания въ Тракия. Пловдивъ 1884, на стр. 4, 90, гдето се основаватъ на думитѣ на единъ хаджия отъ Света Гора. Но К. Шкорпилъ отишелъ да види и между Солунъ и Кавала не намѣрилъ нищо отъ онова, което „видѣлъ“ хаджията, и така тази измислица отъ нашата наука е била на време премахната (вижъ Абоба-Плиска 568).

[1] Christian Gérard, Les Bulgares de la Volga et les Slaves du Danube. Paris 1939, 294.

[2] Вижъ тукъ на стр. 50 картата отъ 1885 г. на валоветѣ въ Влашко споредъ Schuchhardt, Wälle und Chausséen.

[3] Вижъ тукъ забележка 2, на стр. 25.

Валоветѣ въ Влашко, споредъ Schuchhardt, Wälle und Chausséen (1885 г.).

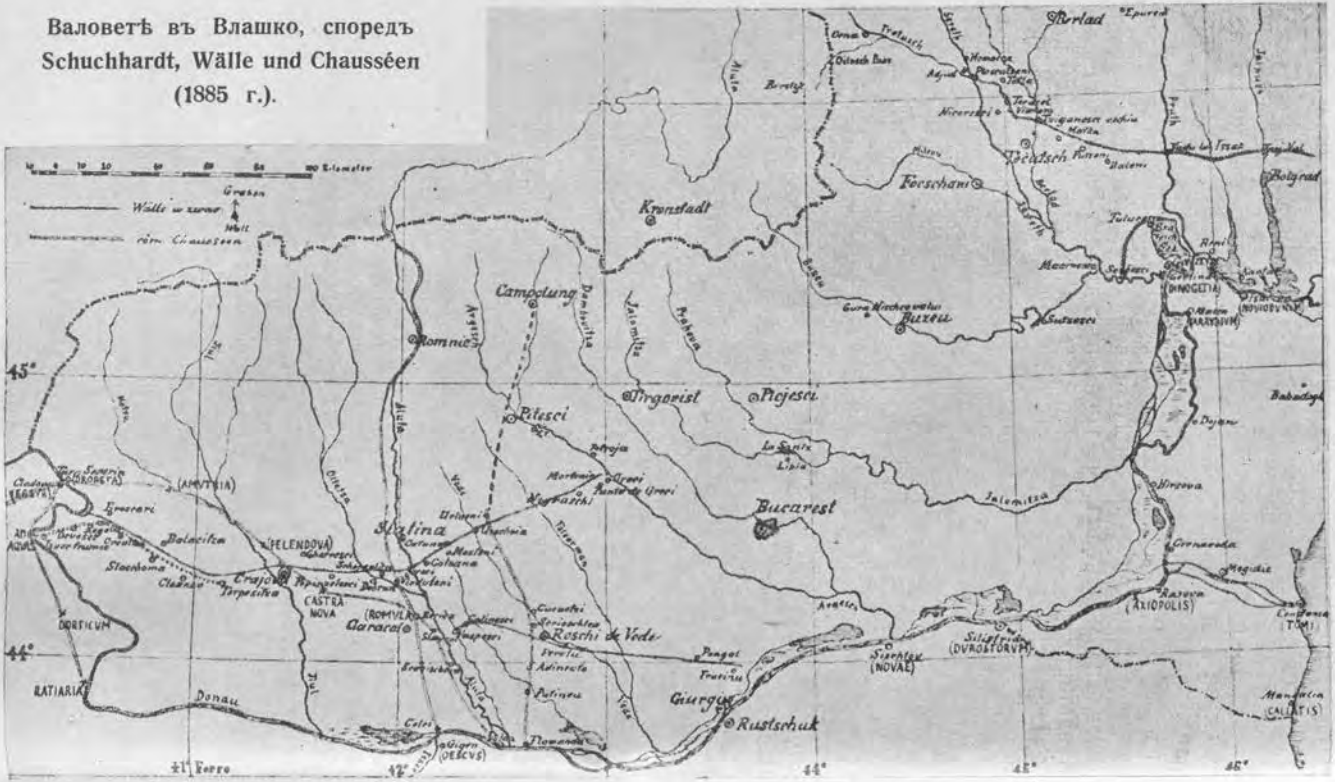
Wälle in ganzer
röm. Chausseen
Graben
Wall
Kronstadt
Campolung
Romnic
Pitesci
Mirgorist
Piojesci
Bucarest
Slatina
Caracal
Roschi de Vede
Giurgiu
Rustschuk
Turnu
Foscheni
Buzeu
Braila
Galatz
Ismail
Reni
Bolgrad
Babadag
Donau
Jalomitza
Arges
Olt
Vede
Teleorman
Ardjesch
Buseu
Prahova
Dambovitza
Ialomitza
Arsch
Vedea
Donau
Teleorman
Olt
Arges
Jalomitza
Prahova
Buseu
Ardjesch
Vede

ковъ. И въпрѣки това свое невѣрно предположение видѣхме, че той счита безъ колебание като български и каменния валъ. За него било „очевидно, че този валъ билъ преходъ отъ типа на старобългарскитѣ валове къмъ римскитѣ стени, отъ конишкитѣ земни укрепления къмъ пехотнитѣ каменни стени".

И така Венедиковъ заключава, че малкиятъ земленъ валъ билъ построенъ отъ прабългаритѣ, когато държавата имъ се намирала на северъ отъ него, голѣмиятъ — когато центърътъ на държавата имъ миналъ на югъ и когато българитѣ били още чисто коненъ народъ, а каменниятъ — много по-късно, когато балканскитѣ славянски племена се слѣли съ прабългаритѣ и дали силна пехота. Той добавя още, че каменниятъ валъ билъ трасиранъ „пакъ съ смѣтка да действува могжествената българска конница", и то именно по времето на Симеона или Петра.

Ясно е, че действията на българската конница въ Добруджа презъ миналата голѣма война, сж упражнили голѣмо фасциниращо влияние върху развитието на мислитѣ на Венедикова. Това обаче е пакъ чиста логика и фантазия, защото — както изтъква и самиятъ авторъ — доказателствата, които навежда той, сж слаби, тъй като това не сж истински доказателства, а само редица предположения. Главната негова мисъль въ полза на българския произходъ на валоветѣ е, че самото тѣхно очертание на терена било българско — фактъ, който се опровергава, както ще видимъ, отъ сравненията съ другитѣ многобройни голѣми римски земleни и каменни укрепления. Втора негова мисъль въ полза на българския имъ произходъ е, че било невъзможно византийскитѣ историци да оставятъ неотбелязана такава грамадна строителна работа, ако тя бѣше византийска. Сжщото може да се каже и за неговата теза, понеже за времето на Симеона и Петра ние се осведомяваме главно пакъ отъ сжщитѣ историци и хронисти и можемъ да предположимъ, че тѣ биха отбелязали тази укрепителна линия и като българска, така както правятъ Скилица и Зонарасъ за Еркесията [1].

Всички тия обстоятелства отъ историческо естество е разгледалъ много обстойно проф. д-ръ Богданъ Филовъ, въ своята статия „Траяновиятъ валъ въ Добруджа" [2]. Той изтъква стратегическото значение на това мѣсто изобщо и допуща, че то е било укрепявано отъ най-стари времена, отъ тракийци, римляни, византийци, германи, славяни и българи. Той приема, че тукашнитѣ валове нѣматъ нищо общо съ Траяна и че сж строени въ различни времена, сжщо както

[1] Вижъ Н. П. Благоевъ, Пограничниятъ окопъ Еркесия. София 1925, на стр. 8—9, но освѣтления и критики къмъ всичко това вижъ у проф. П. Мутафчиевъ, Маджаритѣ и българо-византийск. отношения 3—4 и 34—35.

[2] Въ спис. Отечество, IV, бр. 27 отъ 8 юлий 1917, стр. 5—7.

приема Шухардъ, по чийто изследвания, изглежда, се е ржководилъ. Отъ Шухарда той възприема идеята, че малкиятъ земленъ валъ е най-старъ и че е билъ построенъ или противъ римлянитѣ въ I в. сл. Хр. или даже по-рано срещу тракийскитѣ племена отъ нѣкой непознатъ северенъ народъ.

По отношение на голѣмия валъ, той приема, че, съ неговитѣ правилни и равномѣрни кастели, той се схожда напълно съ пограничнитѣ укрепления отъ II в. сл. Хр., издигнати по времето на Адриана (117—138 г.) въ нѣкои други римски провинции.

За каменния валъ, който той счита като най-новъ, мисли, както и Шухардъ, че той не може да датира по-рано отъ IV в., и че билъ построенъ или отъ Константина Велики (306—337 г.), който въ 315 г. нанесълъ на това мѣсто голѣмо поражение на готитѣ, или отъ императора Анастасий (491—518 г.), който издигналъ и известната стена съ неговото име между Черно и Мраморно морета при Чаталджа, която по градежа си се схожда съ добруджанския каменен валъ.

Статиитѣ на горнитѣ трима български автори, Баласчевъ, Венедиковъ и Филовъ, сж писани подъ влиянието на повишения интересъ къмъ нашия предметъ, дължащъ се на намъ вече добре известния изследвачъ на добруджанскитѣ валове К. Шухардъ. Последниятъ си давалъ смѣтка за недостатъцитѣ на дотогавашнитѣ негови и на другитѣ автори проучвания и, следъ окупацията на Добруджа отъ германскитѣ войски[1], идва въ Кюстенджа, презъ 1917 г., за да допълни онова, което никой до него време не бѣ се заелъ да направи. Преди всичко той попълва точно размѣритѣ на лагеритѣ при голѣмия и каменния валъ, както и точнитѣ разстояния между тѣхъ, дава за тѣхъ по-подробни описания и планове и извършва на нѣколко мѣста и разкопки.

Шухардъ се занимава сега само съ голѣмия и каменния валъ, защото мисли, че при малкия валъ не може да се установи нищо повече освенъ това, че той е най-стариятъ[2], че билъ построенъ отъ мѣстенъ народъ срещу нѣкой южен неприятель и че не билъ построенъ по подражание на римлянитѣ. Нему изглеждало, че римлянитѣ възприели системата на пограничнитѣ укрепителни валове отъ варваритѣ, именно отъ германитѣ (ангривари, тревери и готи), които построили подобни укрепителни линии въ западна Европа и въ областьта на срѣдния и долния Дунавъ. За такива той счита и влашкия валъ Бразда луй Новакъ, южно-бесарабскитѣ и южно-молдавския. Отъ писменитѣ данни, съ които науката разполага за готитѣ, обаче, споредъ него, нѣщо подобно не можело да се предположи и по отношение на добруджанския малъкъ валъ. За го-

[1] Тогава е писалъ своята статия и Dr M. Maas, Der Trajanswall in der Dobrudscha. Frankfurter Zeitung, No 333, отъ 1, XII, 1916.

[2] Schuchhardt, Die sogenannten 12, 14, 60—61.

лѣмия и каменния валъ не можело да се твърди, споредъ сѫщия, че сѫ германски, защото до сега не се знае, дали германитѣ сѫ строили при тѣхнитѣ валове и такива кастели[1], каквито намираме при добруджанскитѣ валове.

Шухардъ предполага, че голѣмиятъ земленъ валъ билъ построенъ заедно съ голѣмитѣ много гѫсто разположени кастели, въ една епоха на голѣма опасность[2], каквато е била оная по времето на Домициана (81—96 г.). Тази опасность е преминала, обаче, много бърже и затова били после построени малкитѣ кастели. Тѣхната епоха, както показватъ разкопкитѣ, била много по-дълга. Техниката на вала и кастелитѣ, правилностьта на линиитѣ имъ, както и ранниятъ характеръ на необикновено слабо застѫпената керамика съ елинистични черти[3], показвали, че тази линия била построена въ времената, когато римлянитѣ за първи пѫть окупирали фактически Добруджа. Всичкитѣ кастели, и голѣмитѣ и малкитѣ, били напуснати въ мирно време, защото всичко по тѣхъ било прибрано и нѣмало следи отъ насилия и пожари[4]. Това е станало вѣроятно при разширението на римскитѣ граници въ Добруджа до Дунава, по времето на следващия императоръ Траяна.

Шухардъ разглежда, но отхвърля предположението, че тази линия могла да бѫде построена първоначално като пѫть съ малки кастели за неговата охрана, а едва после да е билъ построенъ валътъ и голѣмитѣ кастели. Такава е била линията построена отъ Домициана въ Таунусъ въ Г. Германия — безъ никакъвъ валъ, а само тукъ-таме съ плетъ. Зиданитѣ кастели по цѣлия римски лимесъ въ Г. Германия сѫ били сѫщо така издигнати на мѣстата на по-стари малки землени кастели. Въ Добруджа, обаче, нито въ вала, нито до него не били намѣрени следи отъ шосе, а малкитѣ кастели сѫ явно по-нови отъ голѣмитѣ.

Разкопкитѣ[5] показали на Шухарда, че голѣмиятъ валъ, както и голѣмитѣ кастели, били подсилени съ пластове отъ трева и отвесни дървени укрепления, които се намирали на 1½ м. предъ окопа. Това може да бѫде т. н. murus caespiticius, каквито, споредъ данни отъ надписи, сѫ употрѣбявали римлянитѣ въ Дакия[6] и Британия.

Техниката на строежа на каменната стена и нейнитѣ кастели, споредъ Шухарда, е подобна на оная отъ късноримскитѣ по-

[1] Сѫщото възприема и Fabricius RE XXV, 1, 649; Schuchhardt, Die sogenannten 62; Die Anastasius-Mauer 125.

[2] На германския лимесъ кастелитѣ сѫ на разстояние отъ 5—10 клм. единъ отъ другъ, а тука има кастели почти на всѣки километъръ. Schuchhardt, Die sogenannten 64.

[3] Schuchhardt, Die sogenannten 12—13, 17, 19, 30.

[4] Schuchhardt, Die sogenannten 18—19, 20, 22, 62.

[5] При разкопкитѣ, извършени при голѣмия кастелъ № 4, той намѣрилъ предъ вала и една тѣсна берма отъ 1·5 м. — Schuchhardt, Die sogenannten 17.

[6] Schuchhardt, Die sogenannten 17—19, 29—31, 61.

стройки при Истросъ, Улметумъ и Адамклисе въ Добруджа. Въ нея сѫ употрѣбени архитектурни отломъци отъ Томисъ, а Точилеску намѣрилъ и монети отъ времето на Константина Велики при разкопкитѣ си въ крайния кастелъ при Аксиополисъ. Всичко това кара Шухарда да мисли, както и Точилеску, че тѣзи строежи се отнасятъ къмъ епохата на Константина или къмъ една по-късна епоха. Обстоятелството, че единъ надписъ отъ 337—340 г., намѣренъ въ Тресмисъ, свидетелствува, че цѣла Добруджа била още римска по времето на Константиновитѣ синове, му налагатъ да отнесе тѣзи строежи къмъ времето на Теодосия (379—395 г.), който, като amator gentis Gothorum, сключилъ съ тѣхъ миръ и имъ повѣрилъ отбраната на римската граница при долния Дунавъ. До подобно заключение бѣше стигналъ Шухардъ още въ 1898 г.[1] и сега, въ 1917 г., той твърди, че добруджанската стена и кастелитѣ ѝ били подобни на ония, построени при лимеса на Заалбургъ въ Германия (кастели за кохорти). Но обстоятелството, че при последнитѣ си изучвания забелязалъ, какво нѣкои отъ кастелитѣ имали единъ видъ авангардни валове, предъ главния валъ на линията, и че керамиката намѣрена тукъ насочвала неочаквано къмъ началото на славянската култура, го заставятъ да се усъмни въ това, което е мислилъ по-преди. На края Шухардъ заключава, че строитель на този валъ не сѫ били нито римлянитѣ, нито нѣкое германско племе, а нѣкой другъ народъ, заселенъ тукъ съ задължението да отбранява границата. Това е станало, споредъ него, най-вѣроятно къмъ края на IV в. или по-късно. Той не именува никакъвъ народъ, защото презъ IV в. не може да допустне славяни въ Добруджа[2]. Въ всѣки случай, както и Точилеску, Цихориусъ, Бартелъ, Суцу и др., той счита вала за римски, като изразъ на последнитѣ усилия на империята да задържи тази граница съ помощьта на своята техника и чуждитѣ народи. Явно е, споредъ него, че известни отклонения отъ мнимитѣ правила за построяване на укрепителни и пограничи валове нѣматъ значението, което би имъ далъ изследователь, който си е наумилъ, че римлянитѣ, въ течение на дълги столѣтия, на толкова различни мѣста и при толкозъ разнобразни обстоятелства, сѫ строили все по единъ и сѫщъ начинъ.

IV. Теорията за прабългарския произходъ на добруджанскитѣ и бесарабскитѣ валове

Авторитѣ ѝ и тѣхнитѣ основания

Въ статията помѣстена въ Сборника Абоба-Плиска и въ допълнението къмъ нея К. Шкорпилъ излага съвсемъ опро-

[1] Schuchhardt, Die Anastasius-Mauer 125.
[2] Schuchhardt, Die sogenannten 10—11.

стено[1] и бѣгло фактитѣ, на които се основава неговата теория. Той приписва на прабългаритѣ[2] всички землени укрепления, съ които се занимава. Малкото изключения, които биха сѫществували по негово мнение, не сѫ никѫде споменати изрично, така че можемъ да теглимъ двойно заключение: или действително никакви не сѫществуватъ, или трѣбва да ги опредѣлимъ сами.

Той се занимава съ укрепленията: 1) по пѫтя между Силистра презъ Плиска и Верегавския проходъ къмъ Цариградъ; 2) по дѣсния брѣгъ на Дунава, като включва тукъ лагера при Николицелъ, южния добруджански окопъ, окопа между Черна-вода и Силистра, укрепленията между Силистра и Тутраканъ, окопа между Тутраканъ и Русе, окопа между Свищовъ и Никополъ (Бѣленски окопъ) и Орѣховски окопъ; 3) на лѣвия брѣгъ на Дунава, именно бесарабскитѣ и галацкиятъ окопи, лимесъ алутанусъ и двата окопа въ Влашко; 4) западно-българскитѣ укрепления, именно окопитѣ островски, хайредински и ломски; 5) балканскитѣ окопи, именно Еникьойски, Малко Герме, Спасено, Преграда и Екресиитѣ при Таучки-дере, при

[1] Съ това нито мога, нито пъкъ искамъ да намаля заслугитѣ на К. Шкорпила като пионеръ въ нашата наука. Съ премахването на тази теория, която е погрѣшна, той не губи отъ неговия научен активъ, както не изгуби нищо отъ отказа му отъ по-старата си теория върху произхода на Мадарския конникъ. Неговитѣ незаличими заслуги се състоятъ въ фактитѣ и даннитѣ, които изнесе и въ пѫтищата, които той откри. Но и върху тѣхъ трѣбва да се внимава и да се подлагатъ на една изчерпателна провѣрка, защото въ всички случаи Шкорпилъ е искалъ да бѫде изчерпателенъ самъ, и тамъ, гдето естеството на работата не е позволявало, той си помагалъ както е намѣрилъ за добре въ момента; решавалъ е въпроси, които можеби никога нѣма да бѫдатъ разрешени. Като примѣръ ще посоча начина, по който постѫпва той съ крепостьта на Силистра, споредъ оная метода на veni, vidi, vici, за която споменахъ при забележката за Николицелския лагеръ. Въ описанието на крепостьта на Силистра Шкорпилъ, Абоба-Плиска 444—446, говори изключително за римско-византийската крепость, за която въ сѫщность ние не знаемъ дори, дали се е намирала на сегашното мѣсто на града, или 4 клм. по на изтокъ и по-долу по течението на Дунава, както предполага напр. В. Първанъ, който е правилъ тамъ разкопки, а сѫщо така и проф. Янко Тодоровъ въ Durostorum. Приносъ къмъ античната история на Силистра. Сборникъ Силистра и Добруджа. 1927 I, 1—58, на стр. 3—5. А Шкорпилъ въ своето изображение на табл. XCIX ни представя на сегашното мѣсто на Силистра една крепость въ полукржгъ, съ диаметъра при брѣга на Дунава, и ни означава на нея 10 кули, както и 7-тѣ по-малки чупки на стенитѣ, които формиратъ този полукржгъ отъ къмъ сушата, безъ да каже че тази рисунка, ако не е действително изцѣло измислена, тя може да ни представя само турската крепость, която е била почти сметена отъ руситѣ въ 1810 г. Нейния планъ и описание ни е запазилъ фонъ Молтке въ 1837 г., следъ като тя е била възобновена. Описанието вижъ у H. v. Moltke Briefe, über.... стр. 139, или по-добре у Freiherr von Moltke, Der russisch-türkische Feldzug 204—215 или въ изваджитѣ на F. Kanitz, Donaubulgarien 270.

[2] По времето, когато сѫ издавали нѣкои бележки върху археологическитѣ и историческитѣ изследвания въ Тракия, именно въ 1884—1885 г., стр. 7—9, братя Шкорпилови сѫ имали съвсемъ други разбирания по въпроса. К. Шкорпилъ обаче е напустналъ този пѫть, за да строи по своему.

Котелъ и Сакаръ-Балканъ, както и арабаконашкия окопъ и 6) южно-балканската Екресия[1].

Много отъ тия валове сѫ дадени у Шкорпила безъ никакви описания, а само съ имената и мѣстоположението имъ[2]. При много отъ описанията на другитѣ валове авторътъ не посочва размѣритѣ или, когато ги посочва, употрѣбява ту метри ту крачки, така че понятието което можеме да си съставимъ за тѣхъ е много смѫтно. Той не се спира върху явнитѣ разлики въ хронологията и напластяването на разнитѣ укрепления, особено при случаитѣ, гдето материалитѣ (камъкъ, тухли, червенъ хоросанъ и пр.) и находкитѣ отъ римски тухли, монети (римски и византийски) и пр. налагатъ едно по-внимателно разглеждане. Вмѣсто това той ни съобщава разни наивни легенди, събрани отъ населението, които биха били интересни само като куриози подъ черта[3]. Той включва укрепителни работи, които сѫ явно римски или византийски, защото освенъ римски и византийски камъни, тухли, монети, надписи и др. Шкорпилъ не посочва абсолютно нищо, което би могло да оправдае зачисляването имъ къмъ прабългарскитѣ[4]. По-нататъкъ, той включва и постройки, чиято цель и назначение отъ гледище на неговата теория му е напълно неясна (особено за нѣкои отъ онѣзи при балканскитѣ проходи)[5] и които вѣроятно тепърва ще трѣбва да бѫдатъ обяснени относно тѣхното предназначение и, следователно, относно истинския имъ строитель. Той се нагърбва съвсемъ решително и безъ никакви доказателства да установява, напр., че Еникьойскиятъ двоенъ валъ билъ прабългарски, въпрѣки че този валъ, споредъ самия Шкорпилъ, изхожда отъ една римска крепость и въпрѣки че тамъ имало една преграда и една крепость, които били построени по „византийски начинъ“ (стр. 534).

Но това не е най-голѣмата грѣшка на Шкорпила въ тази негова студия, която е създала новъ етапъ въ ориентацията на българската археология и история. Всѣка дисциплина по отдѣлно има своитѣ изисквания по отношение на метода, но за всички е общо изискването, което гласи: да не насилваме и да не изопачаваме научния материалъ, а когато не можемъ да го изтълкуваме правилно, да оставимъ това на други хора

---

[1] Изброяването е споредъ Шкорпила, Абоба-Плиска 503—543. Той употрѣбява наименованието „окопъ“.

[2] Окопътъ при Влахкьой, между Черна-вода и Силистра (3 и 1·5 клм.), брешленскиятъ и орѣховскиятъ окопъ, Brazda sudică, Brazda lui Novac, Limes alutanus; Абоба-Плиска 519, 522—524, 525.

[3] При валоветѣ въ северо-западна България, особено при ломския, стр. 533; при арабаконашкия окопъ, стр. 538, и при Екресията въ Тракия, стр. 538—543.

[4] Вижъ особено при ония, които се намиратъ по пѫтя между Силистра и Тутраканъ, между Тутраканъ и Русе и пр.

[5] Еркесията при р. Таучки-дере и Екресията до града Котелъ, стр. 535—536.

или на по-сетнешни поколѣния. Особено въ археологията се налага едно скромно и учтиво отнасяне къмъ материала, така както се намира той in situ. Шкорпилъ зачита това отчасти. Той описва материала честно и ясно, но го тълкува превратно. Трѣбва да се съжелява само, че заедно съ превратнитѣ тълкувания на Шкорпила сѫ били възприети и неговитѣ мисли, въпрѣки сѫществуването на толкова ясни факти, които говорятъ противъ тѣзи тълкувания. Ето какъ, споредъ Шкорпила, стои работата съ островския валъ, дългъ 58 клм., който започва при Островъ на Дунава и върви на юго-западъ до с. Габаре, съ фронтъ къмъ западъ: „Островскиятъ окопъ е пресѣченъ отъ три римски пѫтища: 1) отъ придунавския, 2) отъ пѫтя, който отива отъ римската станция при с. Чомаковци къмъ западъ, и 3) отъ пѫтя който върви отъ станцията Oescus въ юго-западна посока до municipium Montanensium, сега гр. Фердинандъ или Голѣма Кутловица.

Дали островскиятъ окопъ е по-старъ отъ пѫтищата, които го пресичатъ или обратно, това може да се реши следъ като бѫдатъ проучени точкитѣ, гдето той е пресѣченъ отъ казанитѣ пѫтища. Азъ имахъ случая да видя мѣстото, гдето този окопъ е пресѣченъ отъ пѫтя, който идва отъ Oescus, между с. Кнежа и гр. Орѣхово, въ мѣстностьта наречена „Мариновъ Геранъ". На това мѣсто пѫтьтъ, който е широкъ около 7 м., е постланъ съ камъкъ. На разстояние отъ 20—30 крачки, отъ дветѣ страни на пѫтя, ровътъ е запълненъ, а насипътъ изравненъ. Ако сѫдимъ по това, може да се мисли, че окопътъ е по-старъ отъ пѫтя, но възможно е въ тия мѣста валътъ да е билъ изравненъ отъ дъждовнитѣ води; въ този случай, гореприведеното обстоятелство сигурно не може да реши въпроса" [1].

Значи, островскиятъ валъ е ясно пресѣченъ отъ римски пѫть, който Шкорпилъ видѣлъ съ собственитѣ си очи. Докато римскиятъ пѫть е запазенъ цѣлъ и камънитѣ му сѫ по мѣстата имъ, самиятъ окопъ и насипътъ сѫ били изравнени отъ дветѣ страни, при изработване на шосето. Но, споредъ Шкорпила, можело да се мисли точно обратното, и той държи на това свое мнение, вмѣсто да констатира, че валътъ е наистина по-старъ отъ пѫтя, както ясно показва обстоятелството, че на други мѣста по вала дъждовната вода не е имала сѫщото въздействие. Това некритично отношение на автора къмъ материала намира своето отражение и въ неговитѣ по-нататъшни доказателства, които иматъ вече второстепенно значение.

Шкорпилъ си е далъ смѣтка за недостатъцитѣ на своята студия още преди отпечатването на Сборника и въ допълнението къмъ статията си той изтъква четири нови точки, въ

[1] Абоба-Плиска 530—531. Подчертано отъ мене.

които прибавя, обаче, само нѣколко исторически данни и нѣколко общи стратегически съображения, както и нѣколко предположения относно постепенното разширяване на границитѣ на българската държава, следъ нейното основаване. Съ това обаче той не успѣва да замѣни прѣкитѣ доказателства изъ областьта на археологията, отъ които неговата теория се нуждае най-много. Съвпадението между мѣстоположението на валоветѣ и онова на границитѣ на българската държава не представлява отъ само себе си едно истинско доказателство дори отъ областьта на историята. Отъ обстоятелството, че прабългаритѣ сѫ основали на Балкана една нова държава, чийто граници се постепенно разширявали, не може да се заключи, че тѣ сѫ строили именно валове по всичкитѣ си граници. Сѫщо така отъ обстоятелството, че на тази територия сѫществуватъ подобни укрепления, не може да се извади заключението, какво в с и ч к и тѣ сѫ построени отъ прабългаритѣ, както е случаятъ съ изтъкнатитѣ два крайбрѣжни вала, северно отъ устието на р. Камчия, а можеби и малкиятъ валъ въ Варненското пристанище. Ако наистина прабългаритѣ сѫ построили укрепленията и валоветѣ съ фронтъ къмъ Дунава, какво търсятъ между тѣхнитѣ предполагаеми строежи валоветѣ отъ западно Влашко, както е „лимесъ алутанусъ", съ фронтъ къмъ изтокъ, и особено така наречената „бразда судика", която има фронтъ къмъ югъ? Кога и съ каква цель сѫ ги построили прабългаритѣ? Не се ли изискватъ тукъ по-широки обяснения по отношение на времето, когато сѫ били построени и тия валове, както и по отношение на другитѣ белези, които даватъ право на автора да ги счита като построени отъ прабългаритѣ?

На последнитѣ два въпроса Шкорпилъ отговаря тукъ-тамъ бѣгло, несистематично и незадоволително. Прабългарскитѣ погранични валове били построени веднага при установяване на нови граници, а общиятъ имъ прабългарски белегъ, споредъ него, е б е р м а т а. Но Шкорпиловото изложение задоволява само привидно изискванията по хронологическа опредѣленость. Видѣхме, че островскиятъ валъ, възприетъ отъ Шкорпила насамъ като пръвъ построенъ следъ основаването на българската държава въ Мизия, е пресѣченъ отъ добре запазенъ римски пѫть съ цѣлата му каменна настилка, обстоятелство, което показва ясно, че валътъ е по-старъ отъ римския пѫть и че, следователно, не може да бѫде прабългарски. Кога именно, отъ кого и съ каква цель е билъ построенъ островскиятъ валъ, това е отдѣленъ въпросъ. По него, както ще видимъ, могатъ да се изкажатъ и други предположения, защото — следъ южния добруджански валъ — този е вече вториятъ валъ на територията на прабългарската държава, който по всѣка вѣроятность датира отъ преди римско време. Видѣхме по-горе, че наблюденията на Шкорпила по южно-добруджанския валъ

сѫ погрѣшни, тъй като наистина и той е по-старъ отъ другитѣ два, които го пресичатъ и отъ които единъ е римски, а другиятъ византийски.

Тъй като, отъ една страна, Шкорпилъ никѫде не разглежда основно по-старата история на мизийскитѣ земи, което би му вдъхнало много по-друго разбиране и начинъ на мислене, а отъ друга страна му се сторило, че той може наистина да обоснове изцѣло една нова теория, за която формално и привидно ималъ елементи за да я закрѫгли, той изпуща изъ предъ видъ една епоха отъ осемь столѣтия отъ историята на тѣзи земи, когато тѣ сѫ били римски и византийски, както и толкова богатата и малко позната по-стара тракийска епоха. Като че ли за Шкорпила въ сѫщность тия земи едва съ идването на прабългаритѣ излизатъ отъ предисторията си, за да влѣзатъ въ една действително историческа епоха[1]. Шкорпилъ не е билъ школуванъ археологъ съ всестранна методична археологическа и историческа подготовка, а единъ много доброжелателенъ, съвѣстенъ, извънредно работливъ и действително заслужилъ дилетантъ. У него може да се констатира повече отъ една черта обща на всички дилетанти: лековѣрието и самоувѣреността.

Видѣхме, какъ Шкорпилъ включва между прабългарскитѣ валове и оня отъ влашката равнина, който е обърнатъ съ фронтъ къмъ югъ. Това обстоятелство отъ гледище на прабългарската теория изключва този валъ отъ само себе си, понеже той нито привидно не задоволява нейнитѣ основни постулати. Шкорпилъ включва между тия валове и показанитѣ два балкански валове, които и за него самия сѫ неразбираеми и необясними. Отъ друга страна той не изтъква достатъчно варненския малъкъ валъ, както и двата успоредни малки вала по брѣга на Черно море, на лѣвия брѣгъ на р. Камчия, отъ които вѫтрешниятъ има и берма. Поне поради съвсемъ специалното имъ мѣстоположение тѣзи валове не могатъ да бѫдатъ считани освенъ като прабългарски. Значи, Шкорпилъ не подбира критично материала, който съ своята правдоподобность и поне привидна достовѣрность би му послужилъ за неговата теория, а се влияе и иска да повлияе чрезъ неговото количество.

Шкорпилъ не предприема едно систематично историческо разпредѣляне на материала и особено не познава метода на елиминацията на оная часть отъ него, която поради разни причини не може да влѣзе като положителенъ елементъ при

[1] До тия превратни разбирания, противоположни на ония отъ началото на археологическитѣ му занимания въ Тракия, К. Шкорпилъ стига особено следъ откриването на Плиска. Оттогава насамъ той вече търси аргументи за своята теория, а не проучва спокойно, обективно и систематично. Затова въ всичкитѣ му студии въ връзка съ тѣзи въпроси отъ тогава насамъ има нѣщо, което е пресилено и много умувано, нѣщо, което не произлиза отъ съчетанието на даннитѣ и материалитѣ на находкитѣ.

изграждане на неговата концепция. Ако така бѣше постѫпилъ, той сигурно щѣше да изключи изъ между безразборно изброенитѣ валове и укрепления на прабългаритѣ малкия южен валъ, добруджанския южен валъ, лимесъ алутанусъ, островския валъ, както и двата балкански вала, за които се чуди, защо ли сѫ били построени безсмислено отъ прабългаритѣ[1]. Шкорпилъ не си е поставилъ въобще въпроса: дали преди прабългаритѣ тукъ никой другъ не е строилъ валове, и особено въпроса, дали тукъ, освенъ пѫтнитѣ и погранични укрепления, въ течение на толкова столѣтия и голѣми борби на животъ и смъртъ между толкова народи, не сѫ били построявани укрепления и валове за една ограничена по време и мѣсто цель. Не е въ нашата цель да изброяваме и проследимъ тукъ всички подобни валове и укрепления по българскитѣ земи, защото това не е въ силитѣ на единъ човѣкъ и една студия. Но, за да видимъ, че подобни постройки въ тѣзи земи сѫ били извършвани и то още въ началото на завземане на Балканитѣ отъ римлянитѣ, ще приведемъ свидетелството на К. Пачъ, който използува въ своитѣ изследвания върху балканскитѣ земи най-вече старитѣ литературни извори и епиграфиски материали. Въ своята студия Aus 500 Jahren[2], когато говори за покоряването на тракитѣ отъ римлянитѣ, той припомня, че тракитѣ се разбунтували на нѣколко пѫти особено противъ въвеждането на задължителната военна повинность, вследствие на която тракийскитѣ синове били отвеждани въ най-отдалеченитѣ земи на римската империя. По-силни възстания е имало въ 15 и 26 г. сл. Хр. При последното, възстанницитѣ се оттеглили въ Балкана и упорствували продължително. Тогава, пише Пачъ, отъ страна на римлянитѣ „бѣ започнато едно обширно укрепление, имащо за цель систематичното имъ изолиране посрѣдствомъ валове, окопи и кастели. Впоследствие, у така обкрѫженитѣ се появи голѣмъ недостатъкъ на храни и вода, а поради многото непогребани трупове на хора и добитъкъ избухнаха и болести, а покрай всичко това още и раздори между водачитѣ и тѣхнитѣ хора."

---

[1] Подобно безразборно натрупване на материали у К. Шкорпила изтъква мимоходомъ и проф. П. Мутафчиевъ въ „Стариятъ друмъ презъ Траянова врата". Сп. БАН 1937, на стр. 31—32, когато показва, че Шкорпилъ въ своитѣ „Стратегически постройки въ черноморската область на Балканския полуостровъ", Byzantinoslavica II, Praha 1930, стр. 205 и сл., считалъ като римски и стената при Гьозекенъ—Обзоръ, както и други следи отъ стени, които били явно византийски, повечето отъ тѣхъ именно отъ Юстиниановo време. Вижъ тукъ забележ. 1 на стр. 45.

[2] Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. V. Aus 500 Jahren vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. I. Teil: Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien. Akademie der Wissenschaften in Wien, philosophisch-historische Klasse, Sitzungsberichte 214. Band. I. Abhandlung, S. 206, на стр. 135. Пачъ има предъ видъ кн. IV, гл. 49 отъ Аналитѣ на Тацита. Вижъ тамъ и гл. 46—51. Текстътъ на български вижъ у Г. И. Кацаровъ и Д. Дечевъ, Извори за старата история на Тракия и Македония. София 1915, 139—143. Подчертано отъ мене.

Отъ многото проучвания, извършени до сега въ областьта на пѫтнитѣ и укрепителни постройки въ земитѣ засегнати отъ римската цивилизация, може решително да се тегли заключение, че най-дълготрайнитѣ и най-едритѣ постройки се дължатъ на римлянитѣ[1]. Това се отнася или трѣбва да се отнася и до нашитѣ земи. Проучванията на Иречекъ, както и на много други въ тази область, показватъ, че тукъ множество стари римски постройки сѫ се запазили подъ или на повърхностьта на земята, напр. пѫтищата, много по-добре и по-пълно отъ по-новитѣ византийски и особено турски постройки. Ако съпоставиме този ясенъ и положителенъ изводъ съ известието, наведено въ студията на К. Пачъ, и съ очудването на К. Шкорпила за безсмисленото положение на нѣкои отъ балканскитѣ валове и укрепления, следва, че между балканскитѣ валове и укрепления, смѣтани отъ Шкорпила като прабългарски, трѣбва тепърва въ бѫдеще да се види, дали покрай прабългарскитѣ и византийскитѣ, които сѫществуватъ тамъ, нѣма запазени и по-стари римски.

Но не е само този случай и тукъ азъ изобщо не мога да изчерпя всички известия отъ този родъ. Ще приведа, обаче, и известието за построяване на голѣми землени окопи и укрепления въ източния Балканъ, по времето на императора Валенсъ (364—378 г.), при борбитѣ му противъ готитѣ съюзени съ хуни и алани. Следъ описанието на битката при Salices, нѣкѫде въ срѣдна или северна Добруджа, следъ която войскитѣ на римлянитѣ, почти смазани, се оттеглили задъ стенитѣ на Маркианополъ, а готитѣ, сѫщо пострадали, се отдръпнали въ тѣхния лагеръ, направенъ отъ колитѣ на обоза имъ (carrago), Амианъ Марцелинъ (XXXI, VII), разказва по-нататъкъ (гл. VIII), че римлянитѣ, следъ 7 дена почивка, „изтикали остатъцитѣ отъ варвари въ тѣснинитѣ на Хемимонтъ, като затворили после изходитѣ чрезъ високи валове[2], надѣвайки се, че стѣснени между Дунава и едни пусти мѣстности и не можайки да намѣрятъ никѫде изходъ, варваритѣ ще измратъ отъ гладъ“, тъй като римлянитѣ отнесли всички припаси въ крепоститѣ, които готитѣ не знаяли да обсаждатъ и превзематъ. Но, до-

[1] Това подчертава и самъ Шкорпилъ въ литографираната си студия „Старобългарски паметници изъ Добруджа“, стр. 26, гдето описва пѫтищата, които свързвали отъ различни направления Николицелския лагеръ съ околностьта. Споредъ находкитѣ и други начини за установяване, Шкорпилъ заключава, че всички тия пѫтища сѫ римски, понеже отъ такива пѫтища имало запазени следи. Отъ тукъ нататъкъ той влиза въ областьта на своитѣ много обичани предположения: „Нѣма съмнение, че въ времето, когато е билъ построенъ лагерътъ, сѫ били направени нови пѫтища. Отъ тѣхъ не сѫ останали значителни следи; а при пресѣкитѣ въ окопитѣ не може да се опредѣли, дали сѫ отъ старо или ново произхождение“.

[2] „Ideoque opportunitatem milites nacti, immensas alias barbarorum catervas inter Aemi montanas angustias clauserunt aggerum objectu celsorum: hac spe nimium, ut inter Histrum et solitudines perniciosa hostium multitudo compacta, nullosque reperiens exitus periret inedia...“

бавя после Ам. Марцелинъ, варваритѣ принудени отъ гладъ, както и отъ тѣхнитѣ жестоки инстинкти, горѣли отъ желание да излѣзатъ отъ тия голѣми прегради[1]. Тѣ се опитали нѣколко пѫти, но, отблъснати всѣкога отъ римлянитѣ, които използували предимствата на терена, тѣ повикали на помощь нѣколко тълпи отъ хуни и алани. И, вмѣсто да измратъ отъ гладъ, варваритѣ минали въ Тракия и я упостошили чакъ до Родопитѣ. Римлянитѣ си дали смѣтка за тази тактическа грѣшка[2] и оттеглили войскитѣ си отъ севернитѣ проходи, които били укрепени, но било вече твърде късно[3]. Описанието на Ам. Марцелинъ не е много ясно по отношение на мѣстото, на броя и даже на характера на издигнатитѣ укрепления и валове, но не може да се отрече de plano, че разказътъ съдържа известна истина.

Следъ като видѣхме, колко слаба и неоснователна е теорията на Шкорпила по отношение на вече доста много отъ валоветѣ, които той счита или поне изброява като прабългарски, да разгледаме сега другитѣ негови аргументи въ полза на прабългарския произходъ на валоветѣ, съ които се занимава. Той не проучва и не описва систематично тѣзи аргументи и дори е много тежко да се схване, какво именно счита той, освенъ мѣстоположението, като доказателство, че тия и тия валове и укрепления сѫ прабългарски. На нѣкои мѣста той е склоненъ да мисли, че каменнитѣ постройки сѫ римски, а земленитѣ[4] прабългарски. Това е една илюзия, защото, както ще видиме въ специалната глава, римскитѣ укрепления и валове сѫ повечето землени. Следователно, този критерий на материала е недостатъченъ и трѣбва да бѫде допълванъ и подсилванъ при всѣки случай по отдѣлно съ доказателства отъ друго естество.

Единственятъ белегъ, вече по отношение на техниката на строежитѣ, който като че ли Шкорпилъ тукъ—таме изтъква, е бермата,[5] т. е. плоската часть отъ различна широчина

---

[1] „Barbari (erumpere) molibus magnis ardebant".

[2] „Quo cognito Saturninus (jam enim aderat et praetenturas stationesque disponebat agrarias) paullatim colligens suos, digredi parabat consilio non absurdo: ne subita multitudo, uti amnis impulsu undarum obicibus ruptis emissus, convelleret levi negotio cunctos, suspecta loca diutius observantes. Deinde post reseratas angustias abitumque militis tempestivum incomposite, qua quisque clausorum potuit, nullo vetante turbandis incubuit rebus: et vastabundi omnes per latitudines Thraciae pandebantur impune, ab ipsis tractibus, quos praetermeat Hister, exorsi, adusque Rhodopem..."

[3] Вижъ изданието на M. Nisard, Paris 1878, 356—359; Sutzu. Valul lui Traian 180; Dr C. Allard, La Bulgarie orientale 94.

[4] Отъ друга страна той предполага, че при валоветѣ на Плиска имало дори и стена. Вижъ Абоба—Плиска 35.

[5] Абоба—Плиска 36. Сѫщо Старобълг. пам. изъ Добружа 16 — при вѫтрешния лагеръ, именно при Гол. кале: „окопитѣ на крепостьта показватъ пъленъ профилъ (?), сѫщиятъ съ който се отличаватъ окопитѣ въ източна България", т. е. насипъ, ровъ и берма съ ширина до 6 м.; на стр. 18, при

между рова и насипа, която се явява при нѣкои отъ валоветѣ[1]. При разглеждане на римскитѣ валове ще видиме, че бермата е била позната и употрѣбявана отъ римлянитѣ и въ земи, въ които

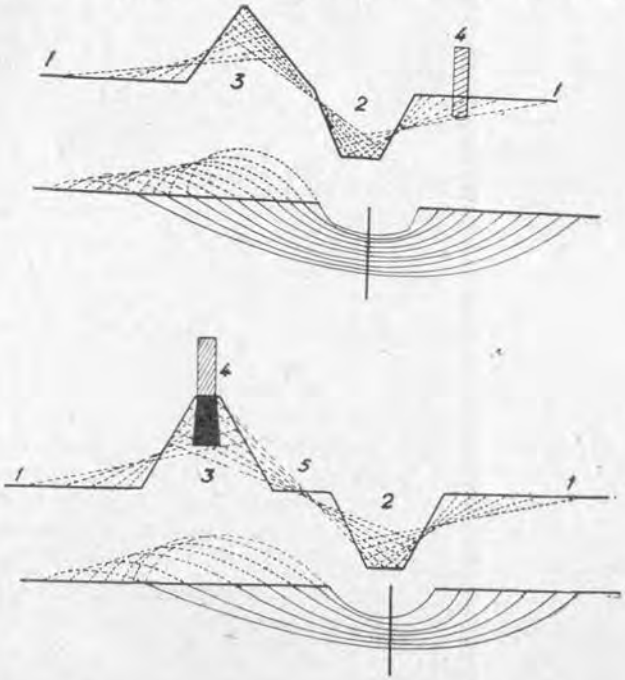

Опростени и идеализирани форми на валове безъ и съ берма въ първоначалната имъ форма и така, както се явяватъ днесъ.
1. Теренъ, 2. окопъ, 3. насипъ, 4. палисади или стена, 5. берма

едно прабългарско или хунско или китайско или каквото и да е друго източно влияние е недопустимо. Шкорпилъ обаче мисли, че бермата при външния валъ на Плиска е „най-харак-

---

калето Флорилоръ, гдето Шкорпилъ пише: „Вънкашниятъ западенъ окопъ се състои отъ три типични части на старобългарския окопъ", насипъ берма и ровъ. Берма имало и при калето Гургуй, широка до 17 м., стр. 19, както и при Малкото кале, широка около 8 м. (стр. 20—21).

[1] Вижъ скицитѣ на стр. 63. Валоветѣ съ берма се различаватъ отъ оние, които не сж имали берма, дори и тогава, когато процесътъ на тѣхното естествено изглаждане е много напредналъ. При разглеждането имъ на терена трѣбва да се тегли съ окото по най-дълбоката часть на окопа една идеална раздѣлителна права линия. Ако дветѣ половини на окопа сж симетрични, това показва, че валътъ не е ималъ берма. При случаи на валове съ берма половината отъ къмъ насипа се явява толкова по-голѣма, колкото е била и ширината на самата берма. Поради разлика въ мѣстоположението имъ, въ устойчивостьта на почвата, както и подъ влиянието на външнитѣ фактори (ако участъкътъ е билъ или не залѣсенъ, дали и отъ кога се оре и пр.), при различнитѣ участъци на единъ и сжщъ валъ процесътъ на естественото му разрушение можа да се яви въ най-различни етапи. Докато

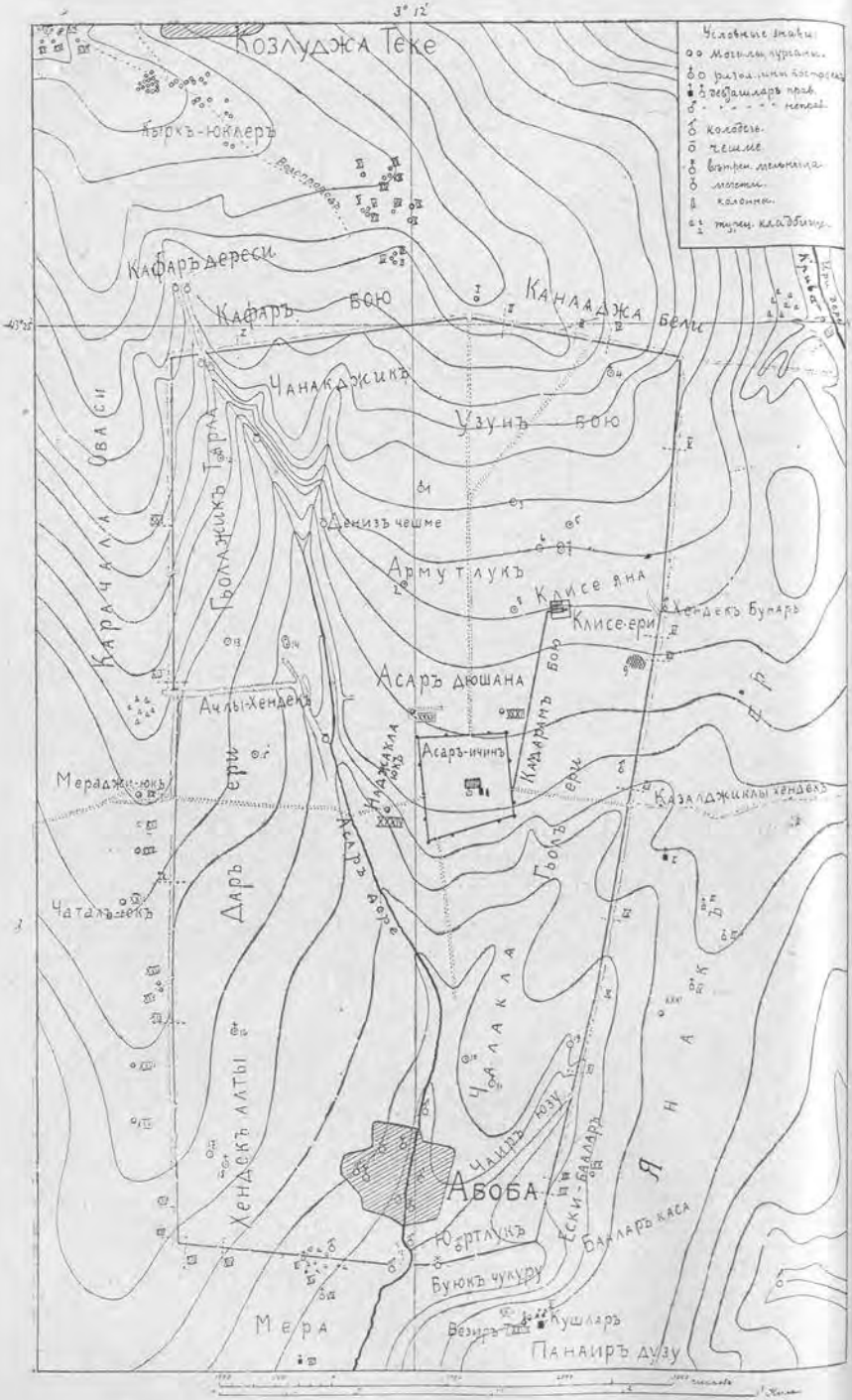

Планъ на Плиска (споредъ К. Шкорпилъ, Абоба—Плиска).

терната часть отъ профила на окопа“ [1]. Но това се отнася до общата характеристиката на вала, който обкржжава крепостьта на Плиска. Ако проследимъ обаче внимателно подробното описание на цѣлата постройка у Шкорпила [2] виждаме, че берма има единствено по северната часть, докато за източната и западната части Шкорпилъ казва, че тамъ билъ запазенъ или само ровътъ или само насипътъ [3]. Но, ако се възрази, че съ течение на времето бермата е могла да бѫде разрушена заедно съ насипа или съ рова, то при западната часть берма положително не е имало, защото тамъ, споредъ Шкорпиловото описание, били запазени на мѣста и ровътъ и насипътъ, а за берма Шкорпилъ не говори и, покрай размѣритѣ на другитѣ части, той не дава и нейнитѣ размѣри. Значи, бермата, чиято цель и роля до сега не е била задоволително обяснена у насъ нито отъ други, нито отъ Шкорпила, се явява тукъ като случаенъ елементъ, наложенъ можеби отъ мѣстнитѣ условия или цели само на северната часть на вала около крепостьта на Плиска [4]. Сѫщо така инцидентно се явява бермата и при другитѣ валове и укрепления, изброени отъ Шкорпила като прабългарски. Берма има при градището до селото Кадикьой, между Силистра и Тутраканъ, въ което били намѣрени покрай византийски сѫщо и римски монети още отъ времето на републиката, тухли съ печатитѣ на XI Клавдиевъ легионъ и презъ което минава римско шосе. Бермата се явява пакъ при една крепость, заобиколена съ двоенъ валъ, на западъ отъ Сира-

---

нѣкжде окопътъ или насипътъ или единъ отъ тѣхъ сж сравнително добре запазени, на други мѣста тѣхното разрушаване е стигнало почти до напълно изглаждане. Вижъ и моята студия Характерна ли е бермата за прабългарскитѣ валове. ИБАИ XV (подъ печатъ).

[1] Абоба—Плиска 36. Сѫщо за „типична“ я счита Д-ръ Ив. Велковъ Плиска, първата българска столица. БИБ 1930, I, II, 1—26, на стр. 5.

[2] Абоба—Плиска 35—38. Вижъ на стр. 64 плана на Плиска, споредъ Шкорпила, както и моитѣ снимки отъ околовръстнитѣ валове (въ приложенията).

[3] Д-ръ И. Велковъ, Плиска, първата българска столица 5, описва Плиск. лагеръ така, като че ли берма има навсѣкжде. Но отъ уводнитѣ му думи (стр. 2) се вижда, какво той се придържа о сб. Абоба—Плиска, така че или описанието на Шкорпила не отговаря на истината и е допълнено отъ Д-ръ И. Велковъ следъ автописия или тукъ не става дума собствено за допълнение, а за обобщение. Сѫщото изглежда да е направилъ и Владимиръ Кецкаровъ, Укрепителната организация на България и на Византия отъ VII до IX вѣкъ. Родина, II, III, 1940, стр.38—52, на стр. 47, гдето при подробното описание на валоветѣ при Плиска за берма не говори. Презъ лѣтото 1942 г. обиколихъ цѣлия земленъ лагеръ на Плиска и фотографирахъ запазенитѣ части. Берма е имало положително само при северния валъ. При другитѣ запазени части берма не е имало, както се вижда и отъ приложенитѣ на края снимки. Вижъ и моята статия Характерна ли е бермата.

[4] Споредъ мене причината би могла да се търси въ обстоятелството, че при северния валъ на Плиска теренътъ има силенъ наклонъ отъ северъ къмъ югъ, значи къмъ лагера. Тукъ позицията е била много неудобна за отбраняване, защото противниковата конница е могла да слѣзе въ окопа и

ково, нѣкjде близо до островския валъ, който видѣхме, че е пресѣченъ отъ три римски шосета. Берма има пакъ при еникьойския валъ, близо до шосето Варна-Бургасъ, отъ северната страна на Балкана. Този е валътъ, за който споменахме погоре, че започвалъ отъ едно римско укрепление, гдето, споредъ самия Шкорпилъ, имало една преграда и укрепление построени по „византийски начинъ“ [1]. На край, берма има още при т. н. „Преграда“, нѣкjде по р. Луда Камчия. Шкорпилъ е пропустналъ да даде дължината на този втори валъ съ берма [2] въ теориторията на прабългарската държава отъ нашата страна на Дунава, но, споредъ неговото описание, той изглежда да е

да се изкачи на насипа съ голѣма бързина, преди да бjде сразена или орѣдѣна и затова е било тамъ построено още едно препятствие на върха на насипа, дървени палисади, предъ които обикновено се оставя бермата, която служи не като украшение или като отличителенъ белегъ, както би могълъ да помисли всѣкой отъ дефинициитѣ дадени отъ Шкорпила, а най-често като опора за насипа, когато надъ него сж били построявани стена или дървени палисади. Това се е правило само на известни мѣста и при опредѣлена почва, за да не се плъзне всичко надолу къмъ окопа при голѣма и продължителна влага. Обстоятелството, че при сондажи Шкорпилъ не е намѣрилъ следи отъ дърво, не е решително, защото можеби северниятъ валъ, който иначе е най-добре запазенъ отъ всичкитѣ други, да е билъ снишенъ отъ времето съ 1—2 метра и заедно съ каменистата почва да сж били изронени и дървенитѣ основи. При единъ разговоръ съ К. Шкорпилъ на 21 III 1943 г. той ми съобщи устно, че при сондажи извършени по северния валъ на Плиска следъ 1905 г. намѣрилъ тамъ следи отъ дървени постройни. Вижъ и E. Fabricius, Palissaden. RE XIII 1, 602—603.

[1] Абоба-Плиска 519—520, 531, 534.

[2] Като пръвъ считамъ вжтрешния крайбрѣженъ валъ северно отъ устието на р. Камчия. Както вече изтъкнахъ при забел. 2 на стр. 25, тамъ има два вала единъ задъ другъ. Първиятъ е по края на крайбрѣжната висока тераса, а вториятъ на около 150—200 крачки задъ него. Първиятъ има само окопъ и насипъ, докато вториятъ има берма, въпрѣки че и двата сж си подобни по замисъль, изработка и размѣри и могатъ да бjдатъ обяснени единствено като прабългарски, противъ десантъ отъ морето. Бермата при втория валъ, споредъ мене, трѣбва да се обеснява не като „типично“ явление при прабългарскитѣ землени укрепления изобщо, а като мѣрка на предвидливость, наложена отъ самия теренъ, отъ обстоятелството, че този валъ започва отъ северо-западния жгълъ на старата римска крепость Erite, която е била обградена съ стена, издигната надъ единъ доста високъ валъ. На северната страна предъ вала е имало и сега просто примѣрно видима берма. Тя е служила тамъ като подкрепа предъ изкуствено задълбочения долъ съ положение отъ западъ къмъ истокъ. Има, обаче, голѣма разлика между размѣритѣ и издържаностьта на линията на старата крепость и оная на българскитѣ валове. При все че отъ основитѣ на крепостьта е билъ изваденъ въроятно и последниятъ камъкъ и има голѣмо количество старъ материалъ разхвърленъ по вала и по бермата, вижда се ясно, че линията на крепостьта е била права и размѣритѣ гомѣми, докато валоветѣ покрай брѣга криволичатъ като змия и въ сравнение съ земленитѣ работи при самата крепость или при Плиска тѣ изглеждатъ миниатюрни, въпрѣки че новитѣ окопи отъ свѣтовната война, както и сегашнитѣ, съ които сж набраздени, изглеждатъ по тѣхъ като детски драскулки. Първиятъ отъ въпроснитѣ крайбрѣжни валове има най-много половинъ километъръ, докато вториятъ не надминава можеби единъ километъръ. Вижъ тукъ на края приложенитѣ снимки отъ северната страна (съ берма) на крепостьта Erite, отъ нейната западна страна и отъ втория вжтрешенъ (прабългарски) валъ, който има берма.

много кѫсъ, тъй като той пресича една седловина отъ около триста крачки. Въ допълненията[1] си Шкорпилъ прибавя още бермата на галацкия и оная на долния бесарабски валъ. Това е вѣрно само за галацкия и за западната часть на южно-бесарабския, гдето участъкътъ съ берма представлява въ сѫщность само една четвърть отъ общата дължина на вала. Тукъ би следвало да прибавимъ отъ Шкорпиловата по късна студия върху Николицелския лагеръ и това, че и тамъ Шкорпилъ се опитва да констатира берма. Тамъ обаче бермата се явява само при вѫтрешнитѣ укрепления, докато при самия околовръстенъ валъ[2] берма нѣма никѫде. За галацкия и бесарабскитѣ валове, както видѣхме, има и други теории що се отнася до тѣхния произходъ. По отношение на Николицелския лагеръ студията на Шкорпила не е убедителна нито колкото се отнася до описанието, нито що се отнася до произхода на постройката[3].

Отъ всичко това е ясно, че следъ основаването на прабългарската държава въ северо-източната часть на Балканския п-овъ, следъ като вече тази държава се затвърдила съ оржжие и по дипломатически пѫть външно чрезъ мира, сключенъ съ Византия, а вѫтрешно чрезъ разбирателство или подчиняване на славянскитѣ племена, които били размѣстени по границитѣ за охрана[4], тъкмо през този периодъ отъ живота на новата държава, прабългаритѣ не сѫ употрѣбявали бермата като съставенъ елементъ при построяването на пограничнитѣ валове. Бермата не се явява нито при валоветѣ въ северо-западна България, нито при голѣмитѣ балкански, нито при най-голѣмия — Екресията, въ Тракия. А тъкмо тия окопи и не други биха могли въ найдобрия случай да бѫдатъ считани дори a priori — благодарение на мѣстоположението имъ — като построени отъ прабългаритѣ, така както мисли Шкорпилъ и други изследвачи. Следователно, бермата като характеренъ белегъ за прабългарската техника при построяване на землени валове, трѣбва да се отхвърли.

Другитѣ аргументи на Шкорпила[5], именно ония отъ литературно естество: сведението на арабския писатель Ма-

---

[1] Абоба-Плиска 548, забел. 1.

[2] Той е почти два пѫти по-дълъгъ отъ оня при Плиска.

[3] Въ своитѣ лекции по българска история проф. П. Мутафчиевъ предполагаше, че този лагеръ е можеби отъ хунски произходъ, но азъ считамъ като недостатъчни доказателствата на Шкорпила въ смисълъ, че тамъ става дума наистина за единъ цѣлостенъ лагеръ.

[4] Вижъ В. Н. Златарски, История I, 1 142 и сл. Сѫщо I. Dujčev Protobulgares et Slaves (Sur le problème de la formation de l'Etat bulgare). Seminarium Kondakovianum, X (1928), 144—154.

[5] За сѫществуването на цитадели въ прабългарскитѣ укрепени лагери, което Шкорпилъ се опитва доста нерешително да изтъкне пакъ като типично явление за тѣхъ (Старобългарски пам. изъ Добруджа, литогр. 35: „Градоветѣ Болгаръ въ Русия, Абоба-Плиска, Преславъ-Туца, както и мал-

суди, на Сказанието на пророка Исайя и на Отговоритѣ на папа Николай I[1] ще разгледаме по-специално на друго мѣсто.

Тука трѣбва да припомнимъ още, че нито въ 1925 г., когато е писалъ нарочната си статия за добруджанския южен земленъ валъ, който той счита за прабългарски, Шкорпилъ не е използувалъ последното проучване на Шухарда, публикувано въ 1918 г. и станало у насъ известно чрезъ статиитѣ на Баласчева, Филова и Венедикова. Ако Шкорпилъ бѣше използувалъ статията на Шухарда отъ 1901 г., значи преди да сложи начало на своята толкова малко и недостатъчно обоснована теория, или поне последнитѣ проучвания на Шухарда отъ 1918 г., за които споменахме по-горе, сигуренъ съмъ, че самъ щѣше да промѣни твърде много схващанията си по този въпросъ.

*

Сжщата грѣшка е извършилъ въ началото на своитѣ проучвания върху прабългарскитѣ валове и най-известниятъ последователъ и продължитель на Шкорпила[2] Геза Фехеръ, чийто приноси[3] къмъ този въпросъ ще разгледаме въ следнитѣ редове. У него обаче се забелязва една еволюция въ мненията му, която го довежда до гледище противоположно на онова, съ което е започналъ.

Друга една разлика и прилика между Шкорпилъ и Фехеръ намираме и въ това, че докато първиятъ разглежда укрепителното строителство на прабългаритѣ като археологъ, който вмѣсто съ действителна археология иска да си служи съ история, вториятъ ги разглежда като историкъ и филологъ, който обаче главната тяжесть слага върху археологическитѣ податки, защото, щомъ се види принуденъ да се откаже отъ последнитѣ, той се отказва безъ особено колебание и отъ първитѣ.

Въ студията си „Паметницитѣ на прабългарската култура“[4], Геза Фехеръ посвещава на „земленитѣ окопи и окопни укрепления“ отъ прабългарски произходъ не по-малко отъ 33 страници (7—41), като изброява между тѣхъ валоветѣ въ Бесарабия, въ Добруджа (заедно съ лагера при Николицелъ) и въ Мизия. Той дава после разбори върху „названието на прабългарскитѣ окопни укрепления“, „сравнение

китѣ погранични крепости Дебелтъ до Бургасъ и Маркалай (Маркели)?) до Карнобатъ сж строени по единъ и сжщи типиченъ, можемъ да кажемъ, старобългарски планъ“ . . . съ вжтрешно и външно укрепление (вижъ тукъ повече по-нататъкъ).

[1] Абоба-Плиска 37, 566 и 566, забел. 1.

[2] Въпрѣки че помежду двамата тукъ би трѣбвало да се разгледатъ приноситѣ на Баласчева, отъ когото Фехеръ възприема много работи, считамъ, че това което казахъ вече за Баласчева е достатъчно и нѣма нужда да се повтаря; къмъ него ще се връщамъ само при разглеждане на нѣкои отдѣлни въпроси.

[3] Вижъ В. Бешевлиевъ, Къмъ въпроса за тълкуването на надписитѣ около Мадарския конникъ. ГСУ истор.-филол. факулт. XXX, 10, 1934, на стр. 2, 8, 12, 20, 22, 24, 25—26, 28.

[4] ИБАИ III, 1925, 1—90.

между аварската и българската укрепителни системи“ и „нѣколко бележки върху произхода на окопното строителство на прабългаритѣ“. Както се вижда, Геза Фехеръ не само възприема, но иска тукъ отново и на съвсемъ широки основи да постави теорията, която, начертана отъ Шкорпила, бѣше своевременно възприета отъ Баласчева, Венедикова отъ В. Н. Златарски[1] и после подъ тѣхното влияние отъ всички неспециалисти, които по единъ или други поводъ сж засѣгали този въпросъ[2].

Това, което изобщо характеризира таза студия на Фехера е, че той взема съвсемъ несигурни, а дори невѣроятни работи[3] като сигурно доказани и положителни, възъ основа на които той по-нататъкъ строи съ една удивителна сигурность. Така той, противно на онова, което иначе подържа въ цѣлата си статия, твърди, че при каменнитѣ постройки „било по-лесно да се опредѣли, кои отъ тѣхъ сж прабългарски, отколкото при земленитѣ (стр. 17)[4]. Фехеръ обаче не навежда достатъчно основания за това свое превратно схващане. Относно земленитѣ постройки може да се извади общо заключението, че и той счита б е р м а т а като „типична“ за валоветѣ отъ прабългарски произходъ. Както ще видимъ, обаче, бермата се явява и въ други земи, при нѣкои валове, чийто римски произходъ е вънъ отъ всѣкакво съмнение. Отъ друга страна тя липсва при всички други валове, за които Шкорпилъ, Фехеръ и други предполагатъ, че били прабългарски. Така бермата не се явява нито на южния добруджански валъ, а само на една осма часть отъ двата напрѣчни бесарабски вала.

---

[1] Заедно съ Д. Ризовъ въ Атласа издаденъ презъ времето на миналата война въ 1917 г., въ Берлинъ, подъ надсловъ: Българитѣ въ тѣхнитѣ исторически, етнографически и политически граници; сжщо въ неговитѣ собствени исторически трудове, напр., История на българ. държава. I, 1, 123—154.

[2] С. Добревски, Укрепяването на родината презъ вѣковетѣ. Военноинж. библиотека. София 1934, 176 стр.; Н. С т а н е в ъ, Срѣдновѣковна България. София 1934, 93—96; И в. П а с т у х о в ъ, Бълг. история. София 1942, 156; проф. д-ръ Ст. Младеновъ, Испериховиятъ воененъ станъ въ южна Бесарабия при гр. Кагулъ и р. Когълникъ. ГСУ, истор.-фил факултетъ, 1937—1938, стр. 1—20; А. Ст. Разбойниковъ, Най-долни Дунавъ — люлка на българската държава. София, Просвѣта IV, 10, 1939, стр. 1237—1241; Владимиръ Кецкаровъ, Укрепителната организация на България и Византия отъ VII—IX вѣкъ. София, Родина, II, III, 1940, стр. 38—52; Кирилъ Ламбревъ, Мѣстоположението на Исперихората държава преди основаването на Придунавска България. Родина, II, III, 1940, стр. 46—63.

[3] Какво Г. Фехеръ често пжти смѣсва това, което вижда съ това, което иска да види, ни убеждава и критиката на проф. В. Бешевлиевъ, Надписитѣ около Мадарския конникъ. ИИД XI—XII, 1931—1932, стр. 3, върху начина по който Г. Фехеръ тълкува въпросния надписъ и върху голѣмитѣ му недостатъци по отношение на метода. Вижъ и рецензията на E. Darkó въ Byz. Zeitschrift XXXII (1932), 361—366 (върху Les monuments), който сжщо не е съгласенъ съ Фехеровото разбиране по много основни въпроси.

[4] Шкорпилъ, Абоба-Плиска 35, подържа тъкмо обратното.

Интересно е да се отбележи, че Фехеръ самъ съзнава, колко сж несъстоятелни нѣкои отъ неговитѣ доказателства. Следъ като ни дава едно сравнение между аварскитѣ и прабългарскитѣ окопни и землени укрепления, той пише (стр. 38) изрично, че „всички досегашни хипотези за българскитѣ и аварскитѣ укрепления въ Маджарско сж по-скоро интересни, отколкото достовѣрни". Въпрѣки това той изброява редица укрепления, които ужъ прабългаритѣ били построили въ Седмоградско и северно Маджарско, безъ да посочи нѣщо по-точно[1]. Както виждаме, въ това отношение у него всичко е на довѣрие. На подобни основи почива и неговото заключение, че прабългаритѣ като хунски народъ имали тѣзи културни придобивки отъ китайцитѣ и, съответно на това, прабългарскитѣ укрепления и валове отговаряли не на друго, а на китайскитѣ стени[2]. Нѣма защо да се спираме по-обстойно върху пропускитѣ въ аргументацията на Фехера, който избѣгва да си зададе въпроса, дали сжщинскитѣ хуни не сж донесли сами насамъ нѣщо отъ китайската култура и не сж оставили и тѣ самитѣ следи отъ нея въ дунавскитѣ области, въ които сж живѣли цѣли столѣтия[3]? Заради прабългаритѣ, които представляватъ единъ малъкъ хунски клонъ, бива ли да забравяме самитѣ хуни? Останало ли е, следователно, отъ хунитѣ нѣщо подобно на онова, което Фехеръ приписва на прабългаритѣ? Разбира се, не[4]. Въ литературата има запазени известия за аварски рингове въ Панония и Г. Фехеръ въ разбора, който прави върху

---

[1] Колко несъстоятелна е тази аргументация показва и обстоятелството, че Фехеръ счита дори и името Землинъ—Земплинъ, въ сев. Унгария, като доказателство въ смисълъ, че прабългаритѣ строили тамъ землени валове и укрепления. Името е славянско, а не прабългарско, и за да повѣрваме, че то се дължи на славяно-българитѣ, а не на словаци или руси, би трѣбвало и то да се докаже по отдѣлно.

[2] С. И. Покровски, Въ диритѣ на тюрко-българското минало. БИБ, V, 1, 1932—1933, 21—25, на стр. 21, слага първоначалното мѣстоположение на прабългаритѣ въ западенъ Сибиръ, при р. Иртишъ, лѣвъ притокъ на р. Объ, която е първата рѣка на истокъ отъ Уралъ. Споредъ това, съвсемъ не може да се твърди, че прабългаритѣ били тамъ съседи съ китайцитѣ.

[3] Колко различно е разбирана теорията на Фехера може да се види и отъ писаното отъ Д-ръ И. Велковъ, Плиска, първата българска столица 6, който мисли, че прабългаритѣ били научили окопното строителство „отъ хунитѣ, които бѣха вкусили отъ китайската култура", както показвали и китайскитѣ „дълги стени", като че ли между валове и стени нѣма наистина никаква разлика.

[4] Ако не считаме като подобна следа Николицелския лагеръ, който, напр., проф. П. Мутафчиевъ въ своитѣ лекции по българска история, предполага, че билъ построенъ отъ Ирниковитѣ подчинени, следъ като се оттеглили въ Добруджа. Върху прабългарския произходъ на Николицелския лагеръ се съмнява и A. Ferenczi, Sind die bess. und mold. Trajanswälle bulg.-türk. Ursprungs? Siebenbürg. Vierteljahrschrift, 1936, Heft 4, 20 стр., но може да се каже спокойно, че неговото мнение е безъ каквото и да е значение, защото той не борави съ аргументи, а само съ голи предположения, а неговитѣ литературни познания по въпроса сж извънредно оскждни.

тия известия, посочва цѣла редица противоречия, несъобразности и невъзможности въ съдържанието имъ (стр. 25—34). За насъ е интересно да констатираме, че отъ онія 9 аварски кржга, които обемали, споредъ Фехера, едно пространство отъ 27.000 кв. клм., нѣма запазено нищо. Ако не друго, това значи най-малко, че тѣхниятъ начинъ на строежъ и тѣхнитѣ профили сж били съвсемъ слаби и не сж могли да издържатъ разрушителното влияние на вѣковетѣ.

Смѣтамъ, че тукъ не е умѣстно да подлагамъ на критика и филологическитѣ изводи[1] на Фехера върху „Названието на прабългарскитѣ окопни укрепления“[2]. Впрочемъ тукъ фехеръ не се е добралъ до никакви нови резултати[3]. Той потвърждава, че Ὄγλος е прабългарска дума, сродна по форма и значение съ αὐλή, но не посочва, какво значатъ точно тия думи, като ни оставя въ сферата на съвсемъ неясни предположения. Изобщо тукъ съ нищо се не доказва, че прабългаритѣ сж строили обширни п о г р а н и ч н и в а л о в е, дори и ако приемемъ, естествено, че тѣ сж издигали действително укрепления на разни мѣста.

Всичко което изложихме тукъ се повтаря[4] въ френската студия на Г. Фехера, издадена въ 1931 г. (стр. 5—37),[5] само че тамъ авторътъ се занимава по-обстойно съ въпроса за пра-

---

[1] Вижъ и В. Б е ш е в л и е в ъ, Къмъ въпроса за тълкуването на надписитѣ около Мадарския конникъ 23. Вижъ и моята книга върху Румънскитѣ влияния въ Карпатитѣ, въ която се занимавамъ съ филологически въпроси за да освѣтля единъ исторически проблемъ. Отъ нея вижъ едно кратко извлѣчение въ ИИД, XIX, 1943, стр. 74—120.

[2] По тѣхния аксиоматиченъ характеръ тѣ припомнятъ „филологията“ на М. Д. Д и м и т р о в ъ, Златнитѣ сждове отъ гробницата на царь Аспаруха. София 1929, стр. 129, въ която авторътъ чете толкова спорнитѣ надписи отъ Ногъ-Сентъ-Миклоушъ по начинъ, по който никой филологъ не би постжпилъ. Колко по-ясно, по-достжпно и особено по-методично и по-научно сж представени основнитѣ и характерни белези на езика на прабългаритѣ дори въ популярната статийка на Д-ръ П. Мията въ, Тюркобългари и чуваши. Учил. прегледъ, XXXVIII, кн. 3, 1938, 257—272. Споредъ него, този езикъ трѣбвало да се зачисли къмъ групата на северните тюркски езици. Вижъ и проф. Д-ръ С т. М л а д е н о в ъ въ неговата критика върху тюркологията на И. Неметъ Вижъ забел. 2, на стр. 75.

[3] Вижъ Златарски, История I, 1, 256—7, забел. 1.

[4] Преди това Г. Фехеръ бѣ написалъ сжщото въ популярната си книжка Прабългари. Произходъ, история, битъ и култура. Четиво по българска история. София. Книгоизд. Дановъ, 1929, стр. 134, гдето на стр. 96 пише: „Прабългаритѣ, следъ като основали държава на Балк. п-овъ, били заети съ нейната защита. Множеството окопи показватъ, че най-много сили били погълнати за укрепяване на държавнитѣ граници и важнитѣ центрове“. Въ една или друга форма той повтаря сжщото въ други брошури, както е напр. и Културата на прабългаритѣ. Научно-популярно изложение. София. Книгоизд. Дановъ, 1929, стр. 78. Вижъ сжщо: Хуни ли сж прабългаритѣ. Училищенъ прегледъ, XXVIII, 1929, 758—765.

[5] Les monuments de la culture protobulgare et leurs relations hongroises. Archaeologia hungarica. Acta archaeologica musei nationalis hungarici. VII Budapest 1931, стр. 173 (книгата е съ успореденъ френски и маджарски текстъ).

българския произходъ специално на бесарабскитѣ валове. Интересенъ е изобщо неговиятъ методъ за работа. У Фехера разнитѣ съставни части на неговата аргументация иматъ предназначението да се подкрепятъ взаимно, безъ нито една отъ тѣхъ да бѫде обоснована и доказана по отдѣлно, самостоятелно, независимо отъ другитѣ. Начинътъ, по който аргументира Фехеръ, представлява сѫщински омагьосанъ кржгъ, въ който входна и изходна точки нѣма или, ако се намѣрятъ такива, цѣлото негово построение ще падне.

Ще засѣгнеме онѣзи обекти, които разглеждаме тукъ: бесарабскитѣ и добружанскитѣ валове. Както ще видиме на съответното мѣсто, всеизвестнитѣ вече цитати отъ Теофана и Никифора за Ὄγλος не доказватъ ни най-малко, че прабългаритѣ сѫ строили погранични валове, както мисли Фехеръ по подражание на Шкорпила. За Фехера бесарабскитѣ валове сѫ прабългарски главно защото прабългарски били и укрепленията при Николицелъ и южниятъ малъкъ валъ въ Добруджа (стр. 16). Но тукъ споменатиятъ вече омагьосанъ кржгъ у Фехера се прекѫсва, защото въ интервала отъ 6 години между първата му статия и френската книга, Фехеръ се запозналъ съ последната студия на Шухарда върху добружанскитѣ валове[1] и дори ходилъ на мѣстото за да се убеди върху точностьта на Шухардовитѣ изводи. Въ резултатъ на този личенъ огледъ, извършенъ на самото мѣсто, Фехеръ пише въ френската си книга (стр. 16—17) следното: „Между Черна-вода и Кюстенджа има три вала. Окопъть на северния земленъ валъ, както и оня на срѣдния, се намиратъ на северъ; окопътъ на малкия земленъ валъ, нареченъ Кючукъ-топракъ-герме, е на югъ; този последниятъ трѣбва да е служилъ на народъ, който е живѣлъ на северъ, противъ нѣкой народъ отъ южната страна. Една стара българска легенда, наречена Видѣнието на Исайя, твърди, че това било работа на хана Ешберюхъ: „Царь Исперъ... издигна тамъ и голѣма стена между Дунава и морето".

„Шкорпилъ, Венедиковъ и Златарски считатъ, че този валъ е отъ български произходъ. Споредъ Шкорпила, двата северни вала сѫ отъ римската и византийската епохи, а южниятъ валъ, по-новъ, отъ първобългарската. Но Шухардъ намѣрилъ, че малкиятъ валъ е прерѣзанъ отъ другитѣ два и че при западния си край голѣмиятъ валъ се покрива съ малкия."

„Следъ като самъ разгледахъ източнитѣ и западнитѣ части на тритѣ вала, можахъ да се убедя въ вѣрностьта на фактитѣ така, както ги установява Шухардъ, както и въ точностьта на неговата карта. На три клм. отъ Кюстенджа, близо до гара Медея, виждаме какъ голѣмиятъ земленъ валъ заедно съ каменния валъ продължаватъ направо и разрушаватъ малкия земленъ валъ, докато южно отъ Черна-вода, близо до Кокир-

[1] Която е била публикувана въ 1918 година, значи 13 години по-рано.

дени, строителитѣ използували малкия валъ като страна на единъ отъ лагеритѣ на голѣмия земленъ валъ. По-нататъкъ виждаме, какъ малкиятъ валъ изчезва напълно, погълнатъ отъ голѣмия, който върви сѫщо по посоката на малкия. Следователно, заключението, до което бѣше стигналъ Шухардъ, е безспорно правилно. Това значи, че малкиятъ валъ е по-старъ. Въ този случай следва логично да констатираме, че сигурно е погрѣшна идеята на Шкорпила, който твърдѣше, че голѣмиятъ земленъ валъ и каменниятъ валъ — първиятъ римски, а вториятъ византийски — сѫ по-стари отъ малкия земленъ, който билъ, споредъ него, отъ първобългарски произходъ. Теорията, споредъ която малкиятъ валъ произхожда отъ първобългарската епоха, не може да бѫде възприета, освенъ ако допуснемъ предположението на Венедиковъ. Споредъ последния, малкиятъ валъ е първобългарски, докато голѣмиятъ земленъ и каменниятъ сѫ още по-нови (споредъ Венедикова и двата последнитѣ сѫ пакъ отъ български произходъ: голѣмиятъ билъ построенъ противъ северни народи — маджари, руси и др. — а каменниятъ билъ още по-новъ). Обаче, разкопкитѣ на Шухарда противоречатъ на това предположение. Била е намѣрена въ голѣмия валъ и въ единъ отъ неговитѣ кастели римска „terra sigillata“, докато въ каменния валъ е била открита първобитна керамика съ „Wellenlinien“, чиято епоха не може да се опредѣли, а тукъ-таме сѫщо остатъци отъ керамика характерна за късно-римската епоха. Въ съгласие съ всичко това, той смѣта, че голѣмиятъ земленъ валъ произхожда отъ началото на римската епоха, а каменниятъ отъ края на сѫщата. Малкиятъ земленъ валъ е, значи, още по-старъ“ [1].

И така, въ третата си работа по сѫщитѣ въпроси, „Военното дѣло на прабългаритѣ“ [2] отъ 1938 г., Г. Фехеръ вече пише, че при установяването на прабългаритѣ въ Бесарабия и северна Добруджа тѣ само „получили на готово“ и само „използували старитѣ добруджански окопи“ (стр. 122—3). Другитѣ глави въ тази му книга си оставатъ почти сѫщи, както въ първия и втория неговъ трудъ. Тукъ той обаче повторно [3] се опитва да отхвърли възраженията на К. Улига [4] относно хунско-китайския произходъ на т. н. прабългарска традиция да се укрепяватъ нѣкои отъ селищата, както и границитѣ на държавата имъ. Относно възраженията на Улига, дали прабългаритѣ представяватъ действително часть отъ онія хуни, които сѫ били съседи на

[1] Стр. 16—17. Подчертано отъ мене.
[2] София, Военна библиотека, 98, мартъ 1938, стр. 160.
[3] Първо въ Les monuments 27—28.
[4] Die Wälle 242—243.

китайската империя, възражение което и за мене е валидно тъй като у Фехера това не е никакъ доказано[1], Фехеръ го отминава леко като казва, че „тази бележка нѣма нищо общо съ моята теза“ (стр. 130). По-нататъкъ, Фехеръ отминава съ пълно мълчание и едно друго сериозно възражение отъ страна на Улига, именно, ако прабългаритѣ донесли съ себе си навика да укрепяватъ селищата си, значи ли това сѫщевременно, че тѣ укрепявали и цѣлата си държава? Тукъ не става въпросъ само за традиции, но и за сили и срѣдства и възможности. Разполагали ли сѫ прабългаритѣ действително съ такива? Какъ може това да се докаже при една орда, която бѣга и търси мѣсто за заселване? Дали чакъ отъ Китай е трѣбвало да се пренася съзнанието за необходимостьта на подобни предпазни мѣрки, когато знаемъ съ положителность, че никога римскитѣ и византийскитѣ войски не сѫ престоявали по-продължително на едно мѣсто безъ да си направятъ укрепенъ лагеръ съ валове и палисади? Дори въ XI в.[2], когато старитѣ римски традиции въ византийската империя, въ други области на живота, бѣха отдавна изоставени, въ военното изкуство тѣ продължавали още, въпрѣки че това ставало въ все по-ограничени размѣри поради изтощаване на империята. На колко мѣста говори, напр., Скилица-Кедринъ за построяване на укрепени лагери отъ византийскитѣ войски въ борбитѣ имъ съ печенезитѣ? Би могло да се направи още едно възражение, именно, ако прабългаритѣ построявали валове на всѣка своя нова граница, кои и где сѫ пограничнитѣ валове, които тѣ сѫ построили въ областьта на Сава, Тиса и на срѣдния Дунавъ? Както ще видимъ, проучвания върху окопнитѣ укрепления въ тия области има много, но нѣщо което да се явява въ подкрепа на Шкорпиловата теория тамъ не е било намѣрено[3].

[1] Въ по-горе споменатата студия на Д-ръ П. Миятевъ се казва, че първоначалното отечество на тюркскитѣ прабългари се намирало нѣкѫде въ западенъ Сибиръ, значи, тѣ не сѫ били прѣко съседи съ Китай. Вижъ тукъ и забел. 2 на стр. 70 и 71.

[2] Отъ X вѣкъ, именно отъ обсадата на Дръстъръ отъ Иоанъ Цимисхи, презъ пролѣтьта на 972 год., имаме едно много ясно известие отъ Л. Диакона и Кедрина, което ще дамъ като извадка отъ проф. П. Мутафчиевъ, Сѫдбинитѣ на срѣдновѣковния Дръстъръ. Сборникъ Силистра и Добруджа, стр. 148: „Затова на другия день той разположилъ армията си на единъ близъкъ хълмъ предъ самия градъ и заповѣдалъ да укрепятъ лагера. Около него билъ направенъ окопъ съ насипъ отъ къмъ вѫтрешната му страна. Върху последния войницитѣ набили копията си, опрѣли на тѣхъ плътно единъ до другъ щитоветѣ си, тъй че около лагера се образувала истинска ограда. По такъвъ начинъ византийцитѣ винаги укрепявали лагеритѣ си“.

[3] Тукъ е мѣстото да споменемъ и за отрицателното становище, което спрѣмо Г. Фехера взема А. Ференци, въ споменатата му статия отъ 20 страници, въ която обаче той не допринася нищо ново. Освенъ това, той не знае основата на Фехеровата теория (Шкорпила и Баласчева), както и другата българска литература по въпроса и затова неговата статия нѣма значение, дори и когато противъ собствената си аргументация Ференци приема на край, че западнятъ участъкъ на долния бесарабски валъ и галацкиятъ валъ били можеби прабългарски, защото имали берма.

Една последна синтеза на Г. Фехеровитѣ идеи по отношение на „Ролята и културата на прабългаритѣ — Значението на прабългарската и старомаджарската култури въ изграждането на цивилизацията на източна Европа“, имаме въ най-новата му книга съ това заглавие[1]. Г. Фехеръ събира тукъ всички елементи, съ които въ многото си книги отъ рода на по-горе изброенитѣ е намѣрилъ за добре да обогати прабългарската култура. Тукъ срѣщаме пакъ глави за скулптура, керамика, религия, за езика, за чистотата, облѣклото, както и глави за строителството и военното дѣло на прабългаритѣ. Обаче, крайно интересно е, че въ тия последни две глави Фехеръ не споменава вече нито съ една дума пограничнитѣ валове. Ако тукъ може да се възрази съ това, което той пише на стр. 139: „Досегашнитѣ резултати сравнихъ и допълнихъ съ материалитѣ за българитѣ въ моята книга Военното дѣло на прабългаритѣ“, то тогава естествено е да очакваме да загатне поне нѣщо за значението на пограничнитѣ валове въ „Заключения извадени отъ даннитѣ за прабългарската култура“ (стр. 115—121), гдето той не пропуща да спомене прабългарскитѣ крепости и други постройки, но не валоветѣ или поне въ „Заключения“ (стр. 158—163), на края на книгата. Той тука припомня отново всички по-значителни или даже лишени отъ всѣко значение подробности, но пропуща да спомене конкретно валоветѣ, оная хунско-китайска традиция, която карала прабългаритѣ, споредъ по-старитѣ негови студии, да укрепяватъ съ валове подобни на китайскитѣ стени новитѣ си граници, щомъ се настанявали въ нова територия, въпрѣки че за самата тази традиция и култура той говори обширно по отношение на други работи. Азъ не бихъ могълъ да считамъ като случайно това радикално изчистване въ тази последна негова книга на всичко, което би припомнило прабългарскитѣ пограничи укрепления. Споредъ мене, това значи, че Фехеръ въ тая си книга се отказва напълно отъ Шкорпиловата теория, която той по-преди подържаше съ толкова усърдие[2].

Отговоритѣ на папа Николай I

Да разгледаме сега т. н. литературни данни върху които се основава Шкорпиловата теория и които тя използува въ подкрепа на предположението, че прабългаритѣ строили валове

[1] София 1940 г., 170 стр.

[2] По отношение за разни други твърдения на Г. Фехера въ до тукъ изброенитѣ негови публикации би могло да се повтори голѣма часть отъ онова, което казва проф. д-ръ Ст. Младеновъ съ огледъ на единъ другъ маджарски ученъ И. Неметъ, въ своята толкова интересна студия „Първобългарско, а не печенежко е т. н. Атилово златно съкровище отъ Nagy-Szent-Miklós. ГСУ, истор.-филос. факултетъ XXXI 5, 1935, стр. 1—88.

по границитѣ на държавата си. Шкорпилъ цитува[1] безъ никакви подробности Отговоритѣ на папа Николай I на въпроситѣ отправени му отъ Бориса I и отъ тогава това мѣсто отъ Отговоритѣ се счита като доказателство за нѣщо, което въ текста нито се споменува изрично, нито пъкъ е позволено отъ контекста да се предполага. Касае се именно за 25 глава отъ Отговоритѣ, защото само тамъ се засѣгатъ въпроси, имащи връзка съ границитѣ на държавата и тѣхнитѣ стражи[2]. Отъ текста се вижда ясно, че става дума изобщо за границитѣ на българската държава и за граничаритѣ. Сжщината на запитванията е, дали пограничнитѣ стражи трѣбва да бждатъ наказвани съ смъртъ, когато се случва да пропустнатъ нѣкого, който бѣгалъ презъ границата. Въ отговора си папата подчертава, че смъртното наказание трѣбва да се прилага по възможность по-рѣдко дори и въ случаи на провинение, а още по-малко, когато вината не е доказана и не е явна. Но отъ това, че българската държава имала граници, които били пазени отъ стражи, може ли да се тегли заключение, че тѣ били непремѣнно подсилени съ непрекжснати валове, съ ровове и насипи, както приема Шкорпиловата теория? Това заключение е не само пресилено; споредъ мене, то не намира въ текста ни най-малко оправдание.

---

[1] Абоба-Плиска 566.

[2] „Вие заявявате, че е по обичая на отечеството ви всѣкога пазачи да бдятъ на границата между вашето отечество и това на другитѣ; и ако робъ или свободенъ избѣга по нѣкакъвъ начинъ презъ тая сжщата стража, то незабавно вмѣсто него се избиватъ пазачитѣ. Следъ това питате, какво мислимъ по тоя случай; и затова трѣбва да се справите въ законитѣ. Но все пакъ нека бжде далечъ отъ сърдцето ви желанието тъй немилостиво да сждите вие, които сте опознали такъвъ милостивъ Богъ и Господь, особено когато по-скоро е нуждно, щото, както досега лесно сте завличали всѣкиго на смъртъ, тъй занапредъ да отвеждате не къмъ смъртъ, а къмъ животъ ония, които все пакъ можете да спасите. Тъй както, напримѣръ, блаженията апостолъ Павелъ, по-рано гонитель и хулитель на Христа, дишащъ заплаха и убийство спрямо ученицитѣ на Господа, следъ като получилъ милость, преобразенъ отъ божествено откровение, не само ни най-малко не причинявалъ на кого и да е смъртно наказание, но дори желаелъ да бжде прокълнатъ заради братята си и билъ готовъ съвсемъ охотно да иждиви и да се свръхиждиви за душитѣ на вѣрнитѣ, така и вие, следъ като сте позовани по избора на Бога и просветени отъ неговата свѣтлина, не трѣбва вече, както по-напредъ, да жадувате за смъртни наказания, но като използувате всѣки случай, да призовавате безъ колебание всички обратно къмъ животъ, както тѣлесенъ, тъй и душевенъ, и както Христосъ ви повърна отъ вѣчната смъртъ, отъ която се обхващахте, къмъ вѣченъ животъ, така и вие сами се постарайте да избавите отъ гибелта на смъртьта не само всички невинни, но дори всички виновни, съгласно известното изречение на премждрия Соломонъ: „Избави ония, които се отвеждатъ на смъртъ и не се колебай да освободишъ ония, които се завличатъ на гибель". Вижъ Отговоритѣ на папа Николай I по допитванията на българитѣ. Текстъ и преводъ отъ Д. Дечевъ, Унив. библиотека № 213. София 1940, стр. 146, на стр. 59.

Сказанието на пророкъ Исайя

Станалото вече всеизвѣстно мѣсто отъ „Сказаніе Исаіе пророка како вьзнесень бысть аггеломь до 3-го небесы“ [1], е било до сега премного надценявано, за да има нужда да се спремъ по-подробно на него и да го разледаме по-обстойно. Пръвъ върху това мѣсто е обърналъ внимание К. Иречекъ [2]. Когато обсѫжда изцѣло Видението, Иречекъ го счита като една „разбъркана смѣсица отъ българска, византийска и римска история“, а неговитѣ данни общо взето, „безъ всѣкаква цена за историята“ [3]. Въпрѣки това, по отношение на известието за Аспаруха, Иречекъ пише вече положително [4]: „Er (Asparuch) erbaute die grosse Quermauer von der Donau zum Meer, worunter offenbar der alte Trajanswall in der Dobrudža zu verstehen ist“.

Предъ авторитета на Иречека, К. Шкорпилъ възприе всичко това въ своята студия отъ 1905 год. [5], както и въ нарочната си студия върху добруджанскитѣ валове отъ 1925 год. [6].

За Г. Баласчева вече това мѣсто отъ Сказанието на Исайя представя необорима истина, както показва неговата неубедителна студия: Укрепителнитѣ работи на старобългарската войска [7]. Подобно отношение къмъ това мѣсто на Видението иматъ и В. Н. Златарски [8], Г. Фехеръ [9] и др.

Излишно е да търсимъ мотивитѣ, които сѫ способствували това мѣсто да бѫде възприето като най-ясното и категорично „историческо“ доказателство въ полза на предположението, че действително Аспарухъ е направилъ валъ въ Добруджа. Интересно е да се отбележи, че това историческо свидетелство е възприемано безусловно особено отъ изследвачи, които едва ли сѫ имали възможность да го извадятъ и прочетатъ сами въ контекста [10], съ изключение на Иречекъ и нѣкой други. По-новитѣ български учени, обаче, се отнасятъ къмъ този паметникъ съ голѣма предпазливость и недовѣрие.

---

[1] Издадено отъ Л. Стояновић въ Споменик Срп. Крал. Акад. III, 1890, стр. 190—193 и преиздадено отъ проф. Й. Ивановъ въ Богомилски книги и легенди. БАН, София 1925, на стр. 253—287.

[2] Въ Das christliche Element in der topographischen Nomenklatur der Balkanländer. Sitzungsber. d. k. Akad. d. Wiss. in Wien, philos.-hist. Cl CXXXVI, 1892, на стр. 86. Тази статия е била преведена отъ Ст. Аргировъ подъ заглавие: „Географичнитѣ имена на българското Видѣние на пророкъ Исайя“, Пер. сп. на бълг. книж. друж., книга 55—56, 1898, стр. 261—268. За първи пѫть К. Иречекъ бѣше споменалъ „Сказанието“ въ Zur Würdigung der neuentdeckten bulgarischen Chronik. Afslph, Bd. XIV, 1891 г., стр. 277.

[3] Въ Период. спис. 261.

[4] Das christl. Element 86; Период. спис., 265.

[5] Абоба-Плиска 518.

[6] Пограниченъ български окопъ 545.

[7] На стр. 18—22.

[8] История на българската държава I, I, 1919, 146.

[9] Паметници ИБАИ, III, 12.

[10] Вижъ Добревски, Укрепяване на родината 44.

Първото съмнение върху стойността на този богомилски литературенъ паметникъ е изказана отъ проф. П. Мутафчиевъ въ студията „Сждбинитѣ на срѣдновѣковния Дръстъръ“ [1]. Въ Сказанието на първо мѣсто се съобщава, че Испоръ царь „сѣзда грады великїе и на Дунавь Дръстеръ градь“ [2], а цѣлата студия на проф. Мутафчиевъ показва, че това известие не отговаря на истината, защото Дуросторумъ сжществува още отъ преди римското владичество на Балканитѣ. Авторътъ допуща, че следъ завоеванието на страната отъ прабългаритѣ Аспарухъ възобновилъ и отново укрепилъ крайдунавския градъ. Между едното и другото, обаче, разликата е голѣма и това трѣбва да ни направи по-внимателни и по отношение на онова, което следва непосрѣдствено въ текста: „Онь сѣзда и велиⱪ прѣзидь отъ Дунава до море, онь сѣзда и Плюска градъ“.

Възъ основа на студиитѣ на Шкорпила, проф. П. Мутафчиевъ допуща, че единъ отъ добруджанскитѣ валове [3], т. е. Шкорпиловиятъ малъкъ южен валъ, съ окопа на югъ, произхожда отъ времето на Аспаруха, и смѣта основаването на Плиска отъ Аспаруха като сигуренъ фактъ. Новитѣ изследвания и разкопки въ Плиска може да хвърлятъ върху въпроса за основаването на първата българска столица още повече свѣтлина. При все че досегашнитѣ резултати свидетелствуватъ за сравнително голѣмия напредъкъ и приспособимость на прабългаритѣ къмъ мѣстнитѣ културни и строителни традиции, едва ли ще могатъ тѣзи резултати да сложатъ подъ сериозно съмнение основаването на Плиска отъ прабългаритѣ, този вече, така да се каже, напълно установенъ фактъ отъ най-ранната българска история [4].

Да оставиме на страна обстоятелството, че Сказанието представя работитѣ въ една последователность, която не е никакъ естествена и, че неговиятъ авторъ не е знаелъ, какво Плиска е била не друго, а столица на Испоровата държава. Отъ решителна важность е обаче обстоятелството, че създаването на „великⱪ прѣзидь отъ Дунава до море“ ни се представя като станало заедно съ създаването на Дръстъръ и Плиска, тогава, когато Аспарухъ билъ слѣзълъ на югъ, въ северо-източна България, следъ 679 г. или 681 г. [5] До сега не е било обърнато достатъчно внимание

[1] Въ сборникъ Силистра и Добруджа, на стр. 116—118.

[2] Проф. Й. Ивановъ, Богомилски книги и легенди 282.

[3] Добревски, Укрепяване на родината 44, говори за всички добруджански „прокопи“. Сжщо така правѣха и Баласчевъ, Венедиковъ и др.

[4] Вижъ особено статията на Д-ръ Кр. Миятевъ „Крумовиятъ дворецъ и други новооткрити постройки въ Плиска“, въ ИБАИ XIV, 1943, 73—135.

[5] Вижъ Ю. Трифоновъ, Известието на сирийския презвитеръ Константинъ за Исперихова победа надъ византийцитѣ. ИИД XI—XII (1931-2), стр. 199—215, 334—6.

върху този много важенъ моментъ за историческата стойность на нашия паметникъ. Текстътъ е дословно такъвъ, какъвто го предадохме по-горе, а всичкитѣ изследвачи мислятъ и твърдятъ дори, че този „прѣзидь“ билъ издигнатъ срещу византийцитѣ, когато Исперихъ и неговитѣ владения сж били ограничени още въ северна Добруджа и когато той трѣбвало да се отбранява срещу юга, както показвала и самата отбранителна постройка.

Аспарухъ въ никакъвъ случай не е могълъ да построи този „прѣзидь“ по времето, когато Сказанието му приписва създаването на Дръстъръ и Плиска. Такъвъ валъ не е могълъ да има фронтъ къмъ югъ, защото тогава Аспарухъ владѣелъ вече територията отъ която, споредъ Шкорпила и други, трѣбвало да очаква неприятелско нападение[1]. Сжщото важи и за територията северно отъ въпросния валъ, тъй като и отъ нея страна Аспарухъ не е могълъ да очаква вражеска заплаха[2].

Това би било достатъчно, за да се убедимъ въ историческата стойность на този своеобразенъ литературенъ паметникъ, който събужда много по-голѣми съмнения у неговия български издатель. Действително, проф. Й. Ивановъ по отношение на „прѣзида“ изказва едно нерешително „вѣроятно така нареченията траяновъ валъ въ Добруджа, използуванъ или възобновенъ отъ Исперихa[3]“. Но, по отношение на общата негова историческа стойность, той го отхвърля съ думитѣ: „Като историческо съчинение тоя лѣтописъ нѣма токуречи никакво значение“ (стр. 274). „Въ изложението, казва понататъкъ проф. Й. Ивановъ, (стр. 279), не е спазена историческата правда, която върви успоредно съ легендарното и фантастичното; липсва сжшо и правилна хронология и последователность. Явно е, че съчинительтъ не е прибѣгналъ до услугитѣ на исторически извори, а събралъ само устни предания и легенди за българскитѣ царе, каквито още се носили изъ устата на народа, половинъ вѣкъ следъ падането на първото българско царство. Пъкъ и цельта на автора, изглежда, не е била да пише правдивъ български лѣтописъ“. Човѣкъ трѣбва

---

[1] С. Добревски, Укрепяване на родината 44: „Малкиятъ прокопъ е съ фронтъ на югъ, което изключва да е строенъ отъ римлянитѣ, защото не може да се допустне, че тѣ създаватъ преградни позиции противъ сами себе си; ясно е, че строительтъ е обитавалъ северно отъ прокопа — Аспарухъ, въ Огъла“.

[2] Освенъ това, сжществува тукъ едно смѣсване на понятията, създадено още отъ самия Иречекъ (Христ. елем. 262), който си далъ смѣтка, че „прѣзидъ“ значи въ сжщность „напрѣчна стена“, а въпрѣки това предполагалъ, че трѣбвало да се разбира „старият Траяновъ валъ“, който е земленъ. Възъ основа на Иречека, тази грѣшка се върши отъ тогава насамъ постоянно отъ всички.

[3] Богомилски книги и легенди 282, забележ. 4. Подчертано отъ мене.

да бѫде крайно снизходителенъ, когато приема да се говори за това съчинение като за историческо. То изобщо не е замислено и писано като историческо и малкото исторически материалъ като имена и събития е представенъ въ него безъ никаква логична и прагматична последователность. Гдето и да се спремъ въ този кратъкъ литературенъ паметникъ, убеждаваме се, че авторътъ не е знаялъ да прави разлика между легенда и история, между България и Византия, между легенда и необузданата фантазия на едни смѫтни времена, когато сѫ липсвали не само потрѣбнитѣ исторически данни, но изобщо и интересътъ къмъ тѣхъ. Този паметникъ е сигурно плодъ на една сектанска срѣда[1], която едвали е имала историческитѣ знания и националистическитѣ увлѣчения, които й приписваме[2], понеже ученостьта, която ни се представя тукъ, е лишена отъ прозрачната наивность на вдъхновения патриотъ. При това изглежда, че неговото съдържание е било още повече размѫтено чрезъ по-късни прибавки и поправки[3], които сѫ отнели на това първобитно съчинение и малката историческа стойность, която можеби то е имало въ първоначалния си видъ. Стига да разгледаме само пасажа, който се отнася до „Испора царя". Той не билъ пръвъ, а втори царь на българитѣ, следъ „Слав' цар҃ь". Той се родилъ отъ крава, следъ като билъ носенъ три години, и живѣлъ точно 172 год. Той погубилъ много „измаилтяне" и заселилъ съ българи „Кѫрвунската" земя (на друго мѣсто авторътъ употрѣбява гр. χώρα) гдето преди били „ѳѳопи". Ималъ единъ синъ Изотъ. Испоръ билъ „погѳбенъ" отъ измаилтянитѣ „на Дунавѣ" и следъ неговата смъртъ „нарекоше кумане българе".

Вѣрно е, изворитѣ по българска история и особено литературнитѣ извори изникнали на наша земя сѫ толкова оскѫдни, че ние трѣбва да използуваме най-внимателно всичко, което се е запазило до наши времена. Длъжни сме, обаче, да подлагаме и тѣзи сведения на сѫщата критика, съ която обсѫждаме всички други извори. Така погледнатъ, този български литературенъ паметникъ, поне по отношение на пасажа, който ни интересува, е билъ по мое мнение, много надценяванъ до сега.

Сведенията на Алъ-Масуди

Третото известие отъ литературно естество, на което се основава теорията, че прабългаритѣ ограждали съ валове не

[1] Иречекъ, Пер. спис. 1898, стр. 262, предполага, че е било написано въ време на византийското владичество въ България (1018—1186), именно презъ втората половина на XI вѣкъ.

[2] Както отбелязва и Иречекъ, Христ. елем. 266: „... всичко въ него е лоялно спрямо цариградскитѣ императори, никаква следа отъ враждебность спрямо гърцитѣ". [3] Вижъ Иречекъ, Христ. елем. 264, 267.

само селищата и крепоститѣ си, но цѣлата си държава, е известието на арабския писатель Алъ-Масуди. Това известие е било използувано и по-преди[1], но върху него особено Г. Баласчевъ (стр. 22—25) вече гради необикновено смѣло, като продължитель на Шкорпиловата теория, преди Фехера.

Сжщиятъ пасажъ отъ Алъ-Масуди, следъ М. Дриновъ, цитира и К. Иречекъ[2], но той използува и всички други части отъ известията на въпросния арабски писатель, като по въпроса за границитѣ Иречекъ пише дословно: „по арабскимъ известіямъ вся страна была окружена тернистыми засѣками съ деревяными окнами. Въ частныхъ деревняхъ заборовъ не было". И тукъ по-късно[3], Иречекъ се е ржководилъ отъ нѣмския преводъ на тази часть, който той взема отъ първия изследвачъ на текста на Масуди, А. фонъ Кремеръ:[4] „Das Land der Bordžan (Bulgaren) sei umgeben von einem dornigen Zaun mit Oeffnungen in Gestalt hölzerner Fenster und dieser Zaun sei ‚wie eine Mauer an einem Graben' (дадено въ кавички отъ самия нѣмски преводачъ).

Безъ да си даде смѣтка, че това е фактически невъзможно, Иречекъ превелъ въ 1878 г. нѣмското „in Gestalt hölzerner Fenster" съ „деревяными окнами" вмѣсто „по подобие" или „подобно на" или „въ видъ на" дървени прозорци[5]. Преводътъ на Иречекъ е небреженъ и погрѣшенъ не само въ тази точка, но и по-горе, гдето превежда „von einem dornigen Zaun" съ „тернистыми засѣками" (множествено вмѣсто единствено число).

Докато К. Шкорпилъ[6] се задоволява да наведе само мѣстото отъ Кремера безъ текстъ, считайки, че авторитетътъ на Иречекъ не може да бжде оспорванъ, и че Иречекъ е билъ действително съгласенъ съ подобно разбиране, Г. Баласчиевъ[7] се връща къмъ самия пасажъ и ни дава свой преводъ и по-

[1] Една часть отъ това известие на Алъ-Масуди е цитирана още отъ М. Дринова въ „Началото на Самуиловата държава" (1875—6 г.) и въ „Южные славяне и Византія въ X вѣкѣ" (1875 г.), именно оная часть, която се отнася до дължината и ширината на държавата на бурджанитѣ. Интересно е да се отбележи, че Дриновъ цитира погрѣшно броя на днитѣ. Вижъ Пер. сп. Браила, I, кн. IX—X, 41—71 и кн. XI—XII, 104—124. Вижъ Съчинения I, на стр. 345. Вижъ Чтеній въ импер. Общ. Исторій и Древностей росс. при Моск. унив. 1875, кн. 3 и Съчинения I, 449.

[2] Исторія Болгаръ. Одесса 1878, на стр. 163.

[3] Въ Archaeolog. Fragm. aus Bulgarien 139.

[4] Въ Sitzungsberichte der Wiener Akademie IV, 1850, стр. 210.

[5] Обаче не бива да се забравя, че Иречекъ цитира това известие, както и много други интересни подробности отъ живота на българския народъ и държава, безъ да изтъкне изрично, дали за него тѣ сж вѣрни изцѣло или само отчасти, или пъкъ представляватъ само интересни въпроси за по-нататъшни изследвания. Въ една забележка подъ редоветѣ възприема това известие, и то само механично, споредъ Иречека, и Lubor Niederle, Slovanské starožitnosti. Díl II, Původ a počátky Slovanů jižních, на стр. 408.

[6] Абоба-Плиска 566, забел. 1.

[7] Укреп. работи 22 и 25.

дробно тълкуване: „Отъ свидетелството на арабския писатель Алъ-Масуди, че земята на борджанитѣ (българитѣ) е заградена съ търнестъ плетъ, въ който се намиратъ отвори (врата) въ видъ на дървени прозорци и този плетъ е като зидъ до прокопа, излиза, че отъ всѣкжде българска (sic!) територия, тамъ гдето не е граничела съ рѣка или морски брѣгъ или пъкъ планинска верига, е била заградена съ земни валове“ [1].

Това е единственото доказателство въ подкрепа на една теория съ извънредно голѣмо значение въ нашата наука и затова се налага да бжде подложенъ на изчерпателна критика не само самиятъ текстъ и преводътъ му, а и цѣлото съчинение и, ако е възможно, дори цѣлата литературна дейность на автора, неговитѣ извори и общи познания по въпроса [2]. Отъ Баласчева [3] това не е възможно изобщо да се очаква. Спо-

[1] Въ сжщото съчинение на стр. 25, Баласчевъ цитира още арабския писатель Мюслимъ бенъ Абу Алъ-Гарми, който пишелъ: „Всѣко укрепено мѣсто у българитѣ е обкржжено съ високъ плетъ, който заобикаля и засланя дървена ограда, нѣщо което съставлява съответната защита, подобна на стена, издигната задъ единъ ровъ“. За съжаление, както и на много други мѣста, Баласчевъ не си цитира извора, но защото тукъ не става дума за погранични укрепителни валове, това известие не може да бжде възприето като доказателство за сжществуването ня такива.

Изворътъ, който е използувалъ Баласчевъ тукъ, е посоченъ отъ него въ втората часть на студията му „Върху държавното и военно устройство на старобългарската държава“. София, Минало, 1909, 96—117, 203—216, 314—324, на стр. 211—212, гдето той пакъ се позовава на арабския авторъ отъ I половина на IX вѣкъ Muslim b. Abu Muslim al Garmi (на български Мюслимъ ал-Гарми), подъ чието име дава тукъ първо на френски, а после на български единъ пасажъ, който и азъ цитирамъ по-долу като принадлежащъ на Алъ-Масуди, тъй като той действително принадлежи на Алъ-Масуди. Предполага се наистина, че Алъ-Масуди, който живѣлъ въ I половина на X вѣкъ, е черпилъ отъ писанията на Алъ-Хорами, който пъкъ живѣлъ преди него презъ втората четвръть на IX вѣкъ и който билъ пленникъ въ Византия. Знае се обаче добре (вижъ Гаркави, Сказанія... 29—34), че до сега съответнитѣ трудове на по-стария авторъ не сж били намѣрени изцѣло, а споредъ фрагментитѣ, които сж проучени, нашитѣ познания още не сж до толкова напреднали, за да можеме да употрѣбяваме името на предполагаемия авторъ вмѣсто онова на автора, подъ чието име ги познаваме въ действителность. Отъ Алъ-Хоррами има запазенъ само единъ много незначителенъ фрагментъ отъ 15 разпокжсани реда, въ които се споменава на два пжти само името Бурджанъ. Подобно бъркане на имена, автори и извори у Баласчева констатира и д-ръ И. Шишмановъ въ своя Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ. СбНУ., XVI—XVII, 1900, стр. 592, забел. 2. За Муслим ибн-Абу-Муслим-ал-Хорами (Джарами) вижъ А. Васильевъ, Византія и Арабы. Спб. 1900, на стр. 73 и 160—161.

[2] Това направихъ на много по-широка основа въ нарочната ми статия „Арабскиятъ писатель Алъ-Масуди отъ X вѣкъ и неговитѣ сведения за бурджанитѣ“, ГНАМ VII, 1943, подъ печатъ, въ която доводитѣ анализирани тукъ по-долу, минаватъ на втори планъ, като на нръвъ планъ изтъквамъ обстоятелството, че Масуди не е историкъ, че неговитѣ сведения сж изобщо извънредно разбъркани и че сведението за погранични валове се отнася изрично до хазаритѣ, както се доказва отъ сведенията на другъ единъ арабски писатель, Ибн-Руста и отъ Конст. Багрянородни.

[3] Баласчевъ е ималъ и други пжть несполуката да си избере най-слабия изворъ, за да построи върху него нѣкоя теория лишена отъ истин-

редъ мнението на издателя на въпроснитѣ части отъ Алъ-Масуди, именно А. Я. Гаркави[1], се вижда, че по отношение на насъ интересуващитѣ ни подробности Масуди не представлява авторитета, който му приписва Баласчевъ и че неговитѣ сведения трѣбва да бѫдатъ вземани и използувани съ най-голѣмо внимание и критика, като тѣхната правдивость бѫде предварително сложена подъ знака на най-оправдани съмнения. Странствувалъ и писалъ между 912 и 956—7 г. сл. Хр., Масуди натрупалъ огромни съчинения. Той видѣлъ почти цѣла южна Азия отъ Каспийско море нататъкъ, заедно съ южнитѣ ѝ острови и морета; видѣлъ сѫщо Египетъ, северна Африка и Испания. Никѫде обаче въ неговитѣ съчинения не се казва да е билъ и въ Византия, въпрѣки че нѣкой отъ изледвачитѣ му сѫ допущали това[2]. Въ неговитѣ съчинения отъ нищо не може да се долови, че той пише по лични наблюдения относно славянитѣ изобщо и още по-малко по отношение на славянитѣ на Балканския п-овъ и на българитѣ. Тъкмо обратно, пише Гаркави „всичко показва, че той взелъ своитѣ сведения отъ други“ (стр. 120). По отношение на изворитѣ, отъ които Алъ-Масуди черпалъ сведения за Балканитѣ и славянитѣ, не е установено нищо[3], защото Масуди нѣма нищо общо съ до сега познатитѣ по-стари арабски автори. „При това положение на нѣщата, пише по-нататъкъ Гаркави, ние не можемъ, естествено, да кажемъ изобщо нищо положително за стойностьта на фрагментитѣ отъ съчиненията на Масуди. Само едно е ясно, именно,

---

ски исторически основания. Посочвамъ като примѣръ неговата теория за турската (селджуска) държава въ Добруджа, отъ II половина на XIII в., която траяла, споредъ него, до падането на България подъ турцитѣ при Иванъ Шишмана. Баласчевъ счита за покръстени турци и Добротица и Иванко и предшественика имъ Баликъ. Той построява всичко това възъ основа на една редакция отъ XVI вѣкъ на Огузнамето, въ която обаче всички тия известия сѫ били интерполирани по-късно. Тѣ произхождатъ отъ разни легенди разнасяни въ различни части на турската империя отъ сектата на Бекташитѣ. Това се доказва отъ сравненията съ съвременитѣ византийски автори (отъ XIII и XIV в.) Пахимеръ и Никифоръ Григорасъ, и особено отъ първоначалната турска хроника до недавна непозната, отъ която е било направено извлѣчението въ Огузнамето. Вижъ за това подробната студия на проф. П. Мутафчиевъ: „Die angebliche Einwanderung von Seldschuk-Türken in die Dobrudscha“, въ Сп. БАН 1943, стр. 1—128.

[1] Сказанія мусульманскихъ писателей о славянахъ и русскихъ, съ половины VII вѣка до конца X вѣка. Спб. 1870, стр. 117—176 и 293—296, и Дополненія къ... отъ сѫщия авторъ къмъ по-горното съчинение, Спб. 1871, стр. 41, на стр. 17—33.

[2] Гаркави, Сказанія 120, забел. 4. Сѫщото е възприемалъ и Дриновъ, Съчинения I, 345; К. Иречекъ, Ист. Болгаръ 218 и История на българитѣ, БИБ, 121, твърди, че Масуди посетилъ дори Цариградъ, но не изтъква отъ кѫде знае това. Това твърдение е вѣроятно плодъ на неподложено обобщаване. Отъ Иречека е възприелъ това твърдение на довѣрие и Баласчевъ, Бележки върху веществената култура... стр. 76. И споредъ най-новитѣ изследвания се установява, че Масуди не е ходилъ въ Цариградъ — вижъ Enzyklop. des Islam 1928, t. III, 464—465.

[3] Сказанія 121—122.

че, тъй като неговитѣ произведения не могатъ да бѫдатъ считани като първоначални извори, особенно върху въпроса, който ни занимава, а неговитѣ сведения сѫ отъ втора и трета ржка, нашиятъ авторъ, по образеца на всички компилатори, наредъ съ доброкачественитѣ и исторически достовѣрнитѣ извори, е употрѣбилъ често и материали съ съмнителна стойность изобщо. При това въ случаитѣ, когато предметътъ е достѫпенъ за нашия авторъ, а известието (взето отъ другиго) му изглежда съмнително, той е дотолкова добросъвѣстенъ, че прибавя стереотипно мюсулманската уговорка: „Богъ знае по-добре“ или „Нека самъ авторътъ отговаря за вѣрностьта на разказаното“ или нѣкоя друга уговорка отъ сѫщия родъ. Но когато известията засѣгатъ нѣкой предметъ извънъ кржга на неговитѣ познания, той ги предава, естествено, безъ никаква уговорка, като ги смѣта напълно достовѣрни“.

Ето сега и цѣлиятъ текстъ на Масуди относно бурджанитѣ или, както се приема, българитѣ: „Бурджанитѣ произхождатъ отъ потомцитѣ на Юнанъ, синъ на Яфета. Тѣхната страна е велика и обширна. Тѣ нападатъ гърцитѣ, славянитѣ, хазаритѣ и турцитѣ, но най-жестоко отъ всички гърцитѣ. Отъ Константиния до страната на бурджанитѣ има 15 дена пѫть, а самата страна на бурджанитѣ има 20 дена пѫть въ дължина и 30 дена въ ширина. Областьта на бурджанитѣ е заобиколена съ плетъ отъ трѣни, въ който се намиратъ отвори, които приличатъ на дървени прозорци; този плетъ прилича на стена покрай нѣкой каналъ (забел. 5: Кремеръ — „wie eine Mauer an einem Graben“). Селата нѣматъ такъвъ плетъ. Буржанитѣ сѫ езичници и нѣматъ свещенни книги. Тѣхнитѣ коне, които тѣ използуватъ въ случай на война, пасятъ постоянно свободни по ливадитѣ и никой не ги язди, освенъ въ време на война; и ако намѣрятъ нѣкого, който въ мирно време да е възсѣдналъ военень конь, тѣ го убиватъ. Когато се отправятъ на походъ, тѣ се строяватъ въ редове. Стрелящитѣ съ лѫкове (Bogenschützen) образуватъ авангарда (das vorderste Treffen), докато ариергарда (Nachtrab) е образуванъ отъ женитѣ и децата. Бурджанитѣ нѣматъ нито сребърни, нито златни монети. Тѣ изплащатъ всичкитѣ си покупки и свадбитѣ съ крави и овце. Ако между тѣхъ и гърцитѣ има миръ, тогава бурджанитѣ докарватъ въ Константиния момичета и момчета отъ племената на славянитѣ или гърцитѣ.

Ако у бурджанитѣ умре нѣкой, то тогава тѣ събиратъ всичкитѣ негови слуги и неговата свита (Gefolge), казватъ имъ нѣкои мѫдри изречения (thun ihnen gewisse Weissheitssprüche kund), а после ги изгарятъ съ мъртвеца и казватъ: „Ние ги изгаряме на този свѣтъ, за да не бѫдатъ изгорени на онзи свѣтъ“. Тѣ иматъ сѫщо и единъ голѣмъ храмъ. Когато нѣкой умре, тѣ го заключватъ въ този храмъ заедно съ жена му и

слугитѣ, които оставатъ тамъ докато умратъ. Споредъ тѣхния обичай, ако нѣкой робъ е извършилъ грѣшка или се е провинилъ съ нѣщо, а господарьтъ му иска да го накаже, то тогава робътъ се простре предъ него, даже и ако никой не го принуждава къмъ това, и неговиятъ господарь го бие колкото желае. Ако робътъ стане преди да му е дадено разрешение за това, той бива въ този случай убитъ. У тѣхъ има и обичай, споредъ който при наследяване тѣ даватъ по-голѣма часть на женитѣ отколкото на мжжетѣ [1].“

Споредъ критиката на Гаркави (стр. 145—147 и сл.), Масуди е смѣсвалъ [2] събранитѣ си известия за дунавскитѣ българи съ ония, които се отнасятъ къмъ българитѣ, намиращи се въ областьта на Волга [3], която той впрочемъ опредѣля много неточно и относително. Гаркави освенъ това изтъква, че часть отъ известията на Масуди за дунавскитѣ българи иматъ просто легендаренъ характеръ; рускиятъ авторъ навѣжда и подчертава тъкмо известието, че тѣхната страна била обкржжена съ плетъ отъ всички страни и че тѣ убивали ония, които въ мирно време възсѣдали военен конъ, което му изглеждало напълно невѣроятно. Гаркави изтъква сжщо невѣрностьта на твърдението, че въ първата половина на X вѣкъ българитѣ на Дунава нѣмали свещенни книги, че воювали съ хазаритѣ [4] и пр. Освенъ

[1] Сказанія 126—127. Подчертано отъ мене.

[2] За неточностьта на географскитѣ, етнографскитѣ и хронологическитѣ данни у Масуди вижъ и M. Canard, Arabes et Bulgares au début du X-e siècle. Byzantion XI (1936), 213—223.

[3] Тѣхъ Алъ-Масуди нарича Булгаръ и Бургаръ и ги счита като „ein Zweig der Slawen“, вижъ J. Marquart, Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (cca. 840—940). Leipzig 1903, XLVI+557, на стр. 342.

[4] Интересно е да се отбележи, че въ Бележки върху веществената култура на старобългарското ханство и основаването му въ Европа. София 1902, стр. 80, на стр. 61, когато иска да опредѣли, противъ кого е воювалъ Омортагъ къмъ р. Днестъръ, въ която по негово време се удавилъ копанътъ Окорс... отъ рода Чакагаръ, Баласчевъ пише, че разнитѣ опити направени до сега въ това отношение не отговаряли на истината. Следъ това той споменава и свидетелството на Масуди, но ето какво казва изрично: „Масуди пише, че българитѣ нападали на хазаритѣ. Изобщо такива догатки сж лишени отъ научно значение.“ Въ сжщата книга обаче, на стр. 75—76, Баласчевъ цитира цѣлия горенаведенъ пасажъ отъ Масуди, като сега за него пише: „нѣкои отъ известията му се схождатъ съ такива черпени отъ най-достовѣрни източници“. Интересно и характерно за повърхностьта съ която работилъ Баласчевъ е да се отбележи, че той не съзира никакво противоречие между това и между обстоятелството, че приема, какво Масуди ходилъ въ Цариградъ не много преди 956 г. Това е трѣбвало да стане, значи, дълбоко въ времето на Петра. И при все това всичкитѣ известия на Масуди се отнасятъ, както самъ Баласчевъ отбелязва (75), изключително къмъ езическата епоха на дунавската българска държава, и то не само отъ преди единъ вѣкъ, както предполага Баласчевъ. Не е ли най-малко чудно и подозрително, че Масуди не е отбелязалъ нищо отъ живота на съвременна България? Това не показва ли, че Масуди не е билъ въ сжщность никакъ и никога въ Цариградъ, гдето, ако бѣше ходилъ, трѣбваше по неволя да научи

това, считамъ за умѣстно да изтъкна тукъ, че въпросниятъ текстъ, който по-горе подчертахъ, а именно оная часть: „Заборъ этотъ подобенъ стѣнѣ при каналѣ“ не значи непремѣнно „Този плетъ е като зидъ до прокопа“, въ смисъль, че тамъ е имало „прокопъ“. „Подобенъ“ или „като“ е само начинъ, за да се изрази едно сравнение. Сѫщото намираме и въ френския преводъ на този текстъ, който Г. Баласчевъ (въ своитѣ статии „Върху държавното и военно устройство на старобългарското ханство“ [1]) цитира сега погрѣшно подъ името на Мюслима Алъ-Гарми (Алъ-Хоррами) вмѣсто на Алъ-Масуди, като извадка отъ J. Marquart, Osteurop. und ostasiat. Streifzüge, 204—205. Въ френския текстъ се казва: „Chaque place forte, chez les Bordjâns, est entourée d'une haie que longe et que surmonte une sorte de réseau en bois, ce qui constitue une défense analogue à celle d'une muraille élevée derrière un fossé“.

Освенъ много важното обстоятелство, че въ тази версия се говори само за „крепости“, и отъ дадения френски преводъ е ясно, че тукъ се мисли собствено на едно сравнение съ „стена покрай единъ окопъ“, защото когато се казва, че плетътъ отъ трѣни прилича на „единъ видъ стена покрай нѣкой окопъ“, това означава, че става дума само за едно сравнение. Тамъ действително не е имало стена — защото плетътъ отъ трѣни само приличалъ на такава. Не е имало нито окопъ, защото за него се говори сѫщо така, за да се изрази впечатлението, което правѣлъ плетътъ отъ трѣни съ неговитѣ отвори. Явно е, че отъ елементитѣ, споменати отъ писателя като сравнение, не може да се направи една историческа действителность. Това известие на Масуди може да бѫде считано между ония негови сведения, които — както изтъква Гаркави — арабскиятъ авторъ не е ималъ възможность да провѣри чрезъ собствено наблюдение, или да прехвърли отговорностьта за тѣхната достовѣрность върху съответнитѣ писмени източници, защото можеби то принадлежи къмъ устнитѣ данни, които той събиралъ по въпроса, и чиято вѣрность мислилъ, че изобщо не подлежи на провѣрка или на съмнение. Има извънредно голѣмо значение обстоятелството, че при всичкитѣ данни на Масуди относно източна и юго-източна Европа грѣшкитѣ по отношение на географията, етнографията и историята на тия области и народи у него сѫ необикновено голѣми и

много подробности отъ живота на съвременна България, както се е случило, напр., съ Лиудпрандъ? Най-интересното обаче, което може и трѣбва тукъ да се подчертае, е нѣщо по отношение на самия Баласчевъ, именно, че въ тази си студия той се намира изцѣло подъ фасцинацията на римско-византийската култура и пълния „варваризъмъ“ на „ордитѣ“ на прабългаритѣ. Споредъ тази книга на Баласчева, българитѣ учатъ всичко отъ византийцитѣ, дори и... строителството на крепости и други работи отъ военното изкуство (вижъ стр. 12, 14, 15, 16—17, 19, 20—21, 22, 23, 24, 25, 26, 30, 42, 43, 49,54—55, 57, 75—76, 77, 80).

[1] Минало. София 1908, стр. 211—212.

чести[1]. Лабиринтътъ, който тия известия представятъ, не може да бѫде преминатъ безъ помощьта на други известия или на паметницитѣ отъ съответнитѣ времена и мѣста. Обаче, както видѣхме, ония материални паметници на българска територия дадоха възможность тъкмо възъ основа на Масуди тѣ да бѫдатъ изтълкувани въ негова подкрепа. Този методъ не е научен, защото чрезъ него се търси да се докаже нѣщо съмнително съ нѣщо несигурно. Други литературни сведения, които да потвърдятъ досегашното тълкуване на известието на Масуди относно пограничнитѣ валове не сѫществуватъ въ литературата.

Сведенията на Теофана и патриарха Никифора за Оглосъ — „крепость“ или „укрепена държава“

Следъ като видѣхме, какъ и Отговоритѣ на папа Николай I и Сказанието на пророка Исайя и сведенията на Алъ-Масуди не подкрепятъ въ сѫщность досегашнитѣ възгледи за произхода на бесарабскитѣ и добруджанскитѣ валове, нека да разгледаме сега известията на Теофана и на патриарха Никифора върху заселването на Аспаруховитѣ българи въ Огъла, за да видиме, дали въ тѣхъ поне не може да се намѣри една истинска подкрепа въ полза на теорията, че прабългаритѣ обезпечавали границитѣ си съ валове. Насъ нѣма да ни интересува тукъ въпросътъ, на кое именно мѣсто се е намиралъ Огълътъ, дали въ Бесарабия, както го разбиратъ повечето учени или въ Добруджа, или въ делтата на Дунава, както погрѣшно го е разбиралъ В. Н. Златарски, или пъкъ между р. Серетъ, р. Прутъ и р. Днестъръ, както преполагатъ К. Шкорпилъ, Г. Фехеръ и нѣкои други, като считатъ за прабългарски и галацкия валъ.

Интересуващиятъ ни пасажъ отъ Теофана[2] гласи както следва: „ἔπειτα τούτων ὁ τρίτος, Ἀσπαρούχ λεγόμενος, τὸν Δάναπριν καὶ Δάναστριν περάσας καὶ τὸν Ὄγλον καταλαβὼν βορειοτέρους τοῦ Δανουβίου ποταμοὺς μεταξὺ τούτου κἀκείνων ᾤκησεν, ἀσφαλῆ καὶ δυσμάχητον εἶναι τὸν τόπον στοχασάμενος ἐξ ἑκάστου μέρους· τελματώδης γὰρ ἔμπροσθεν, καὶ ἄλλοθεν τοῖς ποταμοῖς στεφανούμενος κτλ . . .“ „После третиятъ отъ тѣхъ, нареченъ Аспарухъ, като миналъ

[1] Относно начина, по който трѣбва да се разбира този пасажъ отъ известието на Масуди, допитахъ се и до г. проф. Д-ръ Х. Дуда. И той е на мнение, че тукъ се говори за дървени прозорци, валъ и окопъ само за да се даде изразъ на едно сравнение. За историческата ядка, съдържаща се въ известията на Масуди върху погранични валове, вижъ моята нарочна статия по този въпросъ. Вижъ тукъ забел. 2, на стр. 82.

[2] Theophanis Chronographia, ed. C. de Boor, I, Lipsiae 1883, 358 1—4. Вижъ и V. Beševliev, Zur Chronographie des Theophanes. Byz. Zeitschrift XXXVII (1927), 35, и проф. Ст. Младеновъ, Исперихъ и Аспарухъ, Периховиятъ воененъ станъ, въ южна Бесарабия. на стр. 6—7 и сл.

Днепъра и Днестъра и като завзелъ Огъла, заселилъ се по севернитѣ рѣки на Дунава между него и тѣхъ, защото разбралъ, че мѣстото е сигурно и недостжпно отъ всички страни, тъй като отъ предъ то било блатисто, а отъ другитѣ страни било заобиколено отъ рѣкитѣ".

Никифоровото известие гласи дословно, както следва:[1] „Ἀσπαροὺχ... περὶ τὸν Ἴστρον οἰκίζεται, τόπον πρὸς οἴκησιν ἐπιτήδειον, Ὄγλον τῇ σφῶν καλούμενον φωνῇ, καταλαβόμενος, δυσχερῆ τε καὶ ἀνάλωτον πολεμίοις ὑπάρχοντα· ἀσφαλὴς τέ ἐστι τὰ μὲν ἔμπροσθεν τῇ δὲ δυσχωρία καὶ τῷ τελματώδες εἶναι τυγχάνων· τὰ δ' ὄπισθεν κρημνοῖς ἀβάτοις τετειχισμένα" — „Аспарухъ се заселва около Дунава, следъ като завзелъ мѣсто удобно за живѣене, наречено по тѣхенъ езикъ Оглосъ, което било трудно и недостжпно за неприятели; то е сигурно отъ предъ поради недостжпността на мѣстото и поради това, че се е случило да бжде блатисто; отзадъ пъкъ то е охранявано отъ недостжпни възвишения (стръмни склонове)".

Както се вижда отъ самитѣ текстове, никжде въ тѣхъ не се говори за погранични валове, каквито прабългаритѣ били правѣли щомъ се установявали въ нова територия. Никой другъ ученъ подобно доказателство въ тѣзи текстове не е и виждалъ[2]. Само Г. Фехеръ[3] си помислилъ, че „Понеже никжде на северъ не намираме такива непроходими естествени граници, трѣбва да приемемъ, че въпроса се касае (sic!) за нѣкакви изкуствени отбранителни граници". Тия „стени" били, споредъ Фехера, двата „земни окопа", които служили за граница на „нѣкой народъ, който е обитавалъ въ Бесарабия". Като доказателство Фехеръ посочва отъ где почватъ и где завършватъ валоветѣ, и че долниятъ валъ ималъ „типичната прабългарска конструкция", именно берма, и заключава: „Тогава този окопъ е сигурно прабългарско дѣло". Веднага следъ това Фехеръ включва между прабългарскитѣ и галацкия валъ. Подобни бързи заключения, обаче, не могатъ да бждатъ считани като наистина научно обосновани.

Причината, поради която Фехеръ е тръгналъ тукъ по единъ логически неправиленъ пжть е доста очебийна. Тъй като, отъ една страна, не е достатъчно ясно, дали у даденитѣ византийски автори Оглосъ значи „страна" или само „крепость"[4], а, отъ друга, сжщитѣ византийски автори по-нята-

[1] Nicephori archiepiscopi c-politani Opuscula historica. ed. C. de Boor. Lipsiae 1880 47[7—12].

[2] Само проф. Д-ръ Ст. Младеновъ въ Военниятъ станъ... подигна пакъ въпроса за τετειχισμένα, като изпуща изъ предъ видъ, че тази дума не значи никога — „да се издигатъ землени валове" — каквито единствено сж познати въ Бесарабия.

[3] Паметницитѣ 8—9.

[4] И не е безъ интересъ да се отбележи фактътъ, че Фехеръ не е допринесълъ нищо за да се изясни този въпросъ. Вижъ за ὀχύρωμα Greek lexikon of the Roman and Byzantine periods by E. A. Sophocles. New-York—Leipzig. 1890, 827: stronghold, prison, fort, fortress.

тъкъ[1] говорятъ за „крепостьта“ или „крепоститѣ“, въ които се оттеглили прабългаритѣ при появяването на византийскитѣ войски, то Фехеръ мълкомъ заключава, че „Оγλος“ е равно на ὀχύρωμα или ὀΧυρώματα, и, отъ тукъ, лесно, подъ влияние на възгледа си за хунско-китайскитѣ традиции, че цѣлата Аспарухова държава е била оградена съ погранични валове, както бѣше се изказалъ вече Шкорпилъ и възприели Златарски и Баласчевъ.

Известия за укрепления въ българската история

За значението на ὀχύρωμα въ византийския езикъ нѣма защо да се спори, защото тази дума значи „крепость“, „укрепено мѣсто“, „укрепление“, а въ никакъвъ случай не „укрепена държава“. Укрепления не е правилъ само оня народъ, който не е водилъ война. Че и прабългаритѣ сж правили укрепления и сж имали крепости, това си е въ реда на нѣщата и едва ли това изкуство е трѣбвало да бѫде изучено и пренесено отъ тѣхъ като стара традиция чакъ отъ Китай.

За български укрепления се говори въ нашата история нѣколко пѫти и то много по-ясно. Така за времето на Крума, знаеме отъ Теофана (490[29–34]—491), че той заповѣдалъ на войницитѣ си да заградятъ входоветѣ съ дървени укрепления и изходитѣ на планинския проходъ, презъ който минавалъ Никифоръ. Неговитѣ войници извършили тази работа въ два дена, на 24 и 25 юлий 811 г.[2], като изградили единъ видъ стена отъ огромни дървета, която имала отвънъ и дълбокъ ровъ. Подробноститѣ, които ни дава фрагментътъ, публикуванъ отъ Д-ръ Ив. Дуйчевъ[3], представляватъ единственото и най-ясно описание[4] на българско укрепление отъ този родъ: „ἦσαν δὲ οἱ Βούλγαροι φραγμὸν πεποιηκότες φοβερὸν καὶ δυσδιέξοδον ἀπὸ ξύλων μεγάλων δίκην τείχους“. И по-нататъкъ: „ὅσοι δὲ ἔδοξαν διαφυγεῖν ἀπὸ (τῆς) τοῦ ποταμοῦ βλάβης, ἦλθον ἕως τοῦ φραγμοῦ, ὃν κατεσκεύασαν οἱ Βούλγαροι, ὀχυρὸν ὄντα καὶ λίαν δυσδιεξόδευτον, καὶ μὴ δυνάμενοι σὺν τοῖς ἵπποις τοῦτον διακόψαι, καταλιπόντες τοὺς ἵππους αὐτῶν, διὰ τῶν οἰκείων χειρῶν καὶ ποδῶν ἀνερπύσαντες, ἐκρήμνιζον ἑαυτοὺς εἰς τὸ ἕτερον μέρος· καὶ ἐπειδὴ ἦν ἔξωθεν ὄρυγμα τάφρου βαθείας, κρημνιζόμενοι ἀπὸ τοῦ ὕψους, διεσπῶντο τὰ μέλη αὐτῶν· καὶ οἱ μὲν παραυτὰ ἀπέθνησκον, οἱ δὲ ὀλίγον προβαίνοντες καὶ μὴ ἰσχύοντες βαδίζειν ἔπιπτον

[1] Теофанъ 358[20–23] и патриархъ Никифоръ 35[1–4].

[2] Златарски, История I, 1, 257.

[3] Нови житийни данни за похода на императора Никифора I въ България презъ 811 г. Сп. БАН 54, 1936, стр. 150—151.

[4] По-общо описание вижъ у Теофана, В. Н. Златарски, Известията за българитѣ въ хрониката на Симеона Метафраста и Логотета. Историко-критическо изследване. София СбНУ XXIV, 1908, стр. 27—28 и забел. 2 и История, I, 1, 257—260.

χαμαὶ καὶ οὕτως κολαζόμενοι ἀπέθνησκον ἐν λιμῷ καὶ δίψῃ. ἐν ἑτέροις δὲ τόποις τινὲς ἐνεπύρισαν τὴν φρακτὴν καὶ δὴ καέντων τῶν δεσμῶν καὶ συμπεσούσης τῆς φρακτῆς ἐπάνωθεν τοῦ ὀρύγματος καὶ λοιπὸν οἱ φεύγοντες ἀπροόπτως χαλώμενοι ἐνέπιπτον εἰς τὴν τάφρον τοῦ ὀρύγματος τοῦ πυρὸς αὐτοί τε καὶ οἱ ἵπποι αὐτῶν· τοῦτο δὲ χείρων ἦν συμφορὰ τοῦ κινδύνου τοῦ ποταμοῦ". Това значи: „Българитѣ били направили страшна и мѫчно преминуема преграда отъ голѣми дървета, подобна на стена", и по-нататъкъ: „онѣзи, които пъкъ смѣтали да избѣгатъ отъ гибелта на рѣката, достигнали чакъ до укрепената и много мѫчно проходима преграда, която построили българитѣ. И като не могли да я прекосятъ съ конетѣ, оставили конетѣ си, покатерили се съ собственитѣ си ржце и крака и се прехвърлили на другата страна. А понеже отвѫдъ имало изкопъ на дълбокъ ровъ, като се хвърляли отъ височината, разкѫсвали се членоветѣ имъ и едни отъ тѣхъ веднага умрѣли, други пъкъ, като повървѣли малко и не можали да ходятъ, падали на земята и така осакатени почивали отъ гладъ и жажда. На други мѣста пъкъ нѣкои запалили преградата и като изгорѣли връзкитѣ и преградата паднала отгоре на изкопа, а после бѣгълцитѣ непредвидливо се спускали, падали въ изкопа на рова съ огъня и тѣ самитѣ и тѣхнитѣ коне и това нещастие било по-лошо отколкото опасностьта на рѣката."

Подробноститѣ съдържащи се въ това описание сѫ толкова ценни, че трѣбва обезателно да се спремъ върху тѣхъ повече. Византийскитѣ войски[1] сѫ се намирали вѣроятно въ нѣкой планински проходъ, презъ който протичала доста голѣма и опасна рѣка. Българитѣ издигнали отъ едната страна на прохода дървена преграда, а отъ останалата свободна страна нападнали на византийцитѣ, които започнали да бѣгатъ къмъ оная, заприщена отъ изкуствената преграда; при опита да я прескачатъ тѣ падали въ външния ровъ. Като се придържамъ дословно о думитѣ на текста, който твърди, че това укрепление било направено само въ два дена, азъ разбирамъ този пасажъ въ смисъль, че тукъ става дума за една постройка ad hoc. Тази постройка била издигната, споредъ мене, по начинъ, който е противоположенъ на начина, употрѣбяванъ при пограничнитѣ валове. При тия последнитѣ виждаме обикновено, че окопътъ, служащъ главно като препятствие, се намира предъ насипа. Самиятъ насипъ е всѣкога на страната на оня, който прави постройката (точно противоположно на днешнитѣ бойни окопи, които служатъ на отбранителя-строитель главно да се крие самъ въ тѣхъ). Така е при всичкитѣ познати погранични и укрепителни валове. Така е и при валоветѣ въ Бесарабия и при ония въ Добруджа. Положението на окопа въ тѣзи случаи опредѣля т. н. фронтъ на земленатa или каменна отбранителна постройка. Тъкмо обстоятелството, че при Крумовата

[1] Златарски, История I, 1, 257, и Баласчевъ, Бележки 43.

засѣка окопътъ се намиралъ отвънъ, кара проф. П. Мутафчиевъ да интерпретира този пасажъ въ смисъль, че тукъ не става дума за една постройка ad hoc, а за единъ пограниченъ окопъ, който сѫществувалъ още отдавна на въпросното мѣсто въ планинския проходъ. Споредъ него, тамъ се намирала вѣроятно държавната граница между България и Византия. Тъй като въ текста не се казва, дали Никифоръ при идването си е миналъ презъ сѫщото мѣсто, гдето го е настигнала смъртьта на връщане, то въпроснитѣ два дена, за които се говори въ текста, могатъ да бѫдатъ разбрани по два начина. Въ случая, че при идването си Никифоръ миналъ презъ сѫщото мѣсто, като разрушилъ тогава пограничнитѣ отбранителни постройки, то ония два дена сѫ послужили на българитѣ да ги възстановятъ. А въ случая, че Никифоръ на идване е минaлъ по другъ пѫть и само се върналъ презъ въпросния проходъ, то въ двата дена, за които става дума, българитѣ само възобновили дървената преграда, която сѫществувала тамъ отдавна на пограничния валъ. Въ всѣки случай, тука става дума за една постоянна или само случайна укрепителна работа въ единъ планински проходъ, значи, съ размѣри, които едва ли сѫ надминавали нѣколко стотинъ мѣтра[1].

Единъ другъ окопъ, пакъ отъ времето на Крума, изтъкна Г. Баласчевъ въ своитѣ Бележки, възъ основа на известието на Симеона Магистра[2], което гласи: περικύκλωσε τὴν πόλιν καὶ ἔβαλλεν χάρακα ἐπ᾽ αὐτῇ, а въ латински преводъ: urbem obsidio cingit ac vallum mittit. В. Н. Златарски[3] превежда: „Насипалъ окопъ съ честоколъ на него“, а Баласчевъ: „Обсади града и заповѣда да изкопаятъ ровъ (отъ залива до Пропонтида) и го обградиха съ плетъ“ (стр. 49). Въ сѫщото си съчинение (Бележки, стр. 75), обаче, Баласчевъ промѣня превода си въ смисълъ, че ...„когато Кръмъ обсаждалъ Цариградъ, заобиколилъ своя лагеръ съ плетъ“ (подчертавамъ). Въ този случай не бихъ изключилъ, че Баласчевъ има право, при все че изглежда много привлекателно и дори естествено да предположимъ, какво Крумъ направилъ тогава наистина окопъ по разстоянието между Мраморно море и Златния рогъ[4]. Единъ отъ първитѣ аргументи въ полза на разбирането, че „Крумъ обсадилъ града и

[1] Въ случая, че тамъ става дума само за една засѣка построена ad hoc въ два дена или пъкъ за единъ постояненъ пограниченъ валъ отъ минимални размѣри, трѣбва да се отбележи още, че изрично въ текста изтъкнатото обстоятелство, какво горящата преграда падала направо въ окопа, позволява да установимъ, че между насипа, на който се намирала Крумовата дървена преграда, и окопа задъ нея не е имало берма.

[2] Въ De Leone Armenio. Corpus script. hist. Byz. Bonnae, 1838, 612.

[3] История I, 1, 271.

[4] Такъвъ дълъгъ отбранителенъ окопъ поржчалъ да бѫде изкопанъ следната 814 год. самиятъ Лъвъ V Арменецъ отвънъ Влахернската (Ираклиевата) стена, но това е вече византийска работа и изкуство. Вижъ Златарски, История I, 1, 280.

направилъ укрепенъ лагеръ до (при или край) него“ за собственитѣ му войски, би билъ отъ областьта на историята, а вториятъ отъ оная на семантиката. Не всѣкога, а дори много рѣдко, обсадата на единъ градъ предполага обграждането му съ валъ отъ ржката на обкржжаващия го неприятель. За обсадата, напр., на Нишъ отъ страна на хунитѣ, въ 441 г., Прискъ[1] казва изрично: πολλῶν δε τῷ τρόπῳ τούτῳ ἐπιτειχισθέντων ὀργάνων τῇ πόλει. Това, обаче, не значи, какво хунитѣ издигнали тогава стена около града, а само че сж го обкржжили съ многобройни бойни машини. Това е една метафора, която не се нуждае отъ никакви семантични разяснения. Не такъвъ е обаче случаятъ съ думата χάρακα, употрѣбена отъ Симеона Магистра. Семантичното съдържание на тази дума може да представлява втория аргументъ въ полза на разбирането, че Крумъ построилъ при обсадата на Цариградъ, въ 813 г., лагеръ за собственитѣ си войски. Виз. χάρακα отъ клас. ὁ или ἡ χάραξ, -ακος значи преди всичко „укрепление съ колове и валъ“, „палисади“, „укрепенъ лагеръ“. Това значение представлява едно разширение на първоначалното семантично съдържание на χάραξ: колъ, употрѣбяванъ като подпора въ лозята и другаде или заостренъ колъ — при дървенитѣ палисади[2]. Χάρακα и (χαράκωμα), така да се каже, е техническиятъ византийски[3] изразъ за понятието „укрепенъ лагеръ“ за собственитѣ войски, въ чужда или застрашена отъ неприятеля територия. Така, напр., Скилица-Кедринъ[4], когато говори за византийскитѣ войски, които — къмъ срѣдата на XI в. — стигатъ до мѣстата, гдето трѣбва да очакватъ сражение съ печенезитѣ, единъ пжть въ северна България, а втори пжть до Одринъ, казва, че главнокомандуващитѣ византийскитѣ войски поржчали тѣ да си направятъ укрепенъ лагеръ, като и въ двата случая авторътъ употрѣбява израза χάρακα πηξάμενος. Сжщото значение има и χάρακα βάλλειν или — τίθεσθαι. Съ значението „отбранително укрепление“ или „укрепено мѣсто“ или „лагеръ“, за предпазване отъ изненади, построенъ на бързо, за собствена сигурность, думата е запазена и въ ново-гръцки езикъ[5]. Като

---

[1] Ludovicus Dindorfius, Historici graeci minores. Vol. I, Lipsiae 1870, 278—280, и Carolus Müllerus, Fragmenta historicorum graecorum. Vol. V. Parisiae 1883, 25.

[2] Старогръцко-бълг. речникъ, съставили М. Войновъ и др. София 1939, 746. Вижъ сжщо M. A. Bailly, Dictionnaire grec-français. XI-e éd., Paris 1928, p. 2123: ἡ, ὁ χάραξ, -ακος — ouvrage entouré de palissades, retranchement, camp retranché. χάρακα βάλλειν, — τίθεσται, établir un camp retranché.

[3] За съжаление у Ducange, Glossarium mediae et infimae graecitatis, не сж разгледани нито χάραξ, нито χάρακα. Сжщо така E. A. Sophocles, Greek lexikon 1890, на стр. 1160, изтъква само χαρακοποιέομαι, to make a palisade, и ἡ χαρακοποιία, -ας — the making of palisades, a palisade. За χαράκωμα — лагеръ на готитѣ, вижъ Прокопий, De bello gotthico II, 18.

[4] Вижъ Бонското издание 597^{22}, 600^{18}.

[5] Λεξικὸν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Μέρος στ' Ἔκδοσις „Προΐας“, Ἀθῆναι 1934 — χαρακῶ καὶ χαρακώνω — περιβάλλω τι διὰ χαράκων (πασσαλῶν), περι-

pars pro toto и χάραξ и χάρακα значатъ безспорно и „валъ“. Ако вземеме това значение като главно, то тогава трѣбва да се приеме, че Крумъ наистина построилъ въ този случай валъ при обсадата на Цариградъ, презъ 813 г. Обаче извънредно голѣмитѣ приготовления, които Крумъ направилъ презъ следната 814 г. показватъ, че той възприелъ не само византийскитѣ технически срѣдства за водене на война, като натрупалъ застрашителенъ брой бойни и обсадни машини, за да ги пренесе предъ цариградскитѣ стени, но дори и самата бойна тактика на византийцитѣ. Презъ 813 г., следъ победата при Версиникия, неговото намѣрение не е било да обсажда Цариградъ до изгладняване, а да изплаши Византия и да наложи единъ миръ изгоденъ за България[1]. Затова смѣтамъ като по-приемливо да предположимъ, че ἔβαλλεν Χάρακα и въ този случай значи, какво Крумъ си построилъ лагеръ за войскитѣ, за да не бѫдатъ тѣ изненадани отъ неочакванъ излазъ отъ страна на обсаденитѣ. Това би представлявало наистина голѣмъ напредъкъ въ сравнение дори съ времето на Бориса, когато знаемъ, че българитѣ укрепявали своя лагеръ по варварски начинъ, като го обграждали съ колитѣ на обоза[2]. Но, дори ако възприемемъ, че въ този случай Крумъ е построилъ предъ Цариградъ наистина валъ, а не укрепенъ лагеръ за собственитѣ си войски, то тогава този валъ представлява една постройка ad hoc, съ мѣстно и временно ограничена цель. Не става дума, следователно, въ този случай за пограниченъ валъ.

Въ течение на единъ вѣкъ и половина отъ времето на Крума насамъ въ българската история за валове не се говори. Чакъ по времето на царь Петра става дума у Скилица за Еркесията, и тя споредъ мене е единственият положително голѣмъ български пограниченъ валъ[3]. Той обаче се явява късно, когато вече вѣроятно прабългарскитѣ традиции бѣха изгубили своето значение при смѣсването имъ съ онния на мѣстното славянско население. Еркесията, споредъ мене, се дължи на тука вече приученитѣ начини за борба и отбрана, тя е вече плодъ на нови обстоятелства, на нови разбирания и на нова техника[4].

φράσσω, ὀχυρῶ. Χαράκωμα, -ατος, τό, τόπος περίφραχτος διὰ χαράκων; ὀχύρωμα πρόχειρον ἀμυντικόν, ταχύσκαπτον. Ἐγκυκλοπαιδικὸν λεξικὸν τ. 12, ἐν Ἀθῆναις, 1931, 830 — τὸ χαράκωμα, -ατος = τόπος περίφραχτος διὰ χαράκων ἢ ὠχυρώμενος διὰ ταχύσκαπτων ὀρυγμάτων. Χαρακῶ ἢ χαρακώνω = περιφράσσω διὰ χαράκων ἢ Χαρακώματος, ὀχυρῶ. Μεγάλη ἑλληνικὴ ἐγκυκλοπαιδεία, τ. 24, Ἀθῆναι, 1931, 473 — χαράκωμα, -ατος = τόπος κεχαρακωμένος, πεφραγμένος διὰ χαράκων, διὰ σταυρῶν. Χαρακῶ, -ώνω = διὰ χαράκων περιβάλλω, περιφράσσω, περισταύρω.

[1] Златарски, История I, 1, 266—282.

[2] Баласчевъ, Бележки 23, 77.

[3] Освенъ незначителнитѣ два вала при устието на Камчия и Варненския валъ. Вижъ тукъ забел. 2, на стр. 25 и забел. 2, на стр. 66.

[4] Вижъ проф. П. Мутафчиевъ, Маджаритѣ и българо-визант. отношения 34—35; Златарски, История I, 1, 178—180 и I, 2, 322 и сл.; Н. Благоевъ, Пограничниятъ окопъ Еркесия, стр. 8—9; Баласчевъ, Българитѣ презъ последнитѣ десетгодишнини на X в. София 1929, стр. 5, и у тѣхъ по-старата литература.

За укрепления ad hoc, засѣки въ планинска мѣстность, се говори пакъ въ нашата история по времето на Самуила, при борбитѣ му съ Василия II, презъ 1014 г., въ Струмишката клисура, между сегашнитѣ села Ключъ и Макриево. Ето какво пише за тѣхъ проф. Й. Ивановъ:[1] „И тъй, императоръ Василий, който идѣлъ откъмъ Сѣръ, Демиръ-Хисаръ (Валовища) и презъ Рупелъ, навлѣзълъ въ Ключката клисура, но намѣрилъ пжтя си прегражденъ отъ Самуила. По казването на Скилица, Самуилъ билъ издигналъ обширни окопи и ги преплелъ съ плетища, и, като поставилъ значително количество пазачи, очаквалъ пристигането на императора (φραγμὸν οὖν δομησάμενος εἰς εὖρος πολύ, καὶ φύλακας ἐν αὐτῷ ἀξιοπρεπεῖ ἐπιστήσας, προσέμενε τὸν βασιλέα, Кедринъ II, 457). Всичкитѣ нападения на императора бивали юначно отблъсвани, защото византийската войска бивала поразявана отъ язвителнитѣ оржжия на високостоящата българска стража (ἐξ ὑπερδεξίνω ἀνήρουν...)“. Авторътъ на тази студия ми съобщи въ частенъ разговоръ, че намѣрилъ по-късно на мѣстата и следи отъ тѣзи землени укрепления[2]. Отъ положението на самата засѣка въ единъ планински проходъ, обаче, може да се заключи най-малко, че тя е била сравнително кжса.

Като народъ, който е водилъ много отбранителни войни, българитѣ сж строили вѣроятно такива укрепления често пжти и на много мѣста. Но това изкуство принадлежи къмъ най-първобитнитѣ бойни похвати, при които за едно улеснение на отбраната се използуватъ отбранителнитѣ предимства на мѣстността. И сърбитѣ сж правили засѣки противъ арнаутскитѣ нападения въ по-късни времена[3], а не по-малко и румънитѣ, още по времето на най-старитѣ имъ борби противъ маджаритѣ;[4] сжщо така печенезитѣ, когато сж били заселени по границитѣ на унгарската държава[5] и пр.

Разликата, която се явява между тукъ представенитѣ факти отъ българската история и теорията на Шкорпила и на неговитѣ подражатели, Балаcчева и Фехера, е голѣма. Лагернитѣ и случайнитѣ засадни укрепления не могатъ да се сравняватъ съ голѣмитѣ погранични валове. Това сравнение спо-

[1] Въ „Бѣласицката битка. 29 юлий 1014 год.“. ИИД, III, 1911, 1—15, на стр. 7.

[2] Самъ Василий II разрушилъ лесно изоставената преграда — Й. Ивановъ, Бѣласицката битка 9.

[3] Абоба-Плиска 566, забел. 1.

[4] Става дума именно за битката при Посадз, въ влашкитѣ планини, презъ 1330 г., гдето влашкиятъ воевода Басарабъ нападналъ Каролъ Анжуйски и войскитѣ му, следъ като предварително — споредъ Chronicon pictum — билъ направилъ на избранитѣ мѣста насипи и ровове. Вижъ C. C. Giurescu, Istoria Românilor. I. Din cele mai vechi timpuri până la moartea lui Alexandru cel bun. Ed. II. Bucureşti 1935, 352—357.

[5] Prof. Dr Václav Chaloupecký, Staré Slovensko. V Bratislavě 1923, 423. Вижъ Д. А. Расовскій, Печенѣги, Торки и Берендѣи на Руси и въ Угріи. Отд. оттискъ изъ Seminarium Kondakovianum. Praha, VI, 1933, 66, на стр. 19—20.

менатитѣ автори го правятъ отъ една страна по аналогия съ Еркесията, а отъ друга поради разни съображения, които не издържатъ научна критика. Аналогията съ Еркесията не е валидна за прабългарската епоха, защото Еркесията е по-късна работа, датираща отъ времето, когато българитѣ можеха да научатъ изкуството на пограничнитѣ валове тукъ, на Балканския п-въ, така както научиха отъ византийцитѣ да употрѣбяватъ въ внушителни размѣри разни военни машини още по времето на Крума.

V. Въпросътъ за волжкитѣ прабългари. Народътъ и неговата култура. Методи на проучване

Начинътъ, по който е третиранъ въпросътъ за прабългаритѣ[1], ни напомня оня, по който обичатъ румънитѣ да разучватъ оная епоха отъ тѣхната история, която обхваща периода отъ IV до XIV в. И тамъ, както и тукъ, съ готовность се затварятъ очи предъ сѫществуващитѣ, известнитѣ документи и данни отъ различно естество, за да се построяватъ разни препълнени съ подробности теории, които почиватъ на малко данни и много фантазия[2]. Колко „теории“ има, напр., Н. Йорга, които, ако той не бѣше ги писалъ, никой можеби нѣмаше да се осмѣли да ги изкаже, защото тѣ сѫ действително плодъ на една извънредно буйна фантазия[3]. Mutatis mutandis, нѣщо Йорговско намирамъ и въ съчиненията на Фехера, комуто не може да се отрекатъ известни заслуги по отношение на оживяването на интереса въ България върху дадения въпросъ. Но, може ли да се каже, че нѣкога този интересъ е билъ у насъ заспалъ?[4] И може ли да се каже, че Фехеръ му е далъ нѣкакво друго, ново и по-правилно направление? Преди всичко, напредъкътъ въ науката се осѫществява, както чрезъ обогатяване на познанията ни, не по-малко и чрезъ внасяне на по-голѣма точность и опредѣленость въ тѣхъ. Въ съгласие съ това последно изискване, интересно е да се подчертае, колко сѫ

[1] Вижъ Д-ръ И. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ. СбНУ XVI—XVII, 1900, 505—753, на стр. 505—506.

[2] Вижъ особено първата и втората глава отъ моята книга върху Румънскитѣ влияния въ Карпатитѣ, и моитѣ рецензии върху N. Drăganu, Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei. Bucureşti, Academia română, 1933, 683, въ Slavia, XIV, 1937, 602—619, и въ Byzantinoslavica VI, 1935—6, 360—64.

[3] Вижъ писаното отъ проф. П. Мутафчиевъ въ Българи и румъни въ историята на дунавскитѣ земи. ГСУ, истор. факулт. XXIII, I, 1927, 247, и Bulgares et Roumains dans les pays danubiens. Sofia 1932, стр. 390, както и моята рецензия върху последната, въ Slavia XIII, 4, 1934—1935, 763—9.

[4] Ходили сѫ въ Болгаръ на Волга трима отъ нашитѣ най-бележити учени, именно И. Шишмановъ въ 1897 г. и В. Н. Златарски и Й. Ивановъ въ 1914 г. Вижъ Критиченъ прегледъ на И. Шишмановъ, стр. 506, и статията на проф. Й. Ивановъ „Сегашнитѣ българи при Волга“, въ в. Миръ, брой 7673 отъ 23. I. 1926.

бедни съчиненията на Г. Фехера по отношение на фактическия материалъ, върху който се основаватъ. Препълнени съ смѣли предположения и ясно нюансирани лични заслуги, въ тѣхъ липсва здрава фактическа основа. Г. Фехеръ се бори противъ духа и буквата на византийскитѣ известия. Но, кой отъ българскитѣ историци не е подчертавалъ, че тѣзи известия трѣбва да се взиматъ винаги cum grano salis?

Но, да не се отдалечаваме отъ волжкитѣ българи. По отношение на тѣхъ искамъ да кажа, че Г. Фехеръ не използува напълно сжществуващитѣ данни и не ги взема като изходна точка даже и за да ги обори и оттамъ да строи понататъкъ по своему. Той премълчава, както даннитѣ на археологията, така и ония за военнитѣ строежи на волжкитѣ българи. А тия данни, колкото и малко да изглеждатъ, сж достатъчни за да ни покажатъ, че безъ тѣхъ не бива да се пише нито история, нито даже археология, защото qui nimium probat nihil probat.

Студиитѣ на Г. Фехера въ сжщность измѣстиха въпроса отъ областьта на действителностьта въ оная на откровенията, на чудесата, предъ които логиката и критиката благоговейно изчезватъ. А обликътъ, който този въпросъ бѣше получилъ въ нашата домашна научна литература, бѣше реалистиченъ и щѣше да си остане такъвъ. Съ каква дълбочина и съ колко широкъ хоризонтъ е разгледанъ въпроса за произхода на езика на прабългаритѣ въ студията на Д-ръ И. Шишмановъ „Критиченъ прегледъ на въпроса за произхода на прабългаритѣ отъ езиково гледище". Въ тази си монография, може да се каже, той извлѣче всичко полезно отъ сжществуващитѣ материали и изследвания върху тѣхъ и сложи край на една дълготрайна разпра, като я освѣтли изцѣло и задоволително. И този български ученъ бѣше показалъ и чрезъ своя примѣръ, както и чрезъ начертания планъ[1], пжтя за по-нататъшна работа на българскитѣ учени въ тази область, като предвиждаше: „Първо, една обстойна студия върху нравитѣ и обичаитѣ на прабългаритѣ, споредъ запазенитѣ известия на източнитѣ и западнитѣ писатели, особено Responsa на папа Николая I и съвременния фолклоръ; 2) една монография върху антропологическия типъ на българина и 3) подобна монография върху тѣхната веществена култура, споредъ даннитѣ на археологията". Чрезъ разни по-дребни студии[2] българската наука бѣше взела вече това правилно направление, спрѣмо което теорията на Шкорпила се явява погрѣшна. Тази теория се основава на измислици и недоглеждания, на непозволени обобщавания и недостатъчни познания, както върху балканскитѣ земи и по-старитѣ културни двигатели въ тѣхъ, сжщо така и върху абсолютното

[1] СбНУ. XVI—XVII, 1900, стр. 745.
[2] Напр., изследванията на К. Дрончиловъ.

непознаване на действителнитѣ културни възможности на прабългаритѣ. Баласчевъ, който бѣше известенъ съ своитѣ укори къмъ българската „официална наука“ и се подаваше на всѣко криво разбиране, възприе тази теория и прибави къмъ нея своитѣ кѫсогледи и злобни аргументи, въ рѣзко противоречие съ неговитѣ предишни мнения по въпроса, което ярко подчертава неговата несистематичность и необективность. Чудно е[1] обаче, какъ Г. Фехеръ не се справилъ на времето съ това, което българската наука бѣше постигнала вече по отношение на информацията и метода въ приведената студия на д-ръ Ив. Д. Шишмановъ, която показва най-добре пѫтя, по който трѣбва да се следва, за да се стигне до ценни и вѣрни резултати, а именно: 1) използуването на историческитѣ извори и 2) априорното отдѣляне на волжкитѣ прабългари отъ дунавскитѣ.

Крепости и укрепителни постройки въ Бо̀лгаръ. Несѫществуващиятъ волжко-прабългарски валъ отъ 500 километра

Но, да оставиме методичнитѣ изисквания и да минемъ къмъ фактитѣ, които се отнасятъ до прабългаритѣ въ връзка съ тѣхната строително-укрепителна дейность. Отъ изворитѣ, главно арабски[2] и руски, съ които разполагаме върху волжкитѣ прабългари, научаваме доста ясно, какво сѫ били и какво сѫ представлявали тѣ въ X в. и по-късно — до унищожаването на държавата имъ, както и какво е представлявалъ градътъ Болгаръ при неговото „откриване“ отъ Петра Велики, въ 1722 г.[3] Отъ арабския писатель Ибнъ-Фадланъ, който пристигналъ на 12 май 922 г. въ държавата на волжкитѣ прабългари съ едно посолство отъ страна на багдатския халифъ Муктедиръ Биллахъ, по искане на прабългарския владѣтель Алмишъ, се научаваме, че освенъ мисионери Алмишъ молилъ сѫщо и „О постройке крепости, чтобы он укрепился в ней от царей, своих противников“ и че „он получил согласие на то, очем он просил“[4].

---

[1] Но вижъ много важното опущение, което прави той относно главната студия на Шухарда върху добруджанскитѣ валове. На Баласчева се дължатъ можеби много отъ погрѣшнитѣ схващания на Г. Фехера, отъ които вече последниятъ не е намѣрилъ достатъчно сили да се откаже.

[2] За голѣмото значение на арабскитѣ извори въ нашитѣ изследвания вижъ И. Шишмановъ, СбНУ XVI—XVII, 650—657.

[3] Вижъ проф. Й. Ивановъ, Развалинитѣ на Болгаръ при Волга. В. Миръ, брой 7688 отъ 11, II, 1926 г.

[4] Вижъ „Путешестие Ибн-Фадлана на Волгу“. Перевод и комментарий под ред. акад. И. Ю. Крачковскаго. Москва-Ленинград 1939, стр. 55. Вижъ сѫщо Гаркави, Сказанія 83; И. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ 525 и забел. 2; статията на проф. Й. Ивановъ, „Битови черти на волжкитѣ българи“, въ в. Миръ, бр. 7880 отъ 2. II. 1926, и Д-ръ П. Миятевъ, България на Волга презъ срѣднитѣ вѣкове, въ Сб. Презъ вѣковетѣ, София 1938, стр. 131.

Следователно, научаваме се, че едва презъ първата половина на X в., владѣтелтъ на волжката прабългарска държава е почувствувалъ потрѣбата да потърси освенъ културна и парична, и политическа подкрепа[1] при силнитѣ халифи отъ южната страна на Кавказкитѣ планини, както и потрѣбата да построи поне за себе си и за неговитѣ близки една крепость, въ която да бѫде въ безопасность срещу нападенията на неприятелскитѣ му съседи.

„Какъ сѫ живѣели първоначално волжкитѣ българи, каква е била тѣхната държавна организация до срѣдата на X вѣкъ, какъвъ е билъ поминъкътъ имъ, културата имъ — това сѫ въпроси, на които ще може да се отговори само следъ случайно откриване на нѣкакви извори за тоя тъменъ периодъ", казва трезвено, въ 1931 г., другъ единъ български ученъ, д-ръ П. Миятевъ[2]. Къмъ това можемъ да прибавимъ, че сѫщата тъмнина владѣе и относно тѣхнитѣ укрепления, особено пограничи, за каквито у тѣхъ нѣма споменъ нито отъ по-

---

[1] Че тука освенъ другото става дума не само за финансова, но особено за политическа подкрепа отъ страна на багдатския халифъ, се вижда отъ по-нататъшнитѣ разговори между владѣтеля на Болгаръ и багдатското посолство. Отъ него поне първата часть е много поучна, а най-интересното въ връзка съ въпроса, който ни занимава, ще подчертая: „Тогда он сказал: Действительно, приехали вы все вместе, и то, что на вас истратил мой господин, он истратил для доставки этих денег, чтобы я построил на них крепость, которая бы защитила меня от иудеев, которые поработили меня, что же касается (этого) подарка, (повидимому, речь идет о тех же деньгах), то мой отрок (и сам) хорошо мог бы его доставит". Я сказал: „Это верно, но только право же и мы (тоже) постарались". Тогда он сказал переводчику: „Скажи ему, — я не знаю тех людей, а действительно знаю тебя едного, и это потому, что эти люди не арабы, и если бы знал устâд, да поможет ему Аллах, что они доставятъ то, что ты доставляешь, он не послал бы тебя, чтобы ты сохранил (это) для меня и чтобы прочитал письмо мне и выслушалъ мой ответ. Я не потребую ни едного дирхема ни у кого, кроме тебя, так что отдавай деньги и это самое лучшее для тебя". И так я ушел от лица его перепуганным, удрученным". Крачковский, Путешествие Ибн-Фадлана 69. Вижъ и продължението на разговора, на стр. 70, гдето той постоянно настоява за паритѣ, предназначени за построяване на крепость. Обяснението следва на стр. 78: „И вот, действительно, царь славян позвал (секретаря), чтобы написать султану (халифу) и попросить его, чтобы он построил для него крепость, так как он боялся царя хазар. Он (Ибн-Фадлан) сказал: однажды я спросил его и сказал ему: „Государство твое обширно и (денежные) средства твои изобильны и доход твой многочислен, так почему же ты просил султана, чтобы он построил крепость на свои неограниченные средства"? Тогда он сказал мне: „Я увидел, что (держава) ислама стоит впереди (других) и что ихъ (денежные) средства берутся каждым, кто управляет ими, и вот, потому я обратился с просбой об этом. Если бы, действительно, я хотел построит крепость на свои средства, на серебро или золото, то нет для меня в этом трудности. И право же я только хотел получить благословение отъ денег повелителя правоверных, и просил его об этом".

[2] България на Волга, стр. 121. До сѫщото заключение стига и С. И. Покровски, По следитѣ 23: „...до сега не е намѣренъ нито единъ предметъ или паметникъ, който да може да се припише на тюрко-българската

рано, нито презъ X и следнитѣ вѣкове[1]. Съвсемъ правилно е предположението на д-ръ П. Миятевъ, който възъ основа на Ибнъ-Фадлановитѣ известия заключава[2], че „до началото на X в. тѣ ще да сж водили по-простъ животъ и държавата имъ не ще да е била още напълно организувана". Тази е обаче тъкмо епохата, отъ която Г. Фехеръ въ своитѣ студии ни представя многобройни културни чудеса, които, споредъ неговото мнение, сж дали другъ обликъ едвали не на цѣлата европейска култура. Следъ приемане на мохамеданството, държавата на волжкитѣ прабългари се издига материално и културно, за да достигне въ следнитѣ столѣтия своето най-голѣмо могжщество и да попадне подъ ударитѣ на Чингизъ-хановитѣ татари въ XIII в.[3] (1236 г.), подъ ония на Тимурлана, къмъ края на XIV в., и после да падне за винаги подъ властьта на руситѣ въ XVI в. (1552 г.).

Отъ 1135 г. разполагаме съ едно известие отъ испанския арабинъ Абу Хамидъ Андалуси[4], който пише, че кжщитѣ и крепостнитѣ стени въ гр. Болгаръ били първитѣ отъ борово, а вторитѣ отъ джбово дърво. Доколко това известие е положително и сигурно може да се види и отъ други известия, които го потвърждаватъ[5]. Давамъ тука една извадка отъ статията на проф. Й. Ивановъ „Развалинитѣ на

култура отъ VII—IX вѣкъ". За по-кжсната епоха, именно отъ X вѣкъ насамъ, Покровски заключава, че „зимно време българитѣ живѣели въ дървени кжщи, а лѣтото прекарвали въ палатки". И споредъ него едва арабската мисия отъ X вѣкъ научила волжкитѣ българи „да сѣкатъ монети и строятъ джамии и крепости". До почти подобни заключения бѣше достигналъ и К. Иречекъ, Поправки и добавки 53.

[1] Колкото се отнася до формитѣ и материала на крепостьта, построена въ Хв. отъ срѣдствата и майсторитѣ изпратени отъ Муктедира, то много по естествено е да предположимъ, че е приличала на тогавашнитѣ крепости въ Сирия, Мала-Азия и пр., отколкото на китайскитѣ стени, както твърди Фехеръ. Отъ друга страна, не трѣбва да се забравя, че напр. С. И. Покровски, който се е занималъ подробно съ прабългарската култура при Волга и е ржководилъ тамъ дълготрайни разкопки презъ 1914 и 1915 година, не говори за никакви стари укрепителни постройки или за окопи и валове за епохата отъ преди X вѣкъ. Архитектурнитѣ запазени и разкопани паметници отъ камъкъ сж много по-нови и тѣ „напомнятъ на архитектурнитѣ паметници отъ селджушка Турция, въ Мала Азия и Срѣдна Азия отъ XIV вѣкъ, отъ когато произхождатъ навѣрно и нашитѣ здания" (Въ диритѣ 24). По-нататъкъ той добавя: „Много е възможно да се намѣрятъ между неразкопанитѣ 68 старини и такива, които се отнасятъ къмъ X—XIII вѣкъ. Отъ домюсулманския периодъ до X вѣкъ, обаче, едва ли ще се открияттъ монументални старини" (пакъ тамъ, 25).

[2] България на Волга 136.

[3] Вижъ проф. В. Мякотинъ, История на Русия отъ IX до XVIII в. в. София 1936, стр. 62, 182—183.

[4] За него вижъ подробности у И. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ 605.

[5] И споредъ Иднъ-Фадлана българитѣ при Волга строели кжщитѣ си отъ дърво и то така: „Изрѣзанитѣ краища на дърветата тѣ вкарвали единъ въ другъ и ги заковавали съ дървени гвоздеи...". Вижъ Д-ръ П. Миятевъ, България на Волга 130.

Болгаръ при Волга“:[1] „Относно другитѣ отбранителни съоржжения на българскитѣ окопи, ценно е свидетелството на руския Воскресенски лѣтопись за нападението въ 1220 г. отъ руситѣ на българския градъ Ошелъ при Волга: „Великиятъ князъ Юрий Всеволодовичъ изпрати брата си Свѣтослава противъ безбожнитѣ българи... Българската конница и князътъ имъ излѣзоха извънъ града на полето, за да дочакатъ руситѣ. Когато Свѣтославъ се спустна бързо къмъ българитѣ, тѣ постояха малко време, пустнаха по нѣкоя стрела и се втурнаха смутени въ града и тамъ се затвориха. Князъ Свѣтославъ се затече къмъ града, но той бѣше укрепенъ изоколо съ яка джбова ограда и при това съ две палисади, между които бѣше натрупанъ насипъ. И тамъ защитени, биеха се по насипа“. Подобно е било укреплението на столицата Болгаръ, както говори за това арабскиятъ писатель Абдуллахъ Якути отъ сжщия XIII в.: „Градътъ Болгаръ, казва Якути, е построенъ съ борови дървета, а крепостнитѣ му стени сж отъ джбъ“.

Тукъ става дума за вала около града Болгаръ. Проф. Й. Ивановъ счита, че такъвъ е имало и около града Ошелъ при Волга, гдето станало сблъскването презъ 1220 г. Въ описанието става дума за насипъ, който се намиралъ между две палисади и може да се предполага съ голѣма правдоподобность, че е имало и окопъ. Но отъ коя страна на насипа се е намиралъ окопа и где е била джбовата ограда? Тукъ има мѣсто за многобройни предположения, съ каквито нѣма защо да си губимъ време. Остава, обаче, необоримъ фактътъ, че при Болгаръ и при нѣкои отъ по-голѣмитѣ градове отъ тамошната държава, следъ като въ X в. специални майстори отъ Багдатъ бѣха построили една крепость отъ непознатъ материалъ[2], форма и пр., се явяватъ въ първата половина на XIII в. вече дървени укрепителни огради. Тѣзи огради въ началото на XIII в. сж били вече положително придружавани съ окопъ и насипъ, които се намирали задъ оградата, отъ вжтрешната страна[3], гдето е имало още две дървени пре-

[1] Въ в. Миръ, бр. 7688, отъ 11. II. 1926 г.

[2] Крепостьта е била вѣроятно отъ дърво, защото отъ дърво е била и първата джамия построена отъ посолството. Вижъ И. Ю. Крачковскій, Путешествие 74: „для них построили мечеть из дерева, чтобы они молились въ ней“.

[3] Въ Воскр. лѣтопись се казва изрично: „бѣ же острогъ утвержденъ около града крѣпокъ тынъ дубовъ, а за тѣмъ два оплота и межи има валъ ссыпанъ, и по тому валу рыщуще изъ затканія біахусе“; а после „... и подсѣкоша тынъ, и разсѣкоша оплоты и зажгоша ихъ, а они побѣгоша въ городъ; си же гониша ихъ сѣкуще до города, потомъ же приступиша ко граду отвсюду и зажгоша его“ (С. М. Шпилевскій, Древніе города и другіе булгарско-татарскіе памятники въ казанской губерніи. Казань 1877, на стр. 149—150). Отъ описанията, които Шпилевскій ц. с. дава по-нататъкъ

гради (палисади). Коя часть отъ тия укрепителни съоржжения е била главната часть на укреплението, дали именно дървената ограда или окопътъ, или насипътъ, схващаме веднага, защото въ тия известия за окопъ нищо не се говори. Не се говори сжщо нито за берма. Това обстоятелство е много важно, защото бермата не се явява нито по-късно въ известията отъ XII и XIII вѣкъ, нито пъкъ при запазения окопъ при гр. Болгаръ. Ще дамъ неговото описание пакъ въ извадка отъ статията на проф. Й. Ивановъ, който го е разглеждалъ въ 1914 г.[1]: „Положението и простора на стария Болгаръ се очертаватъ доста добре отъ запазения и до наши дни земленъ окопъ, който е ограждалъ града отъ вси страни, съ изключение на северната, която представя стръменъ брѣгъ и следователно служи за естествена защита. Включениятъ между брѣга и окопа градъ има видъ на трижгълникъ, чиято основа, при брѣга, и височина държатъ по около два километра. Извънъ голѣмия окопъ, отъ южната му страна, е запазенъ и другъ по-малъкъ, който има видъ на неправиленъ удълженъ четиржгълникъ (С). Нѣкои отъ постаритѣ описвачи на развалинитѣ въ Болгаръ говорятъ и за другъ малъкъ окопъ, който се намиралъ въ голѣмия, малко нѣщо южно отъ мѣстото, означено съ буква В. Преданието разказвало, че тоя малъкъ вжтрешенъ окопъ ограждалъ дворцитѣ на българския владѣтель. Споредъ това, планътъ на Болгаръ би могълъ да се сравни съ плановетѣ на Абоба (Плисковъ?) и на Прѣславъ, гдето сжщо имаме външно и вжтрешно укрепление. Окопътъ въ Болгаръ, ако и доста олизанъ отъ вѣковетѣ, личи още току-речи по цѣлото си протежение. Както се вижда отъ напрѣчния разрѣзъ, окопътъ се състои отъ насипъ (брустверъ), който лежи непосрѣдствено до града, и отъ ровъ, изкопанъ между насипа и полето извънъ града. На мѣста насипътъ е запазенъ до осемь стжпки на височина, до 15 крачки въ основата си, а ровътъ до 12 крачки на ширъ и 7 стжпки на дълбочина. Ровътъ обикновено се изпълвалъ съ

върху сжщото събитне обаче изглежда, че на първо мѣсто отвънъ е билъ валътъ; отъ него рускитѣ началствуващи лица наблюдавали битката. Но и тукъ изобщо е ясно, че не е имало окопъ нито предъ, нито задъ вала; тукъ става дума, следователно, за съвсемъ друга техника. Въ описанията на градъ Казань, обаче, именно на неговитѣ старинни остатъци, които били запазени още въ XVIII вѣкъ, се вижда, че този градъ е ималъ двойна дървена стена отъ цѣли джбови трупи, широка около 4 сажена, и между двата тѣзи плета е имало камъни, пѣсъкъ и глина. Тя имала голѣми врати и кули, а предъ нея имало и окопъ (Шпилевскій ц. с. 454—455). Но това укрепление било много по-ново, можеби отъ XVI в. насамъ.

[1] Въ в. Миръ, бр. 7688 отъ 11 февр. 1926. Други описания съ много подробности, които за насъ нѣматъ значение, вижъ у Шпилевскій, Древніе города 195—201, 571—584. Следи отъ дървена ограда при Болгаръ не сж били намѣрени. Съвсемъ безценно е описанието отъ срѣдата на миналия вѣкъ на Е. П. Турнерели, Развалинитѣ на Болгаръ и древнитѣ българи. Бълг. преводъ. София, 23 стр. (безъ година).

вода, за да се попрѣчи на неприятеля да се доближи до насипа, задъ който се намирали бранителитѣ на града. Сегашната околность на Болгаръ е малко снишена, та за прокарването на вода въ рова едва ли може да се мисли. Рускитѣ военни инжинери и геолози, които сж проучили въпроса за наводняването на рова въ стария Болгаръ, като иматъ предъ видъ постоянно мѣнящото се корито на Волга и на нейнитѣ притоци, приематъ, че нѣкога болгарскиятъ ровъ е билъ пълненъ съ вода".

Единственото много предпазливо сравнение, което проф. Й. Ивановъ прави между Болгаръ и Плиска поради това, че и тамъ и тукъ имало външно и вжтрешно укрепление, не доказва нищо, защото би трѣбвало съвсемъ специално да се търсятъ голѣми крепости или укрепени градове, въ които да не е имало една вжтрешна цитадела[1]. Това не е никаква особеность, както не е никаква особеность и обстоятелството, че Болгаръ е ималъ насипъ и окопъ. Важно е, че насипътъ и окопътъ при Болгаръ не могатъ да се датиратъ по-рано отъ X вѣкъ, отъ когато имаме първото известие за построяване на една крепость въ държавата на волжкитѣ прабългари. Изглежда най-вѣроятно валътъ и окопътъ при Болгаръ да произхождатъ отъ по-ново време, именно отъ епохата на развѣта на този градъ. Сжщо важно е и обстоятелството, че този окопъ е билъ пълненъ съ вода. Това ни насочва къмъ една техника, която нѣма нищо общо съ азиатскитѣ китайски стени, а е позната въ цѣла тогавашна предна Азия и въ западна срѣдновѣковна Европа, както и въ черноморскитѣ области на сегашна Русия[2].

---

[1] Вижъ А. С. Башкировъ, Памятники булгаро-татарской культуры на Волге. Казань 1928, 118 и XV приложения; стр. 14: „С южной стороны к вершине овала городища примыкает, так называемый (в специально местной литературе) „Малый Городок", своебразное передовое или головное укрепление, а может быть кастель, который не только принимал первые удары врага, но и господствовал над примыкающим к нему городом, следя за его жизнью и направляя ее в сторону, нуждную для хозяина кастеля. Подобные укрепления связанные с обороной города, не новость для средневековых городищ и останавливаться на параллелях к нему излишне. Кавказ и Крым дают достаточное количество аналогичных образцов, а еще ближе будут Москва, Казань и многие, многие другие". Подчертавамъ. Освенъ това, обаче, благодарение на разкопкитѣ при Болгаръ, ржководени отъ С. И. Покровски презъ 1914—15 г. (вижъ неговата статия Въ диритѣ 24) и провѣрени после отъ А. С. Башкировъ, Памятники 25 и сл., се доказва, че тази, станала вече толкова славна въ нашата наука, „цитадела" била въ сжщность „мюсулманската катедрала, която се фланкира отъ жглови многостенни кули и е разчленена въ планъ отъ редове колони" (Покровски 24). Шкорпилъ въ своята прибързаность провъзгласява дори и сжществуването на цитадела въ голѣмитѣ лагери и дворци като типично за прабългарскитѣ укрепителни работи. Вижъ неговата литогр. работа за Николицелския лагеръ, стр. 35; въ френското издание на сб. Добруджа стр. 149.

[2] За крепости съ валове, ровове или съ стени и съ вжтрешна цитадела по цѣлото пространство на Юстиниановата империя, презъ VI в., свидетелствуватъ най-добре съчиненията на Прокопия, който описва и крепости на

При връзкитѣ, които държавата на Болгаръ е имала отъ X вѣкъ насамъ съ арабския свѣтъ отъ предна Азия и отъ западна Европа, съ близкитѣ черноморски области и съ рускитѣ княжества, това е едно отъ най-естественитѣ явления, една културно-военна придобивка, достѫпна на времето си на всѣки владѣтель, който разполага съ потрѣбнитѣ срѣдства и иска да се брани[1]. Такъвъ е билъ случаятъ съ българскитѣ владѣтели при Волга въ X, XII и XIII в.

Тия сѫ фактитѣ, съ които разполагаме сега относно укрепленията, валовετѣ и окопитѣ на българитѣ при Волга. Преди всичко виждаме, първо, че тѣ датиратъ отъ една епоха, която е почти 500 години по-нова отъ оная на раздѣлата

перситѣ. И перситѣ, както и арабитѣ, сѫ въ това отношение прѣки ученици на ромеитѣ. „Si, du XIe au XIIIe siècle, nous avons appris beaucoup des Arabes en mathématique, en phisique, en chimie, en médécine, en navigation et construction de navires, en tactique, en fortification, en poliorcétique, n'oublions pas qu'en tout cela ils n'ont été que les élèves de Byzantins" — A. Rambaud. Etudes sur l'histoire byzantine. Paris 1912, стр. XX—XXI (подчергавамъ). Вижъ Прокопий, De bello persico, II, 19. Вижъ сѫщо Propyläen-Weltgeschichte. Das Mittelalter bis zum Ausgang der Staufer, 400—1250, II. Bd. Berlin 1932, на стр. 459; L. Halphen, Les barbares des grandes invasions aux conquêtes turques du XI-e s. Peuples et civilisations. Paris 1930, на стр. 228—233, както и L. Halphen, L'essor de l'Europe (XI—XIII s.). Peuples et civilisations. Paris 1932, на стр. 97—100, и St. Runciman, La civilisation byzantine. Paris 1934, на стр. 310—313. Развиваща се отъ много по-рано, въ западна Европа, техниката за укрепяване на градоветѣ бѣше достигнала къмъ срѣдата на XII в. епохата на своя разцвѣтъ, когато крепоститѣ се строятъ вече изключително отъ камъкъ. Вижъ Dr Ernst Hamm, Die deutsche Stadt im Mittelalter. Stuttgart 1935, 323, на стр. 148. Вижъ сѫщо и E. Lavisse — A. Rambaud, Histoire générale. L'Europe féodale. Les croisades 1095—1270. Paris 1893, на стр. 584—585, сѫщо Meyers-Lexikon. 7. Auflage, II. Band. Leipzig 1925, на стр. 1101—1103 (Burg.); IV. Band, 621—626 (Festung); H. Pirenne, G. Cohen, H. Focillon, La civilisation occidentale au moyen âge du XI au milieu du XV s. Histoire générale G. Glotz. Paris 1933, на стр. 40, 51.

[1] Въ това отношение, като най-близка и най-внушителна крепость — типъ е била оная на Цариградъ съ нейнитѣ двойни каменни стени, съ нейнитѣ ровове за наводняване, кули и врати и пр. Вижъ Fritz Krischen, Die Landmauer von Konstantinopel. Archäologisches Institut des deutschen Reiches. I. Teil. Berlin 1938, табл. 45; Alfons Maria Schneider, Byzanz, Vorarbeiten zur Topographie und Archeologie der Stadt. Berlin 1936, 106; Djelal Essad, Constantinople, de Byzance à Stamboul. Paris 1909, 289; H. Barth, Konstantinopel. II. Aufl. Leipzig 1911, 209; Charles Diehl, Constantinople. Paris 1924, 172, и G. Young, Constantinople, depuis les origines jusqu'à nos jours. Paris 1934, 391. Вижъ и Владимиръ Кецкаровъ, Укрепителната организация на България и Византия 43—44. Древнитѣ римляни, както и гърцитѣ сѫ имали и специални названия за понятието „цитадела" — arx и ἀκρόπολις. Ще припомня тукъ за римската републиканска епоха цитаделата на Римъ, Капитолий. Акрополъ е ималъ почти всѣки гръцки градъ. За източната империя, по времето на Юстиниана, ще припомня цитаделата на крепостьта Вегоеа, между Антиохия и Хиераполисъ, за която, покрай много други, говори подробно Прокопий, De bello persico II, 7, Бонско издание I, 1, 181—182 и De bello gotthico IV. 12 (за гр. Petra). Въ южно-рускитѣ черноморски области важна роля въ примѣра за изграждане на крепости сѫ играли венецианцитѣ и генуезцитѣ.

между волжкитѣ и дунавскитѣ прабългари. За тая именно стара епоха абсолютно нищо не ни дава основание да мислиме, че българитѣ при Волга сѫ били тогава по-културни отколкото ги намираме въ X и следнитѣ вѣкове, и още по-малко, че дунавскитѣ прабългари сѫ били по-културни отъ тѣхъ[1].

Второ, виждаме, че абсолютно никѫде въ многобройнитѣ известия, съ които науката разполага върху българитѣ при Волга, нѣма нито дума за нѣкакви тѣхни погранични укрепления отъ каквото и да е естество. Става дума само за укрепени градове по начини, каквито сѫ сѫществували въ Европа и предна Азия, по всички мѣста засегнати отъ римско-византийската култура и възприети после отъ арабитѣ. У волжкитѣ прабългари, обаче, това се извършва съ срѣдства, които за времето си сѫ били вече примитивни, каквито отговаряли на мѣстнитѣ условия.

Това, обаче, не е попрѣчило въ българскитѣ изследвания да се приписватъ на българитѣ при Волга и погранични валове, каквитѣ тѣ никога не сѫ построявали. Става дума за вала, който бѣ въведенъ въ българската наука отъ Й. Венедиковъ и възприетъ после отъ Баласчева[2], Фехера и др., като единъ видъ необоримо доказателство въ полза на прабългарската теория. Става дума, както казахме и по-горе, за една статия отъ срѣдата на миналия вѣкъ отъ „Временникъ“ на Московското импер. истор. дружество, год. 52, кн. 12, въ която се давали „Новыя свѣденія о укрѣпленныхъ границахъ древняго Болгарского владѣнія“.

Трѣбва още предварително да се подчертае, че презъ тѣзи бурни времена не можеме да разполагаме тукъ съ цѣлата книжнина, която ни е потрѣбна, за да провѣримъ всичко въ връзка съ въпроса, който ни занимава. Нѣмаме нито въпросното описание, нито подробна топографска карта на Русия. Но въ сѫщность даннитѣ, които черпи Венедиковъ отъ показаната статия безъ авторъ[3] сѫ лесно провѣрими и въ най-обикновения географски атласъ, понеже, както и да сѫ се мѣнили губернитѣ, положението на рѣкитѣ си остава непромѣнено. Въ Оренбургската губерния, близо до р. Кама, шосето отъ гр. Мензелинскъ за гр. Ялабуга било пресѣчено отъ единъ валъ, чийто ровъ на това мѣсто ималъ два аршина дълбочина, а насипътъ — три аршина височина, безъ да се посочи отъ коя страна се намира окопътъ. Между станциитѣ Ериклово и Кузайкина дълбочината на рова била само единъ аршинъ, а ви-

[1] Вижъ д-ръ И. Шишмановъ, Критиченъ прегледъ 523—529.

[2] Укреп. работи 21. Баласчевъ, обаче, правилно изтъква, че Венедиковъ „не опредѣля приблизително времето, когато е била построена отъ волжкитѣ българи землената ограда, която почва отъ р. Кама и стига до Волга“.

[3] Статията е написана възъ основа на народни предания. Вижъ тукъ забел. 3, на стр. 48. Шпилевскій, Древнія города 381, дава много подобни примѣри.

сочината на насипа два аршина. Валътъ почвалъ при р. Кама и вървѣлъ въ южно направление презъ рѣкичката Мензелъ, на разстояние повече отъ 150 версти, споредъ населението, а въ действителность два пѫти повече (значи около 300 версти). Валътъ продължавалъ още около 200 версти въ Ставрополския уездъ, Симбирска губерния, по дѣсната страна на р. Черемшина, покрай селата Тивинска и Муловка, и се съединявалъ съ р. Волга между устието на р. Черемшина и с. Городищъ, което лежи по-долу отъ гр. Симбирскъ, на лѣвия брѣгъ на Волга. Валътъ ограждалъ столичния градъ Бряхимовъ[1], а още гр. Ошелъ. гр. Жукотинъ, Казань и Кременчукъ. По брѣговетѣ на Волга и Кама имало землени укрепления; такива имало и по южната граница: едно кржгло укрепление въ Ставрополския уездъ, на 4 клм. отъ с. Муловка, въ гората, и една четирижгълна крепость на 3 версти отъ с. Бряндина и пр... Това е всичко, което Венедиковъ заема отъ казаното списание. Явно е, че това описание не е резултатъ на собствено наблюдение отъ страна на руския авторъ, а нѣщо съчинено по слухове отъ разни рѫце и отъ мѣстни предания. Въ сѫщность тукъ ни се посочватъ само крайнитѣ точки на този валъ, при рѣкитѣ, гдето имало мѣстни укрепления. Посочватъ ни се още две мѣста, при които имало пакъ мѣстни укрепления (при с. Муловка имало едно кржгло укрепление) и отъ тия данни нѣкой, безъ да проучи работата на терена, написалъ въпросната статийка, като намѣрилъ за добре да предположи, че тамъ, споредъ народното предание, имало цѣлъ валъ отъ 500 версти. Тежко е да се разбере, защо Венедиковъ отъ 500 версти прави само 400 клм., когато верстата има 1064 м. Но това не е важно. Важно е, че тукъ има мѣсто за много оправдани съмнения по въпроса, дали подобенъ валъ изобщо е сѫществувалъ[2] и дали тукъ не се касае за отдѣлни мѣстни укрепени мѣста[3], които фантазията на „откривателитѣ“ отъ миналото столѣтие е свързала въ единъ цѣлостенъ валъ, надминаващъ 500 клм. Такъвъ валъ обаче въ Русия, споредъ най-новитѣ проучвания, действително не сѫществува. С. М. Шпилевскій, въ наведената му студия, печатана въ 1877 г., значи съ почти две десетилѣтия по-късно отъ датата, когато вѣроятно е било напечатано въпросното известие за прабългарския валъ отъ 500 версти, изглежда да е изчерпалъ всички сериозни данни и известия за всички укрепления и ва-

[1] За мѣстонахождението на този градъ, както и на другитѣ, вижъ Шпилевскій, Древнія города, на стр. 118—124, 160 и пр. Бряхимовъ или Ибряхимовъ билъ точно градътъ Болгаръ, Шпилевскій 123.

[2] Вижъ забел. 3 на стр. 48 и за други валове, които сѫществуватъ само въ народнитѣ предания, само въ книгитѣ и по картитѣ.

[3] Тѣ сѫ били построени може би отъ руситѣ, следъ 1552 г., когато, следъ завземането на казанското ханство, тия области сѫ били нѣколко десетилѣтия обезпокоявани отъ татаритѣ на сибирското ханство, докато въ 1582 г. и това последното било покорено отъ руситѣ. Вижъ Мякотинъ, История на Русия 195.

лове, сѫществуващи по брѣговетѣ на р. Волга и на р. Кама, както и по междинитѣ мѣста, които ни интересуватъ. На почти 350 страници (195—545) той описва нѣколко стотинъ различни укрепления и могили и, разбира се, валове, съ ровове и насипи. Навсѣкѫде по тия мѣста става, обаче, дума за различни стратегически пунктове, укрепени съ валове въ видъ на дjга или на крѫгъ. Тѣхнитѣ размѣри вариратъ между 200 сажена и 20 версти[1]. Споредъ разположението имъ на терена, тѣ не представляватъ една единствена линия, за която да може да се каже, че е запазена само на нѣкои мѣста, а на повечето разрушена. Има предположения, основани на разни предания, какво по тия мѣста българитѣ имали укрепления, можеби цѣла редица отъ градища съ валове; но тѣ обграждали именно градищата си съ валове и дървени прегради вмѣсто съ стени отъ камъкъ. Конкретни известия и археологически данни за погранични валове у тѣхъ нѣма.

Рускитѣ „закамски линии“ и рускитѣ „черти“

Въ противовесъ на оная предполагаема прабългарска пограничка линия не бива да се забравя, че въ областьта на рѣкитѣ Волга, Кама и Черемшина е била наистина построена презъ XVII в., по времето на царя Михаилъ Феодоровичъ (1613—1645 г.), една отбранителна линия[2], на която се намиралъ гр. Билярскъ;[3] тя се нарича Стара закамска линия. По-късно, подъ наследницитѣ на Петра Велики, въ 1732 г., била построена по на изтокъ една Нова закамска линия[4]. Подобни руски пограничи отбранителни линии изобилствуватъ сѫщо въ южната часть на Московското царство, къмъ владенията на немирнитѣ татари отъ Златната орда и отъ Кримъ. Тѣзи линии започватъ отъ р. Ока и слизатъ все по на югъ[5] къмъ Донъ, Днепъръ и долна Волга. Въ тия мѣста руситѣ правятъ първо мѣстни

[1] Вижъ у Шпилевскiй, Древнія города, на стр. 307, 308, 325—326, 328—329, 338, 339, 345, 350—351, 355, 368—369, 377, 377—378, 380, 381, 393, 402, 454—455, 487 и 520.

[2] Вижъ С. Ѳ. Платоновъ, Лекціи по руской исторіи. Спб., 1909, 6 изд., на стр. 302—333.

[3] Интересно е, че при този градъ имало укрепление съ тройни силни валове и окопи; външниятъ крѫгъ ималъ 12 версти. Вижъ Шпилевскiй, Древнія города 350—351: „Билярскъ стоитъ на линіи, по которой въ XVII в. проведенъ былъ болшой валъ, известный подъ именемъ Закамской Черты; не мудрено, что когда устройвалась эта черта, древнія укрепленія дополнены были новыми“.

[4] Шпилевскiй, Древніе города 368—9 и 376. Той навежда и една подробна статия върху Закамскитѣ линии отъ Иванинъ въ Вѣст. геогр. общ. 1851, ч. I: „Описаніе закамскихъ линій“, която не ми е достѫпна.

[5] Вижъ Мякотинъ, История на Русия, 163—4, 316—17, и особено В. Ключевскiй, Курсъ русской исторіи. Часть I, изд. III, Москва—Петроградъ, б. г., 193, и часть II, Москва, 1906, 265—266.

укрепления, а после засѣки и дълги погранични валове наречени „Черты“. За по-ясна представа давамъ поне единъ откѫслекъ отъ описанието на Ключевскій: „Такива линии или черти, както ги наричали тогава, се състояли отъ верига крепости и отъ по-голѣми или по-малки укрепени мѣста съ дървени палисади (острогъ и острожокъ), които били обградени съ дървени стени или дървенъ плетъ отъ греди изострени на върха, съ ровове и насипи, съ дървени засѣки и прегради отъ дървета изсѣчени отъ охранявани гори — всичко това съ цель да се затрудни движението на степнитѣ конни пълчища. Най-старата отъ тѣзи линии къмъ юго-изтокъ, която се намирала най-близко до Москва, вървѣла по р. Ока отъ Нижни-Новгородъ до Серпуховъ, оттамъ се обръщала къмъ югъ до Тула и продължавала до Козелскъ. Предъ тази линия се простирала, по едно разстояние отъ 400 версти, отъ р. Ока подъ Рязань покрай Веневъ, Тула, Одоевъ, Лихвинъ, до р. Жиздра, подъ Козелскъ, презъ междинитѣ безлѣсни области, една верига отъ засѣки съ ровове и насипи, при които имало малки мѣстни укрепления и врати. Втората линия, построена по времето на Ивана Грозни, вървѣла отъ Алатыръ на р. Сура, като въ своята верига обхващала Темниковъ, Щацкъ, Ряжскъ, Данковъ, Новосиль, Орелъ, и се извивала на югъ къмъ Новгородъ северски, и отъ тамъ се обръщала изведнажъ на юго-изтокъ къмъ Рыльскъ и Путивль, като предъ нея, гдето това било възможно, имало сѫщо засѣки, ровове и крепости. При царя Ѳеодоръ, къмъ края на XVI в., била създадена трета линия, съ необикновено голѣми чупки. Тя представлявала собствено три реда отъ крепости, които се вдавали все по навѫтре въ степьта: Кромы, Ливны и Елецъ, Курскъ, Осколъ и Воронежъ, Бѣлгородъ и Валуйки — последнитѣ два въ южнитѣ части на сегашната курска и воронежска губернии. Съ построяването на гр. Борисовъ въ 1600 г., веригата на украинскитѣ укрепени градове достигнала до срѣдното течение на северния Донецъ, като въ течение на 15 години тя се придвижила отъ горното течение на р. Ока и отъ Тиха Сосна къмъ югъ, по едно разстояние отъ 500—600 версти, до чертата, задъ която вече започвали татарскитѣ чергари.“

Споредъ С. Ѳ. Платоновъ[1], обаче, подобни укрепителни погранични линии сѫ били построявани отъ руситѣ още преди нашествието на татаритѣ, именно още противъ куманитѣ и дори противъ печенезитѣ. Той пише: „Но въобще князетѣ въ грижитѣ си да пазятъ руското население се борили до крайни сили противъ куманитѣ. Както и въ по-старитѣ времена противъ печенезитѣ, тѣ издигали укрепления покрай границитѣ. Дълги валове, подсилени съ окопи, се простирали на десетки

[1] Въ La Russie chrétienne. Le monde musulman et byzantin jusqu'aux croisades. Histoire du monde. Tome VII, I, Paris 1931, на стр. 538—9.

километри въ степьта, препрѣчвайки нахлуването въ руска територия. Тѣ не могли да бждатъ преминати освенъ при нарочни проходи, които били охранявани отъ здрави крепости, гдето се намирали постоянно стражи. Когато куманитѣ успѣвали да преминатъ по нѣкой начинъ вала, населението търсило убѣжище въ тѣзи крепости и се скривало тамъ до оттеглянето на неприятеля. Князетѣ държали сѫщевременно и въоръжени части по границитѣ, за да наблюдаватъ степьта".

Ето какъ въ Русия, споредъ лесно провѣрими исторически данни, сѫ били построявани валове отъ голѣми размѣри и то изрично погранични, които нѣматъ нищо общо съ прабългаритѣ. Много отъ тѣзи валове сѫ запазени и до день днешенъ и сѫ нанесени въ нѣкои отъ новитѣ карти, както е установилъ К. Улигъ, въ вече споменатата му студия върху бесарабскитѣ валове (239—240). Възъ основа на карти отъ края на XVIII в. той установилъ, че въ южна Русия сѫществуватъ 3 голѣми погранични укрепителни линии, съ валове и фортове. Едната отъ тѣхъ има 250 клм. и се простира отъ устието на р. Орелъ въ р. Днепъръ до Изюмъ на р. Донецъ; втората — 55 клм., между р. Донъ и р. Волга при Сталинградъ, и третата — 340 клм., отъ р. Бугъ, 41 клм. южно отъ вливането въ нея на р. Синюха, до р. Днепъръ, 90 клм. надъ Херсонъ. Улигъ се е запозналъ само съ рускитѣ карти, но за руската специална литература върху укпепленията и валоветѣ въ Русия може смѣло да се каже, че нѣма нито понятие. Такава обаче сѫществува и може да се види въ огромната литература, която привежда Л. Нидерле въ своитѣ Slovanské starožitnosti[1]. Тукъ Нидерле говори и за нѣколко „Траянови" валове, намиращи се между Галиция и р. Днепъръ. Тѣ сѫ били разгледани и проучени още много преди края на миналия вѣкъ отъ нѣколко учени, които стигнали до заключение, възприето и отъ Нидерле, че тѣ сѫщо не сѫ римски.

VI. История и техника на рускитѣ укрепителни работи

Произходътъ на земленитѣ укрепителни работи у руситѣ и другитѣ славянски народи. Римската и германската хипотеза

Тукъ нѣма какъ да разглеждаме цѣлата тази литература, защото това би ни отклонило по една посока, която ще ни отдалечи отъ нашата цель: сродниятъ прабългарски произходъ

[1] Вижъ Původ a počátky národa slovanského. I, 2, Praha, 2. vydání, 1925, 338—341, 501—502; Slov. starož. Původ a počátky Slovanů jižních. II, 1, Praha 1906, 145—6, и забележкитѣ; Slov. starož. Původ a počátky Slovanů východních. Oddíl I, sv. IV. V Praze 1924, 272—6; Slov. starož. Původ a počátky Slovanů západních. Díl III. 2. vydání. V Praze 1927, 245—250 и, пакъ отъ сѫщия, Rukověť slovanské archeologie. V Praze 1931, 104—118.

на укрепленията при Болгаръ и на ония въ Добруджа и Бесарабия. Добре е, обаче, да разгледаме поне отчасти една отъ най-новитѣ студии върху „Рускитѣ дървени укрепления споредъ старитѣ литературни извори“ отъ М. А. Фриде, обнародвана въ 1924 г.[1]. Ето въ нѣколко думи, възъ основа на горната студия, историята, видоветѣ и техниката на рускитѣ землени укрепления, служещи обикновено като основа на дървенитѣ, които нито Шкорпилъ, нито фехеръ, нито нѣкой другъ не е сложилъ още подъ знака на прабългарскитѣ влияния.

„Първото дѣло на Рюрика било да си построи отъ дърво града Ладога, т. е. да построи именно една крепость за заплашване на и за защита отъ славянското население. По-нататъкъ, Олегъ, следъ като покорилъ славянскитѣ племена, веднага започналъ да издига у тѣхъ крепости за събиране на данъцитѣ... Владимиръ, желаейки да обезпечи своитѣ граници, започналъ да строи крепости-градове (города)...“ (стр. 116).

„Городъ“ значи укрепенъ пунктъ, крепость, крепостни стени, които можело да бѫдатъ землени, дървени или каменни, въ единъ или нѣколко реда; предъ тѣхъ имало всѣкога дълбокъ ровъ[2]. Външнитѣ части се казвали острогъ[3], докато вѫтрешната, цитаделата, се наричала кремль, детинецъ или просто пакъ городъ или вышегородъ[4].

Острогътъ билъ обикновено издигнатъ на вала и неговитѣ стени могли да бѫдатъ „каменни, голѣми дървени постройки (крепости) или дървени прегради, т. е. отдѣлни греди, които се нареждали една до друга; свързани или сковани (съ напрѣчни греди); отвесенъ плетъ или прости отвесни или наклонени плетове“ (стр. 122).

Най-простиятъ и най-стариятъ начинъ за укрепяване билъ „отвесниятъ плетъ“ (тынъ стоячый). „Той се състоялъ отъ дебели колове или греди, забити гѫсто една до друга въ земята и заострени на върха. Такива стени отъ отвесенъ плетъ били построявани много просто и бърже. Затова тѣ се правили въ случай на внезапна опасность, за да се запълни бърже извършения (отъ неприятеля) пробивъ и често пѫти за да се поправи прегрaдата (острога), която пострадала най-много отъ нападението“ (127). Известия за подобни крепостни укрепления отъ западна и южна Русия има вече отъ XII в. насамъ.

---

[1] Въ Известия росс. акад. истории матер. культури. Ленинград 1924, III, 113—143.

[2] И рускиятъ принцъ Свѣтославъ, когато билъ, въ 972 г., обсажданъ отъ Иоана Цимисхия въ Дръстъръ, заповѣдалъ на своитѣ подчинени да изкопаятъ около стенитѣ на крепостьта единъ дълбокъ ровъ. Вижъ П. Мутафчиевъ, Сѫдбинитѣ на срѣдновѣковния Дръстъръ, стр. 149.

[3] Отъ XVI вѣкъ насамъ „острогъ“ значи и самата крепость изцѣло — Фриде, ц. с. 124, 125.

[4] Това последно название е познато и на всички други славянски езици и народи съ значение „акрополъ“.

При „наклонения плетъ“ (тынъ косой) дърветата не били вертикални, а наклонени къмъ вѫтрешностьта на острога. Височината на тия плетове достигала отъ нѣколко аршина до 4 сажена (1 саж. = 2·132 м.). Тѣ имали долни и горни бойници. До горнитѣ се стигало по дървени мостове или пъкъ задъ плетоветѣ имало нахвърлена пръсть, която служила и за подкрепа (стр. 127—8, 133).

„Другъ все толкова простъ начинъ за построяване на стени било слагане на греди хоризонтално, между стълбове, въ които се зачуквали краищата на гредитѣ; така е при Терскъ, Касимовъ, Казань“ (129).

Острогътъ ималъ кули, платформи или мостове, често пѫти покрити, отзадъ съ контрафорси и съ приспособления за загасяване на пожари, като освенъ това гредитѣ били най-често замазвани съ глина (129, 133). Кули имало при вратитѣ, при жглитѣ и при равнитѣ части. Подъ влияние на каменната архитектура, кулитѣ имали наоколо балкони и балустради (136). При входоветѣ, освенъ дървенитѣ врати, имало и желѣзни, които се спускали при случай на нужда, но това е вече късно западно влияние, отъ XVI в. насамъ (139).

Между стенитѣ, които при опаснитѣ мѣста можели да бѫдатъ и до 4 една задъ друга, имало и валове (133). Но укрепителни съоржжения имало и извънъ острога. „Предъ градскитѣ стени имало още единъ редъ укрепления, които трѣбвало да затрудняватъ приближаването до града. Още отъ незапомнени времена, на разстояние отъ нѣколко аршина отъ стенитѣ копали ровъ, а по нѣкога и два успоредни рова, съ валъ помежду имъ... Ровътъ трѣбвало да бѫде ‘добре глубок и крут’, а сѫщо така и широкъ“ (140). Дълбочината на рова е достигала до 3—4 сажена, а широчината му до 2 сажена. Отъ начина на построяването на рова, на нѣколко аршина разстояние предъ вала, на който се намирала дървената стена, се вижда, че въ всички подобни случаи се явявала и б е р м а. Както при валоветѣ на острога, на които земята бивала закрепена съ гѫсто плетище или съ дъски (126), сѫщо така при рововетѣ имало дървени подове или кирпичи или камъни по краищата и на дъното (140). Надъ рововетѣ имало на мѣста мостове, които отъ XIII в. насамъ, особено въ югозападна Русия, подъ западно влияние, били висящи, на вѫжета. Подъ мостоветѣ, както и по дъната на рововетѣ, а и на други мѣста предъ валоветѣ, но тамъ вече маскирано, имало забити въ земята изострени колове и други приспособления, отъ които тамъ попадналиятъ неприятелъ не е могълъ да излѣзе читавъ.

Както виждаме, дървенитѣ укрепления съ всичкитѣ имъ съоржжения сѫ познати още въ първитѣ руски лѣтописи. Промѣнитѣ, които претърпѣли тѣ въ течение на вѣковетѣ по отношение на тѣхната строителна техника сѫ сравнително незначителни (125, 143). Валоветѣ, съставени отъ насипи и ро-

вове, дървенитѣ и каменнитѣ стени съ или безъ кули оставатъ постоянно като тѣхни основни съставни части. Тия сж прости и примитивни форми, които отговарятъ на най-първобитнитѣ потрѣби за отбрана. Разликитѣ се явяватъ повече въ наличния строителенъ материалъ, както и въ техниката, която зависи отъ разполагаемитѣ парични срѣдства и отъ културното ниво на даденъ народъ, държава или срѣда.

Въпросътъ за рускитѣ землени укрепления при нашитѣ изследвания трѣбва да се сложи и, както виждаме, той не е толкова простъ, както се е сторило това на времето на Шкорпила[1], Баласчева, Фехера и пр. При тия наши изследвания изобщо се налага да се запитаме, дали, освенъ предполагаемата и несжществуваща втора „китайска стена", въ Русия нѣма и други подобни отбранителни съоржжения и да дадемъ единъ наученъ отговоръ на въпроса относно тѣхния произходъ. Отъ какъвъ произходъ сж впрочемъ рускитѣ валове, оная стара руска отбранителна техника, на която валоветѣ около Болгаръ и въ волжката область сж бледи представители? Този въпросъ си задава и най-вещиятъ изследвачъ въ областьта на славянската археология, Луборъ Нидерле. Той стига до заключение, че славянитѣ още презъ времената, когато се намирали въ тѣхното задкарпатско отечество, можеби, сж научили отъ голѣмитѣ имъ съседи да се укрепяватъ въ мѣстни крепости (градища) и въ цѣли области посрѣдствомъ насипи и ровове въ по-малки или по-голѣми размѣри. Споредъ него, тия заемки у славянитѣ не сж много стари; тѣ датиратъ отъ времената около рождението на Христа. По-нататъкъ, Нидерле предполага, че единственото мѣсто, отъ гдето е било възможно да се извършатъ тия заемки, сж били областитѣ северно отъ най-долния Дунавъ, гдето римлянитѣ се били приближили най-много до праславянското отечество и гдето между еднитѣ и другитѣ не е сжществувала една толкова плътна и подвижна маса отъ чужди народи.

Предположението на Нидерле е единственото, което може да се възприеме, защото вѣрвамъ, че никой не би се произнесълъ сериозно въ смисълъ, че и тукъ става дума за хунско-китайско влияние посрѣдствомъ прабългарската култура[2].

[1] Отъ друга страна интересно е да се отбележи, че К. и Вл. Шкорпилъ въ Нѣкои бележки, стр. 7—9, въ 1884—1885 год., сж имали съвсемъ други разбирания по тѣзи въпроси.

[2] Въ южна Русия обаче сж познати валове поне съ едно хилядолѣтие по-рано, отколкото предполагатъ авторитѣ на прабългарската теория. И Нидерле не е знаялъ за тѣхното сжществуване. Възъ основа на по-новитѣ археологически изследвания и разкопки, споредъ С. И. Капошина, при Олбия, както и при други стари пристанища по северния брѣгъ на Черно море, завзети после отъ гърцитѣ, е имало укрепителни валове съ окопи още отдавна преди настаняването на гърцитѣ въ тѣхъ; сжщо така имало е подобни укрепителни работи и при вжтрешно-земскитѣ градища на скититѣ, както показва Капошина (вижъ тукъ по-долу).

Сжщо така не изглежда допустимо славянитѣ да сж възприели това изкуство отъ германскитѣ племена, на които Шухардъ[1], а и много други преди и следъ него, сж приписвали заслугата да сж научили дори римлянитѣ да строятъ землени укрепления, насипи и ровове. Всички известия за подобни строежи извършени отъ германски племена датиратъ отъ времената, когато тѣзи племена сж се намирали отдавна въ съседство съ тогава свѣтовната държава на римлянитѣ[2]. Опитътъ на Шухарда да припише на готитѣ както вала въ Влашко[3], така и нѣкои отъ ония въ Добруджа, а сжщо и опитътъ на Улига да имъ припише единъ отъ бесарабскитѣ валове[4] сж опити безрезултатни[5]. Къмъ края на IV в., когато източнитѣ готи влизатъ въ широкъ допиръ съ римската империя, римската техника на укрепителнитѣ и погранични землени постройки бѣше дотолкова развита, че може да се каже съ смѣлость, какво тя се намираше вече въ упадъкъ заедно съ общия упадъкъ на империята.

Има, значи, още една историческа действителность, която сжщо така е била игнорирана своевременно отъ всички главни автори разгледани до тукъ. Става дума за сжществуването на огромни землени погранични и отбранителни укрепления, съставени отъ насипи и ровове и понѣкога придружени и отъ берма, още много вѣкове преди идването на прабългаритѣ въ дунавскитѣ земи, и то както въ Европа, така и въ другитѣ части на древния свѣтъ.

Съ това минаваме къмъ римската отбранителна система на границитѣ, къмъ римскитѣ постройки на землени укре-

---

[1] Die Anastasius-Mauer 125; Die sogenannten 61—62.

[2] Шкорпилъ, Нѣкои бележки 8.

[3] Wälle und Chausséen 222—223; Die sogenannten 60. Колко малко осведоменъ или дори необективенъ е билъ Шухардъ по въпроса, дали римлянитѣ или германскитѣ племена сж започнали първи да строятъ валове, показва и обстоятелството, че той цитира мѣста отъ Тацита (Annales II, 19, 20, Hist. IV, 37), като изоставя напълно по-старитѣ известия за валове издигнати въ Галия отъ Цезара (De bello gallico, I, 8, 1; II, 5, 6; III, 17, 6; VII, 72, 4); както и много по-старитѣ известия за погранични валове, издигнати още преди римлянитѣ, а и отъ тѣхъ самитѣ въ Африка, съ цѣли два вѣка по-рано. И Фабрициусъ не е напълно обективенъ въ това отношение (вижъ тукъ забел. № 2 на стр. 115). За доказателство, че римлянитѣ сж служили като учители и на други по-нови народи, може да се приведе и примѣра на дакитѣ, за които е много добре известно, че сж привличали римски инжинери да имъ строятъ крепости, наблюдателни и бойни кули, прегради или засѣки съ палисади, както и стени изъ проходитѣ и пр. Вижъ Brandis, Dacia. RE IV, col.1924; C. C. Giurescu, Istoria Românilor, I, 29—73.

[4] Die Wälle 224.

[5] Вижъ сжщо C. Patsch, Beiträge zur Völkerbewegung von Südosteuropa. III. Die Völkerbewegung an der unteren Donau in der Zeit von Diokletian bis Heraklius. 1. Teil: Bis zur Abwanderung der Goten und Taifalen aus Transdanuvien. Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch-historische Klasse. Sitzungsberichte 208. Band, 2. Abhandlung. Wien und Leigzig 1928, 68, mit 2 Karten.

пителни и погранични валове и ровове, като се опитаме да начертаемъ тѣхното развитие, първо въ другитѣ части на древния свѣтъ и после въ областитѣ на долния Дунавъ.

VII. Римскитѣ лимеси

Общъ прегледъ. Цели, техника и видове на лимеситѣ

Системата на естествени граници[1], която се провеждаше отъ най-старо време съ голѣма настойчивость въ римската държава, бѣше се указала недостатъчна. Опитътъ бѣше показалъ, че при мѣстенъ пробивъ вѫтрешностьта на империята се виждаше изложена на плячкосване и разорение. При огромната дължина на имперскитѣ граници въ Европа, Азия и Африка (повече отъ 9000 клм.) и при относително малкото войска[2], съ която Римъ разполагаше за тѣхната отбрана, опасностьта бѣше голѣма и империята, най-вече Тиберий, въвежда системата на постоянна окупация на предни постове, далечъ предъ естествената граница, подъ която се разбира, обикновено погрѣшно, т. н. лимесъ. Такива предни постове сѫ станали гръцкитѣ градове на Черно море и Босфорското царство, по времето между Тиберия и Нерона, Британия подъ Клавдия, agri decumates[3], между Рейнъ и Дунавъ, по време на Флавиитѣ, Дакия и временно Месопотамия и Сирия подъ Траяна и, накрай, Месопотамия подъ Маркъ Аврелий и Септимий Северъ.

На северо-западъ за първи пѫть естественитѣ граници на империята (Атлантическиятъ брѣгъ) биватъ преминати при превземането на Британия въ три голѣми етапи (43—84 г. сл. Хр.), като Домицианъ се опира на линията Solway-Tyne.

Следъ нещастнитѣ опити на Августа да достигне Лаба (Елба) и Бохемия, Рейнъ е пакъ прекраченъ къмъ изтокъ отъ

---

[1] Много добре характеризира това — азъ бихъ го нарекълъ — трагично положение, въ което се е намѣрила римската империя подъ Августа — а това важи и за последвалитѣ го императори — когато въ името на мира и на своето спокойствие тя е трѣбвало да води постоянни борби, да търси бѫдещитѣ си врагове и да си обезпечава границитѣ на стотици километри по-далече отгдето се намирали тѣ официално въ даденъ моментъ — много добре го характеризира следното изречение на Fritz Taeger върху самия Августъ въ Das Altertum. Geschichte und Gestalt. II. Aufl. Stuttgart 1940, II. Band, на стр. 335—336: „So war eine Haltung trotz der universalistischen Ideen, die Dichtung und öffentliche Meinung beherrschten, zutiefst defensiv, um gerade aus dieser Defensive heraus die grösste Reichserweiterung der ganzen römischen Geschichte vor zu nehmen, und um die kürzesten und sichersten natürlichen Grenzen des engeren Mittelmeerbereiches an allen Fronten zu erreichen".

[2] Около 400,000 души въ редовнитѣ и помощни войски. Вижъ Léon Homo, L'empire romain. Le gouvernement du monde. La défense du monde. L'exploitation du monde. Paris 1925, 394, на стр. 155—6, и Ю. Кулаковскій, Исторія Византіи. I, Кіевъ 1913, 58—68.

[3] За agri decumates вижъ Tac. Germ. 29, както и RE I 792, IV 2310 и Supplement-Band VII, 3—15.

Калигула при Moguntiacum (40 г. сл. Хр.) и после постепенно свързанъ посрѣдствомъ пѫтища и валове съ Дунава. Това дѣло бива завършено едва отъ Траяна и Адриана. Тѣ затвърдяватъ и започнатата отъ Веспасиана окупация на лѣвия брѣгъ на горния Дунавъ и даватъ на лимеса въ Ретия последния му видъ.

На източната граница, въ Азия, системата на протекторатитѣ бѣше дала при Августа слаби резултати. По-късно, особено Траянъ завежда и тукъ системата на военно окупиранитѣ извънгранични области, достигайки до Персийския заливъ. Тъй като и това се указва нетрайно, империята се връща тукъ къмъ принципа на естественитѣ граници, подпомогнатъ отъ оня на изкуственитѣ укрепителни линии и протекторатитѣ.

На долния Дунавъ римлянитѣ започватъ да минаватъ на лѣвия брѣгъ преди времето на Флавиитѣ, когато Дробета (Turnu-Severin) става муниципий. Тогава римскитѣ войски засѣдатъ сѫщо срещу Dinogetia и вѣроятно въ южна Бесарабия, поне срещу Noviodunum.

Още при Нерона и Клавдия, Олбия, Тирасъ и Босфорското царство приели римски протекторатъ и гарнизони. Съ това римлянитѣ затворили достѫпа къмъ Черно море откъмъ северъ. Отъ другата страна на сѫщото море Веспасиянъ и Траянъ внесли прѣкото римско влияние върху народитѣ въ Кавказъ.

Границитѣ по тритѣ стари материка, отдѣлящи римската империя отъ варваритѣ, били организирани въ видъ на лимеси, които първоначално не сѫ имали формата на непревзимаеми крепостни прегради. Тѣ сѫ били предвидени като зони за наблюдение и тревога съ двойна цель: митническа и военна. Въ случай на неочаквано нападение, оттамъ билъ на време даванъ знакъ на войскитѣ, настанени на лагеръ въ вѫтрешностьта. Иначе, тѣзи зони на лимеситѣ намалявали възможноститѣ за сношения на варваритѣ отъ дветѣ страни на лимеса, като сѫ ги сѫщевременно строго контролирали и регулирали.

Особено въ епохата на империята, която най-много ни интересува тукъ, сѫщностьта на лимеса е много еластична и разнообразна, споредъ мѣстото и времето. При установяването на лимеса се е държало смѣтка за политическитѣ, физико-географскитѣ и военни условия и обстоятелства, както и за варварскитѣ народи, срещу които е билъ организиранъ даденията лимесъ.

Затова имаме най-различни лимеси: лимесъ въ равнини, непрекѫсната линия, проста или двойна, съ окопъ и насипъ или двойни такива, съ палисади или стена (въ Британия, при горния Рейнъ, горния Дунавъ, Добруджа, Бесарабия); планински лимесъ, укрепления въ проходитѣ и долинитѣ, чрезъ които последнитѣ бивали прегражданы (въ Карпатитѣ и Армения); крайбрѣженъ лимесъ (Черно море, Мавритания и пр.); рѣченъ лимесъ (долнията Рейнъ, срѣдняятъ и долнията Дунавъ, Ефратъ); лимесъ въ пус-

тинята, съ окопи и единични постове; отворенъ лимесъ, съ единични предни и задни постове (въ Сирия, Арабия, Африка) и пр.

Цельта и формата на лимеса се различавали по епохи и споредъ тактическитѣ и политически намѣрения и възможности на империята въ даденъ моментъ и мѣсто. Докато въ I в. сл. Хр. тѣ имали повече нападателни цели, като закривали задъ себе си цѣло плетище отъ стратегически пѫтища, по времето на Флавиитѣ тѣ започватъ да ставатъ по-малко подвижни. Тѣ се затварятъ херметично чрезъ палисади отъ Антонинитѣ насамъ (Британия, горниятъ Рейнъ и Дунавъ), превръщатъ се въ стени по времето на Северитѣ, въ началото на III в. (Ретия), и продължаватъ като такива до когато империята разполага съ потрѣбнитѣ срѣдства за да предприема подобни постройки (Добруджа, Анастасиевата стена).

Огромниятъ лимесъ на римската империя въ тритѣ стари материка (надъ 9000 клм.) билъ раздѣленъ на 6 голѣми участъци: африканскиятъ, египетскиятъ, източниятъ въ Азия, и европейскитѣ — въ Британия, при Рейнъ и при Дунава.

Африка

Ще започнемъ съ африканския лимесъ[1], защото въ Африка се извършватъ първитѣ римски завоевания и тамъ е позната и първата fossa regia[2], която още отъ времето на Републиката раздѣляла картагенската територия отъ Либийската пустиня. Това е билъ единъ окопъ, който вървѣлъ отъ Tusca до Thenae, много отдавна преди римлянитѣ да сѫ имали случай да научатъ да правятъ погранични окопи и укрепления отъ галитѣ, отъ германскитѣ или отъ славянскитѣ племена, както се предполагаше отъ разни учени.

---

[1] Homo 215—217; Fabricius RE XIII, 1, 660—661.

[2] Fabricius, пакъ тамъ, се опитва да омаловажи тази действителность, като по отношение на валоветѣ иска да направи отъ римлянитѣ ученици на германскитѣ племена. Обаче за това, че германскитѣ племена сѫ правили окопи, имаме известия само отъ времената, когато последнитѣ сѫ се намирали вече въ съседство съ римлянитѣ. Дори и следъ доста продължително прекарване въ съседство на римлянитѣ, готитѣ, напр., сѫ употрѣбявали само укрепени лагери, сформирани отъ колитѣ на обоза имъ — carrago (Ам. Марцелинъ XXXI, 7). Едва презъ VI в., когато сѫ се намирали въ Италия, готитѣ иматъ и специално построени лагери по римски начинъ (Прокопий, De bello gotthico IV 25, Bonnae, II, 638). Копането на погранични окопи е било познато, както въ Европа отъ скититѣ, сѫщо така и въ Африка, именно въ Картагенъ, още преди римско време. Територията на Картагенъ е била отдѣлена отъ оная на либийцитѣ чрезъ дълбокъ ровъ, за който се говори въ 202 г. пр. Хр. въ условията на мира, сключенъ между Сципио и Картагенъ. Следъ разрушаването на града, основаването на провинция и отдѣлянето ѝ (като Provincia veteris) отъ новата провинция Numidia, билъ подновенъ и старинтъ окопъ и прокаранъ чакъ до Thenae. Това е станало въ 146 г. пр. Хр., както ясно пише C. Plinius Sec., Hist. nat. V 25 (Quellen und Forsch. Zur alten Gesch. und Geogr. herausgeg. von W. Sieglin, Berlin 1904, 91). Може би този окопъ е игралъ наистина за рим-

Африканскиятъ лимесъ[1], простиращъ се между Киренайка и Атлантическия океанъ, ималъ около 2500 клм. дължина и билъ подраздѣленъ на три участъка: лимесъ на Триполитания, на Нумидия и на Мавритания. Той билъ съставенъ отъ крайбрѣжни и вжтрешни пжтища, укрепени съ кастели и стражни постове, отъ изолирани постове, които напредвали до 300 клм. въ пустинята, като заемали кръстопжтищата, оазиситѣ, изходитѣ отъ планинитѣ и пр. По време на империята този лимесъ билъ още разширяванъ, като били построявани нови постове и колонии. Построявани сж били при това и валове и стени. Отъ времето на Траяна, който разширилъ границитѣ на Africa nova, датиратъ вѣроятно остатъцитѣ отъ окопъ (около 60 клм.), както и могилитѣ по неговото протежение въ Тунисъ. Могилитѣ, върху които сж били издигнати наблюдателни постове, се явяватъ нѣкога изолирани, а нѣкога въ групи отъ 2—3. Тѣхнитѣ размѣри сж до 10 м. въ диаметъръ. Остатъци отъ окопи и валъ има и въ Мавритания, като по тѣхъ се намиратъ и голѣми кастели и стражни кули.

Такива погранични укрепления, състоящи се отъ окопи, насипи или стени, не представлявали край на римскитѣ владения, защото далечъ предъ лимеситѣ имало нарочни надписи, наречени t e r m i n i, на които било посочено изрично, че тамъ билъ Finis на римската територия или, по-точно, на територията, върху която римлянитѣ смѣтали, че трѣбва да достига тѣхната контрола и мощь.

Египетъ

Въ Египетъ[2] западната граница била осигурена чрезъ укрепени постове, намиращи се далечъ въ пустинята. Южната египетска граница, на горния Нилъ, била сжщо така осигурена чрезъ редица крепости по дължината на двата брѣга на рѣката. Главнитѣ военни сили на римлянитѣ въ Египетъ оставали, обаче, на лагеръ въ Никополисъ до Александрия.

Азия

Източниятъ или Азиатскиятъ лимесъ[3] ималъ 200 клм. дължина и билъ подраздѣленъ на три участъци: понтийски,

лянитѣ ролята на единъ „ältestes Beispiel“. Въ никакъвъ случай, обаче, обстоятелството, изтъкнато отъ Фабрициусъ, че до времето на Цезара изворитѣ не говорятъ за римски погранични окопи, не може да има значението, което безспорно има онова обстоятелство, че за такива окопи у германскитѣ племена се заговаря тепърва, когато тѣ сж били вече дълго време въ контактъ съ римската култура и държава.

[1] H o m o 215—17, 250—51; F a b r i c i u s RE XIII, 1, 660—69. Вижъ сжщо R. C a g n a t, La frontière militaire de la Tripolitaine à l'epoque romaine, Extr. des Mém. de l'Acad. des Inscr. et Belles Lettres, XXXIX, Paris 1912, 37, отъ гдето се вижда, че тамъ били построявани и окопи съ стени, лагери и малки постове задъ, както и предъ главната линия, покрай пжтищата.

[2] H o m o 215, 250—51; F a b r i c i u s RE XIII, 1, 660—669.

[3] H o m o 213—15; F a b r i c i u s RE XIII, 1, 650—60.

ефратски и сирийско-арабски. Тука границитѣ и съ това и лимеситѣ претърпѣли най-много и най-голѣми премѣствания. Доколкото голѣмитѣ рѣки, като Ефратъ и Тигъръ, се явяватъ като граници, тѣ били укрепявани съ силни кастели, както и брѣговетѣ на другитѣ погранични рѣки въ империята. При това, далеко предъ тѣхъ римлянитѣ построявали други кастели, въ които подържали постоянни гарнизони. Сѫщо така въ планинскитѣ проходи римлянитѣ построявали на гѫсто баражни кастели. Между тѣхъ имало вѣроятно и други междинни укрепления, като валове. Въ равнинитѣ кастелитѣ били предназначени да пазятъ лимеса, който билъ тукъ образуванъ отъ стратегическитѣ пѫтища. Тия пѫтища сами представлявали собствено една укрепена линия[1], охранявана често пѫти съ окопи и насипи, както въ Арабия. Кастели и кули били построявани не само по самитѣ пѫтища, но и далечъ предъ тѣхъ, въ важни стратегически и свързочни точки, на различни разстояния.

Въ Сирия и Арабия сѫществувалъ подобенъ пѫть по една дължина отъ 800 клм. и тъкмо на неговия най-южен край сѫ били открити между кастелитѣ и следи отъ укрепителенъ валъ[2]. Галиенъ, въ 263 г., заповѣдалъ да се издигне една укрепителна стена въ Хауранъ, по пѫтя между Бостра, Гадара и Скитополисъ[3]. И на източния лимесъ главнитѣ римски военни сили лагерували въ вѫтрешностьта. Най-многото постройки на кастели по този лимесъ датиратъ отъ времето на Траяна и Адриана. Въ много литературни извори, отнасящи се до тия области, се говори по това време за „двоенъ лимесъ“, но до сега той не е билъ още установенъ навсѣкѫде и подробно.

Европа. Британия

Несравнимо по-добре познатъ и проученъ е римскиятъ лимесъ въ Британия[4]. Въ последния етапъ на покоряването на острова, къмъ 80 г. сл. Хр., Агрикола (77—83 г.) построилъ въ северна Англия, между залива Solway на западъ и устието на Тупе на изтокъ, единъ стратегически пѫть, охраняванъ отъ кастели. При отказа на Домициана да се отиде по на северъ, въ 84 г. била построена тамъ една постоянна линия отъ сгѫстени укрепления, предъ която обаче, на разни разстояния, се намирали и много други по-голѣми[5] или по-малки военни постове[6].

[1] Вижъ сѫщо Fabricius RE XIII, 1, 604—605.
[2] Fabricius RE XIII, 1, 656—60.
[3] Homo 250.
[4] Homo 204—206, 244—45; Fabricius RE XIII, 1, 615—634.
[5] Единъ отъ тѣхъ, намиращъ се на 80 клм. по на северъ, на р. Тау при Inchuthil, гдето започватъ възвишенията къмъ Шотландия, ималъ повече отъ 20 хектара пространство. Въ него имало разни постройки, първо дървени, а после изградени отъ камъкъ, за подслоняване на войници, коне, припаси и пр. Вижъ Fabricius RE XIII, 1, 616—17.
[6] Това е т. н. „отворенъ лимесъ“ — една стратегическа линия, свързана съ пѫтища, които биватъ охранявани отъ землени лагери за подслоня-

Така, още по времето на сжщия Агрикола, при Флавиитѣ, била почти очертана втора подобна линия въ северна Англия, на около 100 клм. северно отъ първата, безъ да се стигне до построяване на пжть по нея (това е т. н. Clyde — Forth-Linie, въ южна Шотландия). Адрианъ заповѣдалъ (въ 122 г.) долната линия на Агрикола да бжде превърната въ затворенъ лимесъ, съставенъ отъ северъ къмъ югъ отъ окопъ (широкъ надъ 8 м. и дълбокъ надъ 2 м.)[1] и насипъ съ палисади на върха, както и отъ землени лагери, различни по форма и размѣри, построени на 1500 м. единъ отъ другъ. Всички били свързани чрезъ стратегически пжть и подкрепени отзадъ отъ лагеритѣ на три легиони. Дължината на тази Адрианова линия е 110 клм.

Карта на Британия и на напрѣчнитѣ валове, споредъ Tabulae maximae quibus illustrantur terrae veterum, editae ab Alb. de Kampen. Tabula IV. Imperium romanum. Gothae — Justus Perthes.

Успѣхитѣ на Г. Л. Урбикъ (следъ 142 г.), при Антонинъ Пий, позволяватъ на римлянитѣ пакъ да напреднатъ до северната линия, която започва отъ Forth на изтокъ (25 клм. надъ Edinburgh) и стига до Clyde на западъ (12 клм. южно отъ Glasgow), въ южна Шотландия. По едно протежение отъ 58·5 клм. билъ тамъ построенъ murus caespiticius, земна стена подсилена съ дървета, както и 19 помощни, повечето въ нея вградени кастели, на отстояние отъ 2·24—4·42 клм., по височинитѣ и при бродоветѣ. Тѣзи кастели били обградени съ единични, двойни и тройни окопи и насипи, съ или безъ каменна основа или съ каменни стени,[2] споредъ мѣстнитѣ условия. Линията държала тукъ

ване на войскитѣ, отъ наблюдателни кули укрепени съ ровове, валове или стени. Такава линия служила обикновено като етапъ за по-пататъшно проникване. То се извършвало чрезъ установяване на по-голѣми или по-малки разстояния извънъ нея на нови лагери, които били пакъ свързвани съ пжтища и сгжстявани, до когато се формирала нова линия, подобна на първата. Въ нашия случай първата линия, за която става дума, се нарича Stanegate. Вижъ Fabricius RE XIII, 1, 604—605, 632.

[1] Homo 205. Съ сжщитѣ размѣри той минавалъ и презъ скалисти мѣста.

[2] Разкопкитѣ показвали, че тѣ сж били поправяни, уголѣмявани и намалявани. Въ вжтрешностьта на лагеритѣ сж били намѣрени следи само отъ дървени постройки.

смѣтка за удобноститѣ на терена, като е запазвала височинитѣ задъ гърба си. Валътъ ималъ основа отъ груби камъни, широка 4·25—4·80 м., докато ширината на върха му била 6—10 стжпки. По него не е имало никакви други укрепителни съоржжения, освенъ дървени стражни кули, които служили за сигнализация. Окопътъ, предъ вала, билъ остродънестъ, широкъ до 12 м. и дълбокъ 3—6 м. Една часть отъ пръстьта била нахвърлена на външната страна, като по този начинъ се е образувалъ още единъ малъкъ външенъ насипъ. Между окопа и вжтрешния насипъ била оставена една берма, широка срѣдно до 6 м., но на мѣста до 20 м., а на едно мѣсто дори 36 м. На около 35—45 м. задъ вала, имало солидно шосе (шир. 5 м.)[1]. Сега валътъ и окопътъ сж запазени по-добре само въ гориститѣ мѣста.

Нито горниятъ Антониновъ валъ не представлявалъ найвъншната граница на територията окупирана тукъ отъ римлянитѣ. На две мѣста сж били до сега и извънъ тази линия намѣрени лагери, построени презъ това време върху стари основи отъ времето на Флавиитѣ. Цѣлата Антонинова линия и кастелитѣ й сж понасяли разрушения и поправки и сж били напуснати по времето на Комода (180—192 год.) или Септ. Севера, въ 207 г. Тѣзи императори оттеглятъ войскитѣ при долния Адриановъ валъ, който обаче нито до тогава не е билъ опразванъ. Това показва, че и тукъ, както въ Африка и Азия, римската империя практикувала действително системата на двойния лимесъ.

При това оттегляне на римлянитѣ на долната линия Solway-Tyne бива построена по нея една каменна стена отъ 118·2 клм., придружена съ кастели и пжть.[2] Задъ стената имало единъ голѣмъ окопъ съ насипи отъ двѣтѣ страни. Между стената и окопа се намиратъ значителни следи отъ murus caespiticius. Каменната стена[3] — Great Wall — отъ ломени камъни и хоросанъ, имала 2·30 м. дебелина и 3·55 м. височина. Тамъ, гдето не минавала презъ отвесни или съ много голѣмъ наклонъ мѣстности, тя била придружена отъ северната страна отъ единъ остродънестъ окопъ, широкъ до 10 м. На стената били построени на всѣки 500 м. квадратни кули, както и 80 кастели на по една миля. Кастелитѣ били вградени въ стената; тѣхнитѣ размѣри били различни, между

[1] За построяването на тия сложни укрепителни съоржжения сж работили, споредъ 15-тѣ намѣрени нарочни надписи, три легиони, но не е установено, колко време е траяла тѣхната работа. Не е безсмислено да отбележимъ, че почти всички тия подробности сж придобити чрезъ много продължителни проучвания върху самия теренъ и особено чрезъ разкопки.

[2] Homo 206; Fabricius RE XIII, 1, 623—34.

[3] Homo 244—245 я приписва на Констанций Хлоръ, който покорилъ наново Британия (296—7 г.). Като дебелина на стената той посочва 1·50—1·80 м.

275—452 кв. м. Кулитѣ имали врати за излизане предъ стената. Между 200—1650 м. задъ линията били построени още 14 кастели за помощни войски, като най-голѣмиятъ отъ тѣхъ има 2·2 хектара площь. Шосето се намирало на 3·5 клм. задъ стената, но интересно е, че минавало р. Ciburnum заедно съ нея по единъ специаленъ мостъ. Трасето на стената било избрано по чисто военни съображения, за да се използуватъ отбранителнитѣ предимства на терена. Тя върви почти праволинейно по севернитѣ склонове на височинитѣ и се изкривява само тамъ, гдето трѣбва да обхване и нѣкоя по-напредъ издадена височина. Въ каменната стена има три пласта отъ развалини, като най-стариятъ е отъ времето на Траяна или дори на Флавиитѣ, а най-новиятъ отъ онова на Комода. Най-многото надписи намѣрени при нея сѫ отъ времето на Адриана.

На 25—900 м. задъ тази стена се намира единъ окопъ отъ 102 клм. дължина, 10 м. ширина и 2 м. дълбочина. Изкопаниятъ отъ него материалъ е билъ нахвърленъ на дветѣ страни, като така били образувани два непрекѫснати насипи, отдѣлени отъ окопа съ по една берма, широка на мѣста по-вече отъ 7—8 м. Цѣлата широчина на тази укрепителна постройка достига общо 35—45 м. По тѣзи насипи не сѫ били намѣрени никакви други укрепителни съоръжения, като напр. палисади. Окопътъ, както и неговитѣ два насипа сѫ построени сѫщо въ праволинейни кѫсове, по южнитѣ склонове на височинитѣ, които тѣ избѣгватъ, както избѣгватъ и пропаститѣ. Поради това, че тѣ не се срѣщатъ никѫде съ стената и че сѫ били непрекѫснати, може да се заключи, че този окопъ и неговитѣ два насипа сѫ били построени самостоятелно, като пограничена, а не като бойно-укрепителна линия, тъй като при тѣхъ нѣма никакви лагери-кастели или кули.[1] Такива се намиратъ задъ тази линия, на разни разстояния; и тѣ сѫ сѫщо землени. Явно е, че този окопъ и неговитѣ два насипа сѫ били направени като пограничен още преди стената,[2] за да раздѣлятъ покорената южна часть отъ северната, гдето римлянитѣ били постоянно на бойна нога и да попрѣчатъ така на племената отъ дветѣ страни да се сношаватъ.

---

[1] До сега при тѣхъ е била намѣрена само керамика отъ III—IV в. сл. Хр. Споредъ направенитѣ изчисления, тукъ сѫ били прехвърлени надъ 1·5 милиона куб. м. пръстъ, което е изисквало до два милиона работни дни.

[2] Било е констатирано, че презъ въпросната линия сѫ били направени преходни мѣста отъ по 6 м. ширина, отстоящи едно отъ друго на 40 м., които пъкъ по-кѫсно сѫ били само отчасти наново очистени и запълнени. На нѣкои мѣста, тогава, пръстьта изхвърлена отъ окопа е била слагана на южната берма, така че се образувалъ тукъ-таме още единъ южен насипъ. На други мѣста пъкъ, гдето окопътъ е билъ много близко до стената, пръстьта извадена повторно отъ окопа е била слагана върху северния валъ, който така подсиленъ служилъ за пѫть между кастелитѣ вградени въ стената. Ясно е, че проходитѣ въ окопа и ва-

Между каменната стена и въпросния окопъ съ двоенъ валъ има запазенъ по протежение на 2—3 клм. още единъ валъ (Rasenmauer) широкъ 3·6—4·5 м. Той има отъ северната страна единъ остродънестъ окопъ, широкъ около 10 м. и дълбокъ 3 м. Той започва отъ известно мѣсто изподъ стената и после се изгубва пакъ подъ нея. Другитѣ му части не сж били още проучени. Явно е, че той е по-старъ и отъ стената и отъ по-горе споменатия окопъ съ два насипа, защото и той е прѣзанъ сжщо при мѣстата, гдето сж били направени проходитѣ презъ гореспоменатия окопъ и неговитѣ насипи, когато е била строена стената. Той е билъ построенъ вѣроятно още отъ Флавиитѣ, както показва една монета намѣрена въ него. Стената е била издигната по-кжсно приблизително по сжщото трасе.

Фактъ е, че и при толкова подробно и внимателно разкопанитѣ и проучени британски валове, сжществуватъ още много неразрешени въпроси дори и въ връзка съ тѣхното датиране [1].

Горна Германия

Ако има добре проученъ римски лимесъ въ Европа, то това е безспорно лимесътъ въ Germania superior. Още отъ преди 50 години (1894 г.) изследванията върху този лимесъ, по починъ на голѣмия историкъ Т. Момзенъ, сж били повѣрени на една специално създадена комисия: Deutsche Reichs-Limeskommission [2], чиято дейность е обхващала и горнодунав-

---

воветѣ сж били направени при построяването на стената, но не е обяснено, защо окопътъ е билъ после наново изчистенъ, а изкопитѣ въ валоветѣ запълнени. Поради това, че окопътъ заобикаля кастелитѣ, които срѣща по своя праволинеенъ пжть, за Фабрициусъ (RE XIII, 1, 631) било ясно, че той билъ направенъ тепърва следъ кастелитѣ, но преди стената и нейнитѣ кастели, така че всички постройки, кастелитѣ и тѣхнитѣ пристройки, окопътъ, стената и кастелитѣ по нея, както и проходитѣ въ окопа и тѣхното отстраняване, за да бждатъ извършени, сж разполагали съ единъ срокъ отъ само 6—7 години". За мене това заключение не е много убедително.

[1] Линията Solway-Tyne е била на два пжти граница на империята, между 120—142 г. и следъ 180 г. сл. Хр. Била е разрушавана и поправяна на три пжти: къмъ 180 г., къмъ 270 г. и около 330 г. Но и авангардитѣ постове, далеко предъ нея, сж били държани постоянно до къмъ III в. Частични поправки по стената и нейнитѣ кастели, както и монети, сж били намѣрени сжщо и отъ много по-нови времена — отъ 378—379 г. (Теодосий), отъ 385 г., 388 г. и 395 г.

[2] Подробности за дейностьта на тази комисия и за значението на отъ нея извършенитѣ проучвания вижъ у Б. Филовъ ИБАИ (1934) VIII, 45—46. Свезкитѣ публикувани отъ Комисията сж въ квартовъ форматъ. Нѣкои отъ тѣхъ иматъ по 200 страници и съдържатъ покрай много подробни проучвания и описания сжщо и планове, карти, рисунки и фотографии. Въ тѣхъ сж проучени до най-голѣми подробности почти 550 клм. римски лимеси въ Germania superior и Rhaetia съ около сто малки и голѣми, землени и каменни кастели и около десеть пжти повече стражни кули отъ най-различни размѣри и материали. За насъ, както казва Б. Филовъ, дѣлото на тази комисия има твърде голѣмо значение, и то не само поради това, че разнитѣ римски лагери и укрепления сжществуващи у насъ показватъ голѣмо сходство съ ония отъ Германия, но особено поради това, че можемъ да си дадемъ смѣтка за начина, по който сж проучени еднитѣ и другитѣ.

ския лимесъ въ Ретия. Тя приключи своята работа следъ като въ 1937 г. издаде и последната 56-а свезка отъ великолепната публикация: Der obergermanisch-raetische Limes des Römerreiches, im Auftrage des Reichs-Limeskommission. Herausgegeben von den Dirigenten E. Fabricius, F. Hettner und O. von Sarwey[1].

Рейнскиятъ лимесъ[2], дължъ около 600 клм., ималъ две части: долно- и горнорейнски. При долнорейнския участъкъ, отъ морето до Koblenz, лимесъ била самата рѣка. По лѣвия и брѣгъ имало цѣла редица лагери за войскитѣ, предназначени да пазятъ главнитѣ мѣста за преминаване и пжтищата. Между главнитѣ 4—5 голѣми лагери имало редица по-малки кастели, както и стражни кули, свързани вѣроятно съ пжть помежду имъ.

При горнорейнския участъкъ положението било съвсемъ друго, защото горното течение на Рейнъ не представлява голѣми прѣчки, а между него и горното течение на Дунава имало единъ дълбокъ клинъ земя, която безпрепятсвено навлизала въ римската територия. Римлянитѣ, именно Клавдий, минаватъ на дѣсния брѣгъ на Рейнъ отъ нѣколко изходни точки, които служили като гарнизони за по-голѣми военни части: Vindonissa, Argentorate и главно Moguntiacum. По времето на Веспасиана клинътъ между горнитѣ течения на Рейнъ и Дунавъ е окупиранъ и колонизиранъ (agri decumates), а долината на Neckar се очертава като лимесъ. Следъ Домициановитѣ победи отъ 83 и 89 г. надъ германски племена, се започва и разширява лимесътъ въ областьта на Wetterau и Taunus. Построяватъ се землени кастели по продължение или не далеко отъ пжтищата, сочещи къмъ Лаба, границата до която самъ Августъ е желалъ толкова много да достигне. Този лимесъ е билъ довършванъ отъ Траяна и Адриана, при които е имало голѣми размѣствания на войски, напредване къмъ изтокъ и построяване на нови лагери, както и по времето на Антонинъ Пий. Както виждаме, тукъ етапитѣ сж много и тѣхното проследяване е излишно.

Споредъ описаннята на Fabricius[3], горногерманскиятъ лимесъ започвалъ отъ дѣсния брѣгъ на Рейнъ подъ Rheinbrohl, преминавалъ Lahn, отправялъ се на югъ къмъ Taunus, минавалъ Aar, обикалялъ после отъ северъ Wetterau и достигалъ до Gross-Krotzenburg на Майнъ. Оттукъ той вървѣлъ по р. Майнъ първо до Wörth, а по-късно до Miltenberg. Старата линия се изкачвала отъ Wörth презъ Odenwald и минавала къмъ устията на р. Jagst и Kocher въ р. Neckar. Оттамъ лимесъ била самата р. Neckar до Benningen am Kannstadt. Тукъ връзката съ лимеса на Ретия била нѣкжде по участъка Haghof-Lorch. Новата линия, построена презъ втората половина на II в.,

[1] Вижъ въ приложенията Übersichtskarte des obergermanischen und raetischen Limes der Deutschen Reichs-Limeskommission.

[2] Homo 205—209, 245—46; Fabricius RE XIII, 1, 582—604.

[3] RE XIII, 1, 597.

започвала отъ Miltenberg, минавала северно отъ Odenwald, после презъ низината на Hohenlohe къмъ Haghof и свършвала при Röthenbach am Gmünd, гдето започвалъ лимесътъ на Ретия. Отъ Рейнъ до тукъ линията има 382 клм. Тя се раздѣля на нѣколко естествени участъци, построени въ различни времена и по различни начини.

По отношение на самитѣ линии трѣбва да се отбележи, че ония построени преди Адрианово време държатъ много смѣтка за терена, като обикновено заграждатъ задъ себе си височинитѣ. Тѣ обаче никога не правятъ нарочно голѣми отклонения за да избѣгнатъ или включатъ нѣкоя височина, която навлиза въ линията отвънъ. Обратно, въ равнинитѣ и хълмиститѣ области, тѣзи линии не държатъ вече никаква смѣтка за терена. Линията върви праволинейно, т. е. въ праволинейни кжсове. Подобни праволинейни кжсове достигатъ отъ нѣколко километра дори до 80 клм., както е участъкътъ между Walldürn и Haghof, започнатъ отъ Адриана и завършенъ отъ А. Пий. Праволинейностьта се приписва обикновено на Адриана и на следващитѣ го императори, но въ сжщность всички римски линии сж принципиално праволинейни, защото тѣ били правени отъ опитни инжинери по предварително добре подготвени и проучени планове и проведени отъ добъръ наблюдателенъ персоналъ. Спрѣмо това общо правило изключенията сж малко. По-късната система на праволинейнитѣ кжсове имала за цель скжсяването на линията за облекчаване на сигналната служба по нея. За тази цель на тжпитѣ жгли, образувани отъ праволинейнитѣ кжсове или по високитѣ мѣста или при проходитѣ презъ вала, на най-различни разстояния между 300—1000 м., били издигани първо дървени кули, замѣствани после съ каменни (обикновено квадратни, съ стена до 2.50—5 м.)[1]. Тѣ били обграждани съ 1—2 вала, а по нѣкога и съ плетъ. Самото мѣсто на кулитѣ било издигано съ нѣколко метра, като по този начинъ се образували могили съ 10—30 м. диаметъръ. На много мѣста се явяватъ редици или групи могили по 2—4. Подобни наблюдателни кули имало често пжти и задъ линията и не рѣдко дори презъ нея.

По нѣкои стари участъци на лимеса, напр., въ Wetterau, билъ направенъ по линията плетъ (Flechtwerkzaun), на други,

[1] Тѣзи кули имали до три етажа, но сж били безъ врати въ долния етажъ. Тѣхната обща височина достигала до 7 м. Имали сж външни околовръстни галерии и платформи, покрити съ керамиди, плочи или дъсчици, отъ гдето войницитѣ хвърляли съ орждия валчести камъни. Fabricius RE XIII, 1, 598.

по-нови, били издигнати палисади[1], отъ колове[2] забити въ единъ плитъкъ и тѣсенъ окопъ, или изкопани само обикновени отродънести окопи, широки до 6 м., задъ които се издигалъ различно високъ насипъ (Pfahlgraben)[3]. Насипитѣ и окопитѣ построени задъ палисади не сж имали вече по тѣхъ нито плетъ, нито лагери, а по известни участъци нито кули. Палисадитѣ, намиращи се въ тѣзи случаи предъ окопа и неговия насипъ[4], имали за цель да прѣчатъ главно на нахлуването на конница и на откарването на заграбения добитъкъ. Изобщо валоветѣ и окопитѣ безъ специални бойни и наблюдателни съоржжения по тѣхъ сж служили като гранично препятствие и контрола.

При построяване на по-външна линия, старата вжтрешна не е бивала веднага напущана и изобщо не всички войски сж били всѣкога настанявани непосрѣдствено при по-външната линия. И въ Горна Германия, както и въ Британия и по други точки на границитѣ, империята е подържала въ сжщность двоенъ лимесъ, като прехвърляла и предъ първия външенъ лимесъ известни военни части, настанени въ лагери, обикновено землени, съ цель да наблюдаватъ кржстопжтищата, проходитѣ, мѣстата за преминаване презъ голѣмитѣ рѣки и пр.

Отъ края на III в. сл. Хр. всички области и лимеси на дѣсния брѣгъ на Рейнъ били за винаги загубени за империята, която се старае вече да укрепи и задържи като граница поне рѣката при горното й течение, както и при долното. Само отъ време на време нѣкой отъ императоритѣ отъ IV в. преминаватъ и на дѣсния брѣгъ и се опитватъ да подновятъ нѣкой отъ старитѣ крепости, но тѣхъ империята успѣвала да задържи само за малко време.

---

[1] Meyers Lexikon. 7-e Aufl. IX. Bd. 1928, 278: Palissaden (vom lat. palus, Pfahl, Schanzpfähle) 3—4 m lange, oben zugespitzte Pfähle, die in Reihen vereinigt in die Erde eingegraben, bei alten Befestigungen als Hindernisse und Deckenmittel dienten.

[2] E. Fabricius, Der Limes (Strecke I) vom Rhein bei Rheinbrohl bis zur Aar bei Langenschwalbach. 40 Lieferung отъ Der obergerm. — raet. Limes, 1915 год., на стр. 37.

[3] Вижъ Fabricius RE XIII, 1, 602—603. Вижъ сжщо отъ него по обширнитѣ обяснения въ 40 свезка отъ Der obergerm. -raetische Limes des Römerreiches. Der Limes von Rhein bei Rheinbrohl bis zur Aar bei Langenschwalbach. Heidelberg 1915, 154, на стр. 25—42. Главната цель на тия постройки била да се предотврати ненадейното нахлуване на неприятелска конница.

[4] Вижъ тукъ първата скица на стр. 63 (валъ безъ берма).

Ретия

Римлянитѣ стигнали на горния Дунавъ въ Ретия[1], по времето на Клавдия. По сѫщитѣ стратегически съображения, изтъкнати при горния Рейнъ, тѣ се видѣли принудени да преминатъ Дунава, като първо построявали кастели, после пѫтища и накрай укрепителни линии, които тѣ свързали бърже съ онния отъ горния Рейнъ. И тукъ напредването и постройкитѣ се извършватъ по етапи.

Започнатъ отъ Веспасиана и завършенъ отъ Траяна и Адриана, този лимесъ се простиралъ на едно разстояние отъ 150 клм., като се свързвалъ съ горногерманския при Lorch. Той обграждалъ Aalen и Weissenburg и презъ долината на Altmühl стигалъ до Дунава при Kelheim надъ Ratisbona. И тукъ били построени все по-дълбоко въ чуждата територия пѫтища охравявани отъ земляни кастели, които така образували лимеса. После билъ издигнатъ на мѣста плетъ (Flechtwerkzaun), следъ това палисади[2] и окопи, замѣстени по-късно отъ каменна стена съ кули. До окончателното установяване на лимеса[3] се стига тукъ по времето на А. Пий, но и Каракала извършилъ още нѣкои промѣни, като тъкмо той вмѣсто дървенитѣ палисади издигналъ отчасти каменна стена (Teufelsmauer). Стената била построена въ праволинейни кѫсове отъ по 0.20—5.4 клм. Нейната дебелина достигала до 1.25 м., височината ѝ надминавала 2.50 м. Въ долинитѣ тя била построена на широки основи отъ колове, забити въ земята. Тя имала мѣста за преминаване и канали за оттичане на водата. По височинитѣ презъ които минавала стената били построени наблюдателни кули (съ страна 5—7 м.), на отстояние 600—700 м. Тѣ били първо отъ дърво, а после отъ камъкъ. Нѣкои отъ тѣхъ били вградени въ стената, а нѣкои самостоятелни, задъ нея, което показва, че и каменнитѣ кули били построени въ различни времена.

Отъ този лимесъ въ Ретия римлянитѣ биватъ изтласкани презъ втората половина на III в., когато границата се връща на Дунава, като презъ рѣката се запазватъ само известни укрепени точки. Отъ IV в. има тамъ построени по-голѣми кули (10 м. едната стена), съ дворове, палисади и двойни валчести валове. Тѣ се наричали бургъ (ед. число).

---

[1] Homo 209—210, 247; Fabricius RE XIII, 1, 605—615. Още по времето на първитѣ Флавии римлянитѣ сѫ държали пѫтя, който минава Дунава отъ Steppberg до Eining.

[2] Тукъ ще приведа описанието на дърветата, намѣрени при разкопкитѣ, споредъ Fabricius, RE XIII, 1, 613: „Es waren der Länge nach gespaltene Eichenstämme mit tiefene schwalbenschwanzförmigen Einschnitten auf der gerundeten Innenseite zur Befestigung von Querhölzern, durch die die Pfähle untereinander unterirdisch verbunden waren".

[3] Вижъ въ приложенията картата на лимеситѣ въ Горна Германия и Ретия.

Дунавскиятъ лимесъ

Дунавскиятъ лимесъ[1], безъ Ретия, ималъ почти 2500 клм. и се раздѣлялъ въ три участъка: лимесъ на срѣдния Дунавъ, на Дакия и на долния Дунавъ.

На срѣдния Дунавъ билъ използуванъ като граница южниятъ брѣгъ на рѣката, както и при долния Рейнъ. И по дунавския брѣгъ имало голѣми лагери за цѣли легиони[2]. До сега сж били проучени само лагеритѣ отъ провинциитѣ Noricum и Pannonia отъ една специална австрийска лимесъ-комисия, създадена по примѣра на германската. Интересно е да се отбележи, че по брѣга на Дунава лагеритѣ сж били извънредно голѣми. Така лагеръ̀тъ при устието на р. Enns (Lauriacum), гдето е била Legio I Italica, държанъ отъ римлянитѣ чакъ до времето на Хонория, ималъ не по-малко отъ 19 хектара. На много близко разстояние (4 клм.) имало другъ по-малъкъ, при Albing, построенъ на нѣкогашенъ дунавски островъ. Въ него лагерувала Legio II Italica по времето на М. Аврелия. Много по-голѣмъ (22.50 хектара) е билъ лагеръ̀тъ на Legio XIII Gemina при Vindobona[3], който давалъ подслонъ още и на една ala miliaria. Той билъ построенъ следъ 50 г. сл. Хр. отъ пръсть и дърво, а следъ 71 г. отъ камъкъ. Лагеръ̀тъ на Legio XIV Gemina при Carnuntum ималъ 19 хектара. Той билъ построенъ въ 19 г. и после подновяванъ въ различни времена до 395 г. Иначе, по имперския пжть, който постепенно свързалъ Галия съ Черно море, като се придържалъ по-близко или по-далече ò коритото на Дунава, имало многобройни кастели и наблюдателни и стражни кули[4], построени отъ разни материали, по различни начини, въ най-различни времена.

Още по времето на Августа, обаче, империята минавала и северно отъ срѣдния Дунавъ, въ вжтрешностьта на сегашна Моравия и Словакия, първо съ своето политическо влияние, а по-късно, особено по времето на М. Аврелия, и съ войскитѣ си. Въ тѣзи области има направени проучвания, които не сж били още използувани въ синтезиращитѣ изследвания върху римскитѣ лимеси на Е. Фабрициусъ въ RE, които използувамъ най-много тукъ. Така, напр., при голѣмото възвишение до Братислава, наречено Дѣвинъ, както и 16 клм. по на северъ, надъ р. Ступава, сж били намѣрени при разкопки тухли отъ

---

[1] Homo 209—213, 247—54; Fabricius RE XIII, 1, 634—650.

[2] Regina Castra (Ratisbona въ Rhaetia, Leg. III Italica), Lauriacum (Leg. II Italica), Vindobona (Leg. X Gemina), Carnuntum (Leg. XIV Gemina), Brigetio (Leg. I Adjutrix), Aquincum (Leg. II Adjutrix), Acumincum, Viminacium (Leg. VII Claudia) и Singidunum (Leg. IV Flavia).

[3] Fabricius. RE XIII, 1, 630.

[4] Лимесътъ на Горна Мизия по Дунава отъ Golubac до Tekija (100 км.) е описанъ по-подробно въ 1934 год. отъ Erich Swoboda, Vom obermösischen Limes. Byzantion XI, 1936, 56—65, който намѣрилъ още около 30 укрепителни постройки, лагери и кули, непознати до тогава.

римски военни постройки съ печати на XIV и XV легионъ, които датиратъ още отъ времето на Траяна (къмъ 100 г. сл. Хр.)[1].

Отъ историята на отношенията на римската империя съ квадитѣ, сарматитѣ, язигитѣ и маркоманитѣ знаемъ, че при разнитѣ договори сключвани съ тѣхъ империята имъ налагала да опразватъ до известно разстояние въ дълбочина лѣвия брѣгъ на Дунава. Както и другаде обаче виждаме, че и на тази граница самитѣ римски войски минаватъ фактически дълбоко въ чуждата територия, построяватъ тамъ военни сгради и държатъ гарнизони. Още не е установено, колко време сж останали тия гарнизони по новитѣ имъ мѣста и на какви разстояния е имало подобни гарнизони въ тази область, каква е била тѣхната сила, дали сж били тѣ свързани съ пѫтища или не и пр. Фактъ е, че съ части отъ крайдунавскитѣ легиони римлянитѣ проникватъ по срѣдния Дунавъ дълбоко на северъ отъ него, като построяватъ тамъ лагери за постоянно наблюдение и охрана. Това проникване е било много по-дълбоко въ Словакия[2], по времето на М. Аврелия. По долината на р. Вагъ тѣ стигатъ чакъ до сегашния Trenčín (Laugariacio), гдето, на огромнитѣ отвесни скали е запазенъ и до днесъ единъ надписъ за победата изнесена въ 179 год. отъ II легионъ отъ Aquincum надъ германитѣ. Тукъ се намирала една отъ многобройнитѣ военни станции на римлянитѣ (съ 855 войници), каквито тѣ установили въ земитѣ на квадитѣ и маркоманитѣ и по които била разпредѣлена една 40-хилядна войска. Една отъ тия станции-кастелъ била открита въ 1925 год. при мѣстностьта Градище, надъ р. Мушовъ, до гр. Моравски Микуловъ. Този кастелъ, чрезъ своето благоприятно стратегическо положение надъ устията на рѣкитѣ Иглавка, Свратка, Свитава и Цезава въ р. Дия, държи подъ наблюдение цѣла южна Моравия. Кастелътъ билъ изграденъ отъ тухли отъ X легионъ отъ Vindobona и ималъ на разположение не само голѣми, удобни, дори луксозни помѣщения

[1] Вижъ и Dr Josef Dobiáš, Před vystoupením Slovanů. Československá vlastivěda, díl 4, Dějiny. Praha 1932, 811, на стр. 7—22. Вижъ тамъ още много друга литература. Резултатитѣ отъ най-новитѣ разкопки при Děvin вижъ въ Výzkum na hradě Děvíně u Bratislavy: roku 1935; Jan Eisner, Archeologické vykopávky, 426—428; Václav Mencl, Římská stanice na Děvíně, 429—431; Vojtěch Ondrouch, Numismatické nálezy, 432—439 въ списанието Bratislava, Časopis pro výzkum Slovenska a Podkarpatské Rusi. Bratislava 1935 IX; вижъ сжщо полемиката между J. Dobiáš и V. Ondrouch въ Listy filologické, Praha, LXVI, 1939, 1, 84—88, както и Vojtěch Ondrouch, Limes romanus na Slovensku. Bratislava 1938, стр. XIV + 154, и univ. prof. Dr Vojtech Ondrouch, Rímská stanica v Stupave a rímské stavebné stopy v Pajstune. Bibliotheca historica slovaca. T. II. Bratislava 1941, стр. 66 и XVII табл. Не ми е достжпна A. Gnirs, Ein Limes und Kastelle vor der norisch-pannonischen Donaugrenze. Ein vorläufiger Bericht. Sudeta, IV, 1928, 120.

[2] До сега се знае, че римлянитѣ сж имали въ Словакия станции до една дълбочина отъ 120 клм. Вижъ František Křižík, Limes romanus na Žitném ostrově. Bratislava 1936 X, 418—432, на стр. 432.

и баня, но и централно отопление.[1] Такива станции римлянитѣ не сѫ построявали никога съвсемъ единично и този начинъ за направа на лагеръ представлява у тѣхъ обикновено последния етапъ въ еволюцията на военнитѣ лагери. За жалость ще трѣбва да се изчака още много време, за да се стигне до откриването на цѣлата система и така да се установи подробно този още непознатъ прездунавски лимесъ.

Много по-добре е установено, че римлянитѣ сѫ минали срѣдния Дунавъ по-долу, въ Бачка. Тамъ има отчасти запазенъ единъ т. н. „Малъкъ валъ“, който показва на мѣста една ширина отъ 13 м. и височина отъ 1·6 м. Той ималъ два окопа: единъ на северъ (шир. 7 м.) и единъ по-плитъкъ на югъ. Този валъ започва отъ лѣвия брѣгъ на Дунава при Apatin (15 клм. надъ устието на Драва), и върви 99 клм. къмъ северъ до р. Тиса, при Czurog (на 40 клм. отъ вливането ѝ въ Дунава). По разни възвишения близо до вала били построени предъ и задъ него дървени кули, укрепени съ палисади. Постройкитѣ били подновявани по времето на М. Аврелия.

Между Дунава и Тиса има запазенъ още единъ окопъ, нареченъ „Голѣмъ“, между Новисадъ и Czurog. Дължината му е само 25 клм., ширината 13·3 м. и дълбочината 1·5 м. Маджарскиятъ ученъ Buday смѣталъ този валъ като римски, но Фабрициусъ[2] го счита като съмнителенъ, сѫщо както и още по-северния окопъ — трета линия — който започва 33 клм. северно отъ Новисадъ и върви къмъ северъ до вливането на р. Csiker въ Тиса, по едно разстояние отъ 25 клм. Валътъ е широкъ 12·5 м. и високъ 0·70—0·80 м., а окопътъ широкъ 6·5 м. и дълбокъ 0·60 м.

*

Съ това стигаме до лимеса на долния Дунавъ, гдето римлянитѣ минаватъ рѣката много дълбоко въ вѫтрешностьта на варварската територия и построяватъ на голѣми разстояния нови укрепителни постове и новъ лимесъ.

Покоряването на Дакия се извършва обаче доста късно, следъ като р. Дунавъ служила вече почти цѣлъ вѣкъ като лимесъ на империята, а по нейнитѣ брѣгове чакъ до устието имало настанени римски легиони, предназначени, както и по другитѣ граници на империята, да наблюдаватъ не толкова онова, което ставало задъ гърба имъ, а най-вече предъ тѣхъ, предъ лимеса, който, въ настѫпателния периодъ на римската политика, служилъ като изходна точка за по-нататъшното осигуряване и разширение на границитѣ на империята.

---

[1] Вижъ подробности въ студията на Добиашъ, както и библиографията посочена отъ него.

[2] RE XIII, 1, 640—641.

Ето защо смѣтамъ, че тукъ се налага да разгледаме все така на бързо, но по-обстойно, какъ се е стигнало до завладяването на Балканитѣ отъ римлянитѣ, и какъ се е развило това завладяване. Така ще схванемъ нѣщо и отъ самата логика на римскитѣ завоевания, завоеванията на една толкова обширна и мощна империя, която имала вече свои добре оформени начини за напредване въ чужда територия и свои специфични разбирания по отношение на сигурностьта на границитѣ ѝ. Така ще ни стане ясно, дали тази империя е могла да остане спокойна на дѣсния дунавски брѣгъ, щомъ го е достигнала, и, дали и тукъ, както и по всичкитѣ други до сега разгледани граници, не го е прекосила веднага, опитвайки се да достигне по-сигурни и особено по-кѫси граници, тъй като тя е разполагала съ невѣроятно малко войски[1] за тѣхната обща отбрана.

VIII. Завладяване на Балканския п-овъ отъ римлянитѣ

Обезпечаване на неговитѣ граници къмъ северъ. Завземане на кримския Херсонесъ, на Полонда, Тирасъ и Олбия и построяване на галацкия и бесарабскитѣ валове

За разширението на римското владичество въ долнодунавскитѣ области, особено по времето на империята, въ I в. сл. Хр., имаме относително малко литературни известия. Изследванията по този въпросъ се основаватъ почти изключително върху епиграфски материалъ доколкото е запазенъ.

Римлянитѣ извършватъ покоряването на Балканитѣ въ нѣколко етапи съ доста голѣми интервали. Първо, тѣ унищожаватъ единствената организирана военна сила на полуострова, Македония[2] (168 г. пр. Хр.) и достигатъ на Егейско и Мраморно море; съ това се решава и бѫдещата сѫдба на Елада (146 г. пр. Хр.). Нова война започва, следъ като нѣколко погранични племена и гръцкитѣ черноморски градове влизатъ въ съюзъ съ Митридате.

Презъ 75—72 г. пр. Хр., Г. Скрибоний Курио достига Дунава, а следъ него М. Лициний Лукулъ (72—71 г. пр. Хр.) подчинява за пръвъ пѫть въ историята[3] източнитѣ тракийски

[1] Вижъ още Georg Stadtmüller, Landesverteidigung und Siedlungspolitik im oströmischen Reich. ИБАИ IX, 1935, 392—393, както и Рудолф Егер, Балкан под Римлянина. Книга о Балкану, Београд 1937, II, 72—82; К. Пач, Римљани и варвари на Балкану. Книга о Балкану. Београдъ, 1937, II, 62—76, както и C. Patsch, Die römische Grenzwehr der Balkanhalbinsel. Revue internationale des études balcaniques. Belgrad, 1935, II, 82—97. Вижъ сѫщо E. Albertini, L'empire romain. Peuples et civilisations IV. Paris, 1929, 462 и A. Piganiol, La conquête romaine. Peuples et civilisations III. Paris 1930, 526. Вижъ сѫщо A. Philippide, Originea Romînilor. I, Iaşi 1925, 263—275.

[2] Patsch, Aus 500 Jahren 26—28.

[3] Patsch, Aus 500 Jahren 34—42; Vulpe, Hist. ancienne de la Dobroudja. Bucarest, 1938, 454, на стр. 95—101.

области и Добруджа, заедно съ гръцкитѣ градове до Истрия и устието на Дунава. Обаче поражението нанесено отъ нахлуващитѣ презъ Дунава бастарни на Г. Антоний Хибрида въ 59 г. пр. Хр.[1] при Истрия, както и възстанията на разни племена и особено нападенията и разширението на гето-дакитѣ подъ Буребиста чакъ до брѣга на Черно море, между Олбия на р. Бугъ и Аполония[2] (Бургасъ), отстраняватъ прѣкото римско покровителство надъ тия земи и застрашаватъ сигурностьта на Македония — провинцията, заради която именно римлянитѣ бѣха предприели всички балкански походи до сега.

Още Юлий Цезаръ си давалъ много ясно смѣтка за опасностьта, която представлявали дакитѣ, и започналъ на широко да се подготвя за борба противъ тѣхъ[3], но той бѣ убитъ въ 44 г. пр. Хр. Отъ друга страна и смъртьта на самия Буребиста и разпадането на неговата мощна държава отложили временно избухването на конфликта. Малко по-късно, обаче, основателтъ на империята, Августъ, чиято ржководна мисъль бѣ да осигури на всѣкжде естествени стратегически граници на държавата[4], като въ Балканитѣ се опре на Дунава, успѣва да покори далматинското крайбрѣжие (35—33 г. пр. Хр.) и премѣства границата на римската провинция Илирия на р. Дринъ. Така идва редътъ на трибалитѣ, дарданитѣ, мизийцитѣ и гетитѣ отъ сегашна източна Сърбия, презъ северна България та до морето.

Едно ново нахлуване на бастарнитѣ въ Тракия дава въ 29 г. пр. Хр. поводъ на проконсула на Македония М. Лициний Красъ да имъ нанесе едно голѣмо поражение при Цибрица (Ciabrus), въ северозападна България, да ги отхвърли задъ Дунава и да покори мѣстнитѣ племена, достигайки сега пакъ до устието на Дунава[5], безъ обаче римското владичество да се настани тукъ прѣко и веднага. Това е станало само въ гръцкитѣ крайбрѣжни градове, които били временно подчинени на легата на Македония. После за тѣхъ билъ назначенъ единъ нароченъ praefectus orae maritimae въ Томисъ, комуто били вѣроятно дадени на разположение и потрѣбнитѣ контингенти войски за охрана.

---

[1] Patsch, Aus 500 Jahren 39—40, посочва 61 г. пр. Хр.

[2] Вижъ Brandis, Dacia. RE IV, 1948—1976. Patsch, Aus 500 Jahren 42—51, 58. Сжщо Patsch, Der Kampf um den Donauraum 50, 53; Vulpe, Hist. ancienne, на стр. 94—101. Повече подробности вижъ у Scarlat Lambrino, Inscription latine de Callatis. Extrait des Comptes-rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres 1933, 278—288, на стр. 286—288.

[3] Patsch, Aus 500 Jahren 51; Vulpe. Hist. ancienne 101.

[4] Това обаче не му попрѣчило въ 10 година да води война противъ дакитѣ на тѣхна територия, като римскитѣ войски достигнали тогава до р. Марошъ, въ сърдцето на Дакия. Тогава той премѣстилъ 50.000 даки на югъ отъ Дунава. Вижъ Patsch, Aus 500 Jahren 102—105, 113, 165. Vulpe, Hist. ancienne 102, 106—107, 171—172.

[5] Вижъ сжщо Patsch, Aus 500 Jahren 79—82, 94—96, 101, 120—121, 127—128; Vulpe, Hist. ancienne 102—5, 111, 114—116, 130.

Съ този походъ империята бѣше станала откъмъ северъ съсѣдъ на тракийскитѣ племена, които подъ ржководството на династията на одризитѣ бѣха клиенти на римлянитѣ. Тѣмъ е била тогава предоставена охраната на източнитѣ балкански области, на дунавския брѣгъ до морето и на вжтрешностьта на Добруджа, подъ името Ripa Thraciae. Тракийскитѣ принцове сж държали за тази цель гарнизони чакъ въ Aegyssus и Troesmis[1]. Но, тъй като често пжти тракийскитѣ гарнизони не могли да отстояватъ на нападенията на прездунавскитѣ варвари, въ тѣхна помощь се притичали съ кораби[2] и части отъ римскитѣ легиони, настанени въ новата провинция Мизия. Тази провинция, заедно съ провинцията Панония, била основана въ 6-та г. сл. Хр., следъ потушаване на тригодишното панонско възстание[3]. Тогава били изпратени въ Мизия IV скитски и V македонски легионъ[4].

Римската провинция Мизия обемала отъ начало само поголѣмата източна половина отъ днешна Сърбия и оная часть отъ северна България, която лежи на западъ отъ р. Янтра[5]. Нова разпредѣлба на Балканския п-въ въ римски провинции се извършва подъ Клавдия. Ахая и Македония, като вжтрешни провинции, биватъ управлявани отъ проконсули изпратени отъ сената, докато Далмация и Мизия били управлявани като императорски провинции отъ praefecti pro praetorio[6].

Въ 46 г. сл. Хр., обаче, Тракия е[7] превърната и тя въ императорска провинция подъ сжщото име. Онази часть отъ нея, която лежала северно отъ Балкана, била присъединена къмъ провинция Мизия. Тогава военниятъ гарнизонъ на Мизия билъ засиленъ съ още единъ, трети, легионъ (VIII Августовъ), премѣстенъ тукъ отъ Панония, а следъ 71 г. броятъ на мизийскитѣ легиони е увеличенъ на четири. Засилването на армията и назначаването на императорски намѣстници като управители имало за цель да упражнява по-голѣмъ натискъ върху новопокоренитѣ народи, а не по-малко и оная да облекчи пренасянето на римскитѣ завоевателни стремежи оттатъкъ Дунава.

---

[1] Weiss, Die Dobrudscha im Altertum: historische Landschaftskunde. Въ сбирката Zur Kunde der Balkanhalbinsel: Reise und Beobachtungen, ржководена отъ C. Patsch. Sarajewo 1911, на стр. 25; Vulpe, Hist. ancienne 186—191, 196—198. Тогава сж били вѣроятно премѣстени една група Bessi при Ulmetum.

[2] Patsch, Aus 500 Jahren 122—123.

[3] Patsch, Aus 500 Jahren 127, предполага, че провинция Мизия е била основана въ 15 г. сл. Хр. Вижъ и Vulpe, Hist. ancienne 107.

[4] Patsch, Aus 500 Jahren 147—150, 162—163.

[5] Докато източната часть принадлежала подъ името Ripa Thraciae къмъ Тракийското кралство на одризитѣ. Вижъ Филовъ, Римското владичество 26, и Vulpe, Hist. ancienne 107.

[6] Patsch, Aus 500 Jahren 82, 127, 145.

[7] Patsch, Aus 500 Jahren 145—146, твърди, че старото положение на Тракия трае до втората половина на II вѣкъ. Вижъ у него сжщо стр. 149, 162—163.

И, наистина, виждаме какъ още въ сжщата 46 г. Клавдий се намѣсва въ Босфорското царство въ Кримъ, като изпраща тамъ тъкмо управителя на Мизия, Дидий Галъ, съ едно отдѣление отъ мизийскитѣ войски[1].

Въ това време безъ съмнение римлянитѣ трѣбва да сж направили на различни мѣста землени лагери за онѣзи военни части, които били натоварени съ охраната на дунавския брѣгъ, първо до устието на голѣмата рѣка, а после и презъ Дунава чакъ до устието на Днестъра при Тирасъ (Акерманъ). Тамъ римлянигѣ стигатъ за първи пжть въ 57 г. сл. Хр.[2], по времето на Нерона (54—68 г.), който превзема Тирасъ.

Роксоланитѣ, при едно тѣхно нападение презъ зимата на 68—69 г. при долния Дунавъ въ Добруджа, унищожили цѣли две римски кохорти. Това е имало като последствие увеличаването на броя на римскитѣ лагери-кастели, както и на тѣхнитѣ гарнизони, съставени вѣроятно отъ помощни части, рекрутирани отъ мѣстното население, можеби и келти[3].

Поради опасноститѣ, които представлявали тукашнитѣ северни граници особено отъ страна на дакитѣ, засилени отново подъ ржководството на Децебала, Домицианъ раздѣля въ 86 г. старата провинция Мизия на две: Moesia superior и Moesia inferior. Първата се простирала въ североизточна Сърбия и западна България до р. Ломъ, а втората оттукъ на истокъ до Черно море и устието на Дунава[4]. Писмени известия за прекрачване на Дунава имаме, обаче, не само досежно Drobeta[5] (Turnu-Severin), който по времето на Флавиитѣ получилъ титлата „municipium Flavium", като въ цѣла Малка Влахия, на западъ отъ р. Олта, имало и други по-дребни римски поселения. Ние разполагаме съ три известия[6] относно дейностьта на Gnaeus Cornelius Lentulus, още по времето на Августа, задъ Дунава. Тукъ ще приведемъ поне първото, отъ което се вижда ясно, че още тогава римлянитѣ построили задъ Дунава praesidia, т. е. лагери за постоянни гарнизони: „Daci montibus inhaerent. Inde

[1] Този походъ (bellum Mithradaticum) е билъ извършенъ по море. Но тогава римскитѣ войски водили борби съ варваритѣ и отъ Кримския п-овъ на северъ въ степитѣ на Донъ. Пачъ мисли сжщо, че това засѣдане на римлянитѣ въ Кримъ не е станало безъ влияние върху сждбинитѣ на земитѣ северно отъ Дунава по посока къмъ южна Русия. Вижъ Филовъ, Римското владичество 26—27; Patsch, Aus 500 Jahren 166—168; Vulpe, Hist. ancienne 164.

[2] Patsch, Aus 500 Jahren 166—69; Vulpe, Hist. ancienne 123, 159, 164—67, 174, 254, 260, 274, 311. Както ще видимъ по-долу, Никорескy слага това събитие въ 56 г.

[3] Weiss, Dobrudscha 3—34.

[4] Patsch, Der Kampf um den Donauraum 7—9.

[5] Азъ не изпитвамъ съмненията на Patsch, Aus 500 Jahren 182, защото аргументитѣ изказани отъ W. Kubitschek въ Klio X, 1910, на стр. 253—256, не ми изглеждатъ убедителни. Вижъ сжщо Brandis, Dacia. RE IV, 1966—71.

[6] Patsch, Aus 500 Jahren 91—95, 102—105, 113, 165. Вижъ още Vulpe, Hist. ancienne 112—114.

Cotisonis regis imperio, quotiens concretus gelu Danuvius junxerat ripas, decurrere solebant et vicina populari. Visum est Caesari Augusto gentem aditu difficilimam summovere. Misso igitur Lentulo ultra ulteriorem reppulit ripam, citra praesidia constituta, sic tum Dacia non victa, sed summota atque dilata est" (Florus II 28). При това трѣбва да припомнимъ, че Cotys билъ владѣтель на източнитѣ области на Балканитѣ заедно съ Добруджа, че въпроснитѣ нападения се извършвали тъкмо тамъ и че това подсказва, какво тъкмо оттамъ е била предприета акцията на Лентула, който така успѣлъ да отдалечи границата на дакитѣ отъ влашката равнина, като настанилъ свои войски въ територииτѣ по-близко до тѣхъ. Какво е станало после съ тамъ установенитѣ лагери и войски не знаемъ. Знаемъ, обаче, положително, че още тогава стратегическиятъ пѫть, който идвалъ отъ западъ презъ Noricum и Pannonia, билъ продълженъ и въ Moesia, като голѣмата рѣка става вече действителенъ лимесъ на империята, чиято охрана била, както видѣхме, повѣрена временно, на тракийскитѣ князе[1].

Следъ като видѣхме, какъ завоевателната политика на Клавдия и Нерона посѣгна чакъ върху севернитѣ брѣгове на Черно море, трѣбва да допустнемъ, че и при долния Дунавъ, както и на Британския островъ, въ германскитѣ задрейнски и заддунавски области и пр., сѫщитѣ не сѫ останали бездейни по отношение на областитѣ най-близки до вече установения долнодунавски лимесъ. Тукъ империята се виждала много застрашена[2] отъ бастарни, сармати, роксолани, както и отъ дакитѣ. Още отъ тогава се практикувала политиката на разпокѫсване на варваритѣ и на тѣхното частично настаняване и заселване въ вѫтрешностьта на империята, доколкото тѣ се съгласявали да останатъ тамъ като мирно население. Добре известна въ това отношение е особено дейностьта на римския управитель на Мизия Тиберий Плауций Силванъ, отъ времето на Веспасиана, за когото въ единъ подробенъ надписъ[3] се казва изрично между другото, че той „разширилъ границитѣ на про-

[1] „Die hauptsächliche Limesstationen — es wurde nachher lange an der Verdichtung der Stellungen gearbeitet — werden schon damals die gleichen gewesen sein wie in der folgenden kaiserlichen Zeit, da sich aus der Beschaffenheit der Ufer und des Stromes selbst die Passagen ergaben, welche besonders zu hütten waren. Die in der thrazischen Abwehrkämpfen an der Donau genannten Orte, deren in der entsprechenden chronologischen Abfolg zu gedanken sein wird bestätigen dies" — Patsch, Aus 500 Jahren 95.

[2] Особено зимно време, при замръзване на водитѣ, дунавската граница не представлявала никакво препятствие и тия работи били добре познати между другото и отъ Овидиовитѣ оплаквания, отъ описанията на Плиний млади, както и отъ многобройнитѣ горчиви опити на варварски нахлувания презъ зимата. Вижъ Weiss, Dobrudscha 17; Patsch, Aus 500 Jahren 91—92, 169.

[3] Това е неговиятъ собственъ надгробенъ надписъ, намѣренъ въ Тибуръ (Тиволи) — Vulpe, Hist. ancienne 122. Вижъ и Филовъ, Римското владичество 27—28.

винцията". Тогава тѣзи граници сѫ могли да бѫдатъ разширявани само отвѫдъ Дунава, защото самата рѣка е била вече имперска граница. Ако още Цезаръ помислилъ наистина, че трѣбва да ликвидира съ дакитѣ, то Августовата идея за естествена граница по Дунава се явява като една отживѣлица дори при достигането на нейнитѣ брѣгове при долното ѝ течение. Клавдий и Неронъ, които бѣха преминали почти на всѣкѫде границитѣ установени или посочени отъ Августа и чийто погледъ въ нашитѣ области бѣше прескочилъ и Черно море, не сѫ могли да не забележатъ и празднината, която сѫществуваше между галацкото колѣно на Дунава и Карпатитѣ и да не я запушатъ отдалечъ.

Въ връзка съ това се налага да разгледаме наново съдържанието[1] на споменатия надписъ, който изглежда да е останалъ недостатъчно разбранъ и отъ К. Пачъ. Знаемъ, че мизийскиятъ императорски намѣстникъ Tiberius Plautius Silvanus Aelianus заелъ своя постъ около 60-тѣ години и че въ 73 г. той билъ награденъ съ триумфални инсигнии отъ Веспасиана, защото премѣстилъ 100.000 Transdanuvianorum въ империята. Въ надписа се казва следното: „... motum orientem Sarmatarum compressit...; ignotos ante aut infensos populo romano reges signa romana adoraturos in ripam, quam tuebatur, perduxit; regibus Bastarnarum et Roxolanorum filios, Dacorum fratres captos aut hostibus ereptos remisit; ab aliquis eorum obsides accepit; per quae pacem provinciae et confirmavit et protulit; Scytharum quoque rege a Chersonesi, quae est ultra Borusthenem, opsidione summoto. Primus ex ea provincia magno tritici modo annonam populi romani adlevavit..."

При всички временни нарушавания на своитѣ отношения съ римлянитѣ, дакитѣ запазватъ преди Децебала онова положение на охранявани неофициални клиенти, каквото имъ бѣше опредѣлилъ още Августъ следъ войнитѣ водени отъ него противъ тѣхъ. Запазвайки това отношение къмъ дакитѣ, римлянитѣ въ това време напредватъ надалечъ по фланговетѣ имъ. Още за времето на Августа, въ 10 г., се казва въ Monumentum Ancyranum (V 51 и сл.[2]): „Nostram amicitiam petierunt per legatos Bastarnae Scythaeque et Sarmatarum qui sunt citra flumen Tanaim..." Презъ 60-тѣ години, значи, Силванъ продължава политиката на закрила на дакитѣ противъ сарматитѣ отъ южна Русия, гдето 3—4 години преди това римлянитѣ бѣха превзели

[1] CIL XIV 3608 — Dessau 986. Вижъ за него сѫщо Ellis Minns, Scythians and Greeks in South Russia. Cambridge 1913, 447, и App. 1, както и A. v. Domaszewski, Dislokation des römischen Heeres im Jahre 66 n. Chr. Rhein. — Museum, 1892, стр. 207; V. Pârvan, Histria IV. Analele Academiei române, S. II, vol. XXXVIII, стр. 567 и сл. и 711—712. Вижъ отъ сѫщия I primordi della civiltà romana alle foci del Danubio. Ausonia, X, 1922, стр. 194. Patsch, Aus 500 Jahren 164—166.

[2] Вижъ Patsch, Aus 500 Jahren 105.

Тирасъ, а преди него — Кримъ. Силванъ връща на дакитѣ пленитѣ отъ сарматитѣ братя на дакийскитѣ крале. Сѫщо така той освобождава отъ сарматски пленъ и синоветѣ на кралетѣ на бастарнитѣ и роксоланитѣ. За да постигне това и за да накара той сарматитѣ да се поклонятъ на римскитѣ знамена и да му доведатъ заложници, той трѣбва да е водилъ съ тѣхъ война[1]. Где ги е застигналъ, за да ги срази? На кои мѣста сѫ се развили операциитѣ, щомъ тѣ сѫ били отправени противъ източнитѣ врагове на роксоланитѣ, които сами заемали южна Бесарабия? Въ течение на тѣзи операции Силванъ освобождава отъ обсада и Херсонесъ въ Кримъ, гдето има римски гарнизонъ отъ 46 г. Все тогава той задига за пръвъ пѫть отъ приморската область между тия крайни точки голѣми количества жито подъ форма на данъкъ annona. Можеби всичко това да не е значило още включване на цѣлата южноруска крайбрѣжна область, отъ устието на Дунавъ та до Кримъ, въ римската империя, но сочи поне приближаването на постояннитѣ римски военни бази до нея, пренасянето имъ отчасти въ южна Бесарабия. Следъ като въ 46 г. империята бѣше окупирала Кримъ, последвала е съ положителность окупацията на Полонда[2] (Gergina или Gertina) срещу Dinogetia, въ мѣстностьта Циглина при Барбоши, до Галацъ, както и окупацията на Тирасъ и Олбия. Тъкмо по това време изглежда да сѫ били направени галацкиятъ валъ и западната часть отъ южния бесарабски валъ, съ цель да се закрилятъ главнитѣ мѣста за преминаване презъ Дунавъ къмъ западъ, истокъ и северъ.

Знаемъ, че много важна роля по Дунава, и то, изглежда, най-много по долното му течение, е играла Classis Flavia Moesica[3]. Отъ друга страна не бива да се забравя, че по това време, а и много по-късно, дори до IV в. сл. Хр., Истрия е била голѣмо морско пристанище въ дъното на сегашния Разелмски лиманъ[4] и че освенъ него въ това днесъ вече недостѫпно за кораби отъ морето езеро е имало и други по-малки пристанища. Искамъ да кажа, че изглежда повече отъ вѣроятно по онова време дунавскитѣ и морскитѣ лимани въ южна Бесарабия — а най-вече лиманътъ Сасикъ или Кундукъ, при чийто западенъ брѣгъ достига източниятъ край на долния бесарабски валъ — да сѫ имали още добре плавателна връзка съ Дунава и мо-

[1] Вижъ иначе у Patsch, Aus 500 Jahren 164—165.

[2] Вижъ сѫщо Vasile Pârvan, 'Castrul dela Poiana şi drumul roman prin Moldova de jos. Analele Academiei române, seria II, vol. XXXVI, 1913—14. Bucureşti 1914, 93—130, на стр. 106 и сл., споредъ Киперта, който се основава на картата на Птолемея. Patsch, Der Kampf um den Donauraum 151, счита, че тази важна търговска и военна сухопѫтна и флотска станция се наричала Polonda. Вижъ сѫщо у него и стр. 147, 190.

[3] Patsch, Der Kampf um den Donauraum 7(7), 27, 50, 59 (2), 146—147, 150, 214; Vulpe, Hist. ancienne 105, особено 164 и забел. 2.

[4] Weiss, Dobrudscha 62—63. Вижъ нарочнитѣ студии и резултатитѣ отъ дългогодишнитѣ разкопки на В. Първанъ, Истрия I—IV, въ публикациитѣ на Румънската академия, както и Vulpe, Htst. ancienne 454, passim.

рето[1]. Ако това е било така[2], тогава много по-лесно можемъ да си обяснимъ ролята, която е играло продължението на южно-бесарабския валъ отъ лимана Ялпугъ до лимана Кундукъ. Това продължение е закриляло сигурно малки военни флотски ескали[3], гдето сж били сваляни войски при случай на потрѣба. Тази работа е била свършена вѣроятно още при Клавдия, за когото знаемъ, че разширява границата на империята и въ Англия и Германия, и за когото имаме положителни данни, че завзелъ Кримския Херсонесъ. Тогава завземането на тая крепость е станало по море. Можеби въ тѣзи първи моменти римлянитѣ да не сж имали още точна представа за разстоянието между лимана Кундукъ и Акерманския лиманъ, гдето се намиралъ Тирасъ (нѣщо малко вѣроятно) и затова да не сж включили и този градъ въ южния валъ. Можеби по намъ неизвестни причини това продължение да не е могло да бжде осжществено

---

[1] Това е най-вѣроятно тъкмо за лимана Кундукъ или Сасикъ, който е вторъ по величина следъ Акерманския. Той има 19,525 хектара и 32 клм. дължина (спрѣмо 48,500 хектара и 42 клм.). Неговата дълбочина надминава 40 м. и тъкмо западниятъ неговъ брѣгъ е удобенъ за приставане. Сжщо както и Акерманскиятъ, лиманътъ Кундукъ има още и сега отворъ къмъ морето. Пѣсъчната коса (пересипъ), която го отдѣля отъ морето, е само 300 м. широка по настоящемъ и е доказано, че тя расте много бавно подъ влиянието на пѣсъцитѣ, донасяни отъ морското крайбрѣжно течение, което върви отъ Днестъра къмъ Дунава. Въ специалнитѣ географски проучвания не се изключва дори и р. Дунавъ да е упражнила известно влияние при затварянето именно на лимана Кундукъ. Това е станало въ най-нови времена, отъ когато главното течение на дунавскитѣ води е минало по ржкава Килия, докато въ древностьта то е вървяло по най-южния ржкавъ св. Георги. Вижъ Большой советский атлас мира, подъ общей ред. А. Ф. Горкина, О. Ю. Шмидта, В. Е. Мотылева, В. М. Никитина, Б. М. Шапошникова. Москва, II, 1939, карта № 101—102 (1 : 1.500.000). Вижъ сжщо В. Семеновъ—Тян-Шанскій, Къ вопросу о наростаніи делты Дуная. Изв. имп. русск. геогр. общ. т. 54 (1908) 1—11, Спб., 161—169. Интересно е да се отбележи, че при устието на Килийския ржкавъ, гдето се образува нова делта, сушата напредва въ морето съ 72 м. годишно, като отъ 1829 г. до 1902 г. е напреднала на мѣста съ 4 до 6 клм. Вижъ по-нататъкъ St. Ciobanu, Basarabia, 15—16; Gr. Antipa, Die Überschwemmungsgebiet der unteren Donau. An. Inst. Geolog. Rom. Bucureşti 1910, vol. IV, 2, стр. 225—496. C. Brătescu, Delta Dunării. Geneza şi evoluţia sa morfologică şi cronologică. Bulet. soc. reg. rom. de geogr. Bucureşti 1922, t. XLI, 36; G. Vâlsan, Nouvelle hypothèse sur le delta du Danube. Comptes-rendus du Congrès international de géographie, Varsovie, 1934, t. II, Varsovie, 1936, 242—353.

[2] Че не е било иначе се вижда ясно и отъ описанието на тази часть отъ черноморския брѣгъ отъ Strabonis geographica, recognovit A. Meineke, volumen secundus. Editio stereotypa. Lipsiae-Teubner, 1915, на стр. 420 [1.4]: ἐντεῦθεν, δ'ἐπὶ Τύραν ποταμὸν πλωτὸν ἑνακόσιοι στάδιοι· ἐν δὲ τῷ μεταξὺ δύο λίμναι μεγάλαι, ἡ μὲν ἀνεφγμένη πρὸς τὴν θάλατταν ὥστε καὶ λίμενι χρῆσθαι, ἡ δ'ἄστομος. Вижъ сжщо Gh. J. Năstase, Bugeacul în antichitate. Bulet. soc. reg. rom. de geografie. Bucureşti, t. LV, 1936, стр. 137—152.

[3] До сега по долния Дунавъ сж познати само две военни бази на Classis Flavia Moesica, именно Polonda и Noviodunum, което е много малко. Другитѣ остава да бждатъ тепърва установени. По брѣга на Черно море между Tyras и Olbia се знае още за Ἰστριανῶν λιμήν, която станция Weiss, Dobrudscha 28, слага „на северъ отъ устията на Дунава“. Вижъ Patsch, Der Kampf um den Donauraum 23(3), 150.

още тогава, а после, поради промѣна въ политическитѣ обстоятелства, напълно изоставено. Или, можеби завземането на Подонда[1] и на западната часть на южна Бесарабия да е било извършено още бързо между 46 и 57 година (до 54 г.) и тепърва следъ завземането на Тирасъ[2] разширено и затвърдено. Първо, до 54 г. сж били вѣроятно построени продължениятa къмъ истокъ на долния валъ, а после, между 57 и 67 година, и горниятъ бесарабски валъ, съ цель да се упражнява по-строга гранична контрола, както политическа, сжщо така и митническа[3]. Завземането на Тирасъ въ 57 г. означавало вече прехвърлянето на опасноститѣ оттатъкъ Днестъра, отъ които римлянитѣ се предпазвали преди това чрезъ продължениятa къмъ истокъ на долния валъ. Въ всѣки случай Силванъ воюва вече по суша надалечъ и обезпечава за римската провинция Мизия една зона на влияние, въ която Тирасъ е билъ, така да се каже, вжтрешенъ градъ, пазенъ отъ собственитѣ му стени[4]. Годинитѣ, презъ които Силванъ воюва въ тѣзи области[5], сж вѣроятно и годинитѣ, презъ които неговитѣ инжинери сж извършили постройката на горния бесарабски валъ[6]. Този валъ, както

[1] Тогава вѣроятно е билъ издигнатъ т. н. галацки валъ, дълъгъ 24·5 клм., който има и берма. Най-доброто негово описание вижъ у Schuchhardt, Wälle und Chausséen 220—228; Uhlig, Die Wälle 234: Patsch, Der Kampf um den Donauraum 148—150; V. Pârvan, Castrul dela Poiana 119 и Fabricius RE XIII, 1, 647.

[2] Patsch, Aus 500 Jahren 166; Schuchhardt, Wälle und Chausséen 226—228.

[3] За значението на доходитѣ отъ митата, които имали римлянитѣ, напр., отъ Истрия и нейната търговия по море и по суша, намѣрени сж били до сега редица много важни мѣстни надписи. Отъ тѣхъ се вижда ясно и убедително, че още отъ първата половина на първия вѣкъ пр. Хр. римлянитѣ не само сж съзнавали, колко голѣма е необходимостьта за сигурностьта на пжтищата по суша къмъ северъ, но че тѣ въ 44 год. сл. Хр. сж държали и устията на Дунава. Оттогава датира единъ отъ въпроснитѣ надписи. Отъ епиграфския материалъ намѣренъ при разкопкитѣ въ Tyras се установява, че и тамъ римлянитѣ сж имали една митническа служба. Вижъ подробности у Vulpe, Hist. ancienne 115—121 и 212, както и у P. Nicorescu, Scavi e scoperti a Tyras. Ephemeris Dacoromana. Roma 1925, II, 380.

[4] Patsch, Aus 500 Jahren 166. За остатъци отъ гръцка стена въ Tyras, отъ почти два и половина метра дебелина, вижъ Nicorescu, Scavi e scoperti a Tyras, Ephemeris Dacoromana 1925, 380, 383—384, но вижъ сжщо отъ него и Fouilles de Tyras. Dacia, Bucureşti, 1927—1932, III—IV, 557—601. Разкопкитѣ при Tyras дали относително слаби резултати, защото старият градъ се намиралъ отчасти подъ срѣдновѣковната крепость, която е още цѣла, а отчасти подъ застроенитѣ участъци на новия градъ.

[5] Относно датата на тия сжбития сжществува споръ. Както ще видимъ по-долу, П. Никореску, както и В. Първанъ, ги отнася къмъ 52—53 година, К. Пачъ къмъ 54, а други къмъ 60—67 година. Последната датировка не ми изглежда вѣроятна, поради голѣмитѣ варварски движения, които започватъ веднага следъ 67 год. Вижъ и Vulpe, Hist. ancienne 121—124.

[6] Vulpe, Hist. ancienne 174, предполага, че северниятъ бесарабски валъ е билъ направенъ отъ Адриана, но противъ тази датировка струва ми се да е обстоятелството, че Адрианъ, напр. въ Англия, е укрепявалъ постари, сжществуващи, вжтрешни линии.

знаемъ, нѣма никакви други отбранителни съоржжения, освенъ малки дървени кули по краищата на праволинейнитѣ кжсове, за сигнализация. Той е ималъ можеби и палисади предъ главния окопъ, както и други римски валове отъ това време.

Нито този валъ, обаче, не е представялъ край на римската империя, въпрѣки че е вѣроятно, както казахъ, да е билъ укрепенъ съ дървени палисади, които се построявали предъ главния окопъ, като въ единъ другъ плитъкъ окопъ предъ него се закрепвали цѣли или цепени дървета, високи до 3—4 м.[1] Не е представялъ край, защото далечъ предъ него на северъ, на брѣга на р. Днестъръ, се намиратъ, както видѣхме[2], два голѣми землени лагери, единиятъ отъ които има размѣритѣ на лагеръ за цѣлъ легионъ, а вториятъ за една ala miliaria[3]. Става дума за вала при Шора, който върви до Маловата, пакъ на брѣга на Днестъра. Както видѣхме, този валъ завършва на северния край съ едно укрепление въ трапецовидна форма, заобиколено и то съ валове, които затварятъ едно пространство отъ 25 хектара. На 5 клм. по на югъ отъ него има, пакъ на западната страна на вала, друго едно землено укрепление съ валове, които затварятъ едно пространство отъ 5 хектара. Тия известия сж много оскждни, за да могатъ да се правятъ отъ тѣхъ крайни заключения. Улигъ (204), който като географъ разбиралъ малко отъ история, не дава по-голѣми подробности за тия два лагера. Чрезъ работата на П. А. Крушеванъ[4] той черпи косвено сведения отъ книгата на единъ руски офицеръ. Сжщиятъ е билъ използуванъ и отъ отдавна починалия румънски ученъ Б. П. Хаждеу, въ една отъ неговитѣ студии, използувана на свой редъ[5] отъ З. К. Арборе въ не-

---

[1] Вижъ тукъ първата отъ дветѣ скици на стр. 63.

[2] Вижъ тукъ на стр. 24.

[3] За различнитѣ типове и за размѣритѣ на римскитѣ лагери вижъ Fabricius RE XIII, 1, 577—578. W. Fischer, Das römische Lager, 1914, не ми е достжпна.

[4] Бессарабія. Географическій, историческій .... сборникъ. Москва, 1903, стр. 520.

[5] Ще бжде, предполагамъ, интересно да отбележимъ и сжществуването на една каменна стена, която прерѣзвала Бесарабия въ югоизточно-северозападно направление, на доста голѣмо разстояние по на северъ отъ горния валъ. Тя се е състояла отъ голѣми камъни „заровени въ земята“. Тя започвала отъ устието на р. Бъкулъ въ Днестъра и вървѣла по рѣката Бъкулъ чакъ до Кишиневъ. Отъ тамъ тя се отправяла къмъ р. Прутъ и я достигала при сегашното градче Унгени. Арборе си взема своитѣ данни — собствено, дословни цитати — отъ Хаждеу, който пъкъ отъ своя страна се основава на по-стари описания и на разкази на „очевидци“. Не е лишенъ отъ интересъ начинътъ, по който Хаждеу въ своя анализъ слиза постепенно по стълбата на историята отъ татаритѣ къмъ прабългаритѣ, после къмъ славянитѣ, римлянитѣ и пр., за да припише накрай въпросната стена на. . . . бастарнитѣ, въ II в. пр. Хр. Най-интересно е, че въ тая смѣсица на чужди и собственни фантазии у Хаждеуа изглежда да има действително и зърно истина. Въ румънската наука Хаждеу е отворилъ на Йорга пжтя на фантазията. Освенъ това, за съжаление, Арборе не казва, отъ кой именно трудъ на

говата книга Бесарабия въ XIX вѣкъ. Става дума за книгата на А. Защукъ, Бессарабская область, Спб., 1862 г.[1]. Сѫществуватъ още и други доста много на брой описания на Бесарабия и на нейнитѣ старини, както и на многобройни пѫтувания изъ тази земя, но за жалость тази литература ще остане да се разгледа следъ войната. Фактъ обаче е, че при Шора сѫществуватъ два голѣми лагера, които по размѣри и разположение припомнятъ римскитѣ крайдунавски лагери. Разстоянието, на което се намиратъ тѣ отъ горния валъ въ Бесарабия, е почти 100 клм. Азъ си позволявамъ да обърна внимание върху тѣхъ, като предполагамъ, че тѣ сѫ римски, оставайки това да се докаже чрезъ разкопки. Можеби тѣ сѫ били построени при нѣкой далеченъ походъ на римскитѣ войски въ тази посока. Тѣ представляватъ първата фаза на римскитѣ лагерни постройки: земленъ окопъ и насипъ, закриляйки дървени постройки за подслонъ на войници, материали, коне и пр. Въ всичкитѣ проучени голѣми римски лагери каменнитѣ укрепления и постройки представляватъ обикновено втория етапъ въ еволюцията на лагернитѣ строежи — нѣколко десетки години по-късно отъ земленитѣ и дървенитѣ постройки. Това е ставало следъ като римското владичество въ даденитѣ мѣста било вече затвърдено. Въ нѣкои не рѣдки случаи този вторъ етапъ изобщо не е следвалъ. Такъвъ е билъ, изглежда, и случаятъ съ въпроснитѣ лагери при срѣдния Днестъръ, които сѫ служили вѣроятно само като временна база на голѣми части отъ римски войски[2]. Можеби до тамъ да е билъ построенъ и крайбрѣженъ пѫть, но и това не е непремѣнно потрѣбно, защото като съобщително срѣдство е служила вѣроятно самата рѣка, която е плавателна отъ нѣколко стотинъ километра по-горе, чакъ отъ Могилевъ.

Историята на тия движения на римскитѣ войски къмъ руската степь е малко позната, защото до сега сѫ били разглеждани и проучвани крайморскитѣ мѣста и то само тукъ-таме[3]. Нѣма обаче съмнение, че още отъ времето на Це-

---

Хаждеу взема въпроснитѣ цитати, а отъ друга страна това, което е писалъ Хаждеу, не е малко и не е лесно достѫпно. Накрай, трѣбва да отбележа, че рѣката Бъкулъ тече, особено въ срѣдното и горното си течение, презъ мѣста забележителни чрезъ тѣхнитѣ стръмнини. Ако се окаже, че по нея или нѣкѫде наблизо е имало действително и каменна стена, тогава ще премѣстимъ ли τετειχισμένα на патриарха Никифора малко по на северъ? Вижъ Z. Arbore, Basarabia în sec. XIX. Bucureşti 1898, 790, на стр. 368—380.

[1] Която при всички усилия да я намѣря и въ чужбина ми остана недостѫпна.

[2] За войскитѣ, които сѫ вземали участие въ походитѣ въ Moesia до раздѣлянето ѝ въ две провинции, вижъ Patsch, Aus 500 Jahren 165—183.

[3] Първитѣ находки около Тирасъ датиратъ отъ 1844 и 1846 година, но разкопки започватъ тамъ тепърва отъ началото на нашия вѣкъ (Ernst von Stern) и биватъ продължени презъ румънско време отъ P. Nicorescu и Gr. Avakian. Вижъ P. Nicorescu, Scavi e scoperti a Tyras 378—415, съ богата библиография, история на Тирасъ и описание

зара и Августа[1] римлянитѣ сѫ правилно оценили значението на тия области като житница и търговски дебушета.[2] Сѫщо така правилно сѫ оценили тѣ и тѣхното стратегическо значение въ общата свѣтовна политика на империята, за която тѣ желаели да установятъ „естествени" граници по Лаба, сверните склонове на Карпатитѣ и една широка область въ южна Русия, за да отдѣлятъ така по най-кратка линия[3] империята на мира отъ вѣчно кипящия свѣтъ на варваритѣ. Особено отъ втората половина на I в. сл. Хр. римскиятъ надзоръ надъ южна Бесарабия и южна Русия изглежда да е станалъ действителность. Той е билъ обаче често накърняванъ отъ варваритѣ, които отъ своя страна сѫ успѣвали да навлѣзатъ временно и на югъ отъ Дунава. Въ практиката на римската империя и при нейнитѣ относително слаби военни възможности, фронталнитѣ удари съ цель да „унищожатъ" известни варварски народи сѫ били почти невъзможни и представляватъ рѣдки изключения. Римлянитѣ сѫ постѫпвали винаги така, че сѫ давали на варваритѣ време да се преобразятъ и да тръгнатъ сами по пѫтя на римската култура и цивилизация, като се приобщатъ къмъ нея. Това е ставало въ течение на десетолѣтия или дори на столѣтия, поради съображения, които не всѣкога могатъ да се изяснятъ. Така сѫ постѫпили римлянитѣ и при завладяването на Балканския п-овъ. Докато обаче за областьта на югъ отъ устието на Дунава първоначалната фаза на римското завладяване започва въ 72—71 год. пр. Хр., за областитѣ на северъ отъ Дунава тя започва вѣроятно тепърва къмъ 46—57 г. сл. Хр., като по отношение на южноруситѣ територии не се е стигнало никога до последния етапъ на това завладяване: превръщането имъ въ римска провинция.

„При Клавдия, презъ 52—53 г. сл. Хр., казва Никореску,[4] управителтъ на Мизия, Тиб. Пл. Елианъ, установи фактическото римско владичество върху тия територии, и отъ 56 г. насамъ жителитѣ на гр. Тирасъ започнали една нова ера". Исто-

---

на извършенитѣ разкопки. Вижъ отъ сѫщия по-новитѣ Fouilles de Tyras 557—601. Вижъ още Gr. Avakian, Stiri nouă din Tyras. Extr. din p. I şi II din Cronica numismatică şi arheologică, V. Bucureşti 1924, u Stiri nouă din Tyras. I. Toarte de amfore şi ţigle cu ştampile. II Grafite. Chişinău 1931, 12, extras din Buletinul Comisiunii monumentelor istorice, secţiunea Basarabiei, vol. III. Вижъ сѫщо и Uhlig, Die Wälle 229.

[1] За това време M. Rostovtzeff, Iranians and Greeks in South Russia. Oxford 1922, стр. 260, на стр. 150, пише: South Russia always played a very considerable part in the foreign police of the Roman empire". Вижъ въ тази студия особено главата: The Greek cities of south Russia in the Roman period, стр. 154—155, 162—163.

[2] Вижъ M. Rostovtzeff, Gesellschaft und Wirtschaft im roemischen Kaiserreich. I, 83, 129, 132, 200, 273, 341, u Gnomon VI, 1930, 627 и сл. Вижъ сѫщо Patsch, Aus 500 Jahren 166.

[3] Vulpe, Hist. ancienne 171—172.

[4] Şcavi e scoperti 379 и 413—414.

рията на римскитѣ гарнизони въ областитѣ северно отъ устията на Дунава и по северното крайбрѣжие на Черно море, продължава сѫщиятъ авторъ, е много малко позната и тепърва въ своето начало. Споредъ него, въпроснитѣ области били окупирани ефективно отъ римски войски между 52—53 год. Неронъ помислилъ да направи отъ тѣзи области дори една нова провинция — Скития. По времето на Домициана, обаче, следъ пораженията нанесени на римлянитѣ отъ дакитѣ, тѣзи гарнизони били оттеглени. Императоръ Траянъ билъ на първо време заетъ съ войнитѣ въ Дакия, а после съ ония противъ партитѣ и нѣмалъ време да се занимае съ политическото организиране на областитѣ северно отъ Черно море. „Отъ Адриана насамъ, обаче, поради растящия натискъ на скититѣ и сарматитѣ, настаняването на гарнизони (въ тѣзи области) ставало пакъ належащо. Но при този императоръ, когато империята се затвърдила въ своитѣ най-широки граници, лагеритѣ на тритѣ легиони отъ Долна Мизия не били премѣстени на северъ отъ Дунава; тамъ били изпратени vexillationes, съставени отъ тѣхни контингенти. Нѣма никакво съмнение, че по цѣлото протежение на пѫтя между Дунава и Кримъ имало разположени въ по-малки гарнизони части отъ тѣзи vexillationes, които представлявали цѣла нишка отъ военни постове съ постоянна връзка между съставнитѣ имъ елементи. Имало е вѣроятно единъ главенъ постъ при Карталъ въ южна Бесарабия, срещу Noviodunum, гдето билъ намѣренъ единъ римски вотивенъ надписъ. Друго голѣмо срѣдище на римски войски и било въ Тирасъ, а въ Кримъ имало сѫщо единъ римски военненъ лагеръ наречен Charax.“ [1]

Какви сѫ материалнитѣ доказателства въ полза на подобно твърдение? Отъ по-старитѣ автори Никореску изтъква, основавайки се на В. В. Латышевъ, Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini, II, 1, забел. 1, че нѣкѫде близко, на около 40 клм. отъ Тирасъ, били намѣрени на две различни мѣста още въ 1844 г. римски тухли, които Латышевъ считалъ като доказателство, че тамъ е имало малки римски постройки, можеби военни лагери. Самъ Никореску намѣрилъ при разкопкитѣ, извършени отъ него на нѣколко пѫти въ Тирасъ [2], римски тухли съ печати на Legio V Macedonica, I Italica и XI Claudia и отъ една Vexillatio II Moesiae inferioris, докато Гр. Авакианъ отбелязва отъ сѫщитѣ разкопки при Тирасъ и тухли съ печата на Legio X Gemina.

Отъ една страна, вѣрно е, че тия тухли сѫ изработени отъ легиони дошли въ Мизия сравнително по-кѫсно [3] отъ

[1] Scavi e scoperti 413—414.

[2] Тухли съ печати на римски легиони знаялъ и Латышевъ въ горепосочената сбирка, т. I, 2 изд., 1916, но самата сбирка не ми е достѫпна.

[3] Вижъ В. Filow, Die Legionen der Provinz Moesia von Augustus bis auf Diokletian. Klio, Leipzig, VI. Beiheft, 1906, 96, и Hubert van

епохата, въ която Латышевъ, Ростовцевъ[1] и Никореску искатъ да пренесатъ римскитѣ войски въ южна Русия[2] отъ устията на Дунава до Кримъ, като включватъ и Олбия[3]. Отъ друга страна, обаче, тѣзи тухлени постройки представляватъ сѫщо единъ по-кѫсенъ периодъ отъ римското настаняване въ дадена територия. Както видѣхме, римлянитѣ достигатъ до устията на Дунава въ Добруджа презъ 72—71 г. пр. Хр. и собственo отъ тогава тия земи, съ известни прекѫсвания, оставатъ като единъ видъ области на римското влияние, докато окончателното настаняване на римлянитѣ въ тѣхъ идва почти следъ единъ цѣлъ вѣкъ. Сѫщото се е случило вѣроятно съ южнобесарабскитѣ и южнорускитѣ земи[4], следъ окончателното

Weerd, Etude historique sur trois légions romaines du Bas-Danube: V Macedonica, XI Claudia et I Italica. Louvain—Paris 1907, 410. Но, както отбелязва Cichorius въ RE XXII, 232 (Cohors), ние за сега знаеме още твърде малко отъ разположението на разнитѣ римски части въ дадени земи и епохи, които части пъкъ, отъ друга страна, сѫ били основавани и заличавани постоянно. Така, отъ около 600—700 кохорти знаятъ се прѣко мѣстата на около 450, а косвено на още около 100. Не знаеме, напр., изобщо мѣстата на V Алаудски легионъ въ Мизия. Мѣстата на много други ги знаеме само отъ относително по-късни времена и то почти само на ония, които сѫ останали тукъ за по-дълго време или сѫ участвували въ по-голѣми акции, за които имаслучайно запазени известия.

[1] Iranians and Greeks 154—155. Вижъ отъ него още Журн. Мин. Нар. Просв. Спб., мартъ 1910, стр. 140; сѫщо Römische Besatzungen in der Krim und das Kastelle Charax. Klio II, 80—95; Arch. Anzeiger, 1911, 234—238. Вижъ сѫщо Minns, ц. с. стр. 523, забел. 7.

[2] Много ценни приноси по тѣзи въпроси има В. В. Латышевъ, Понтика, изборникъ научныхъ и критическихъ статей по исторіи, археологіи, географіи и эпиграфикѣ Скиѳіи, Кавказа и греческихъ колоній на побережьяхъ Чернаго Моря. Изд. Импер. Археол. Коммиссіи, Спб. 1909, 430.

[3] За Олбия, която се наричала заедно съ своята область Borysthenes, освенъ студиитѣ на Латышевъ и малкото бележки на R. Hanslik въ RE XVII (1937), 2410, и на Erich Diehl RE VII (1937), 2403—2424, които изпущатъ много ценна по-стара литература, вижъ и Patsch, Der Kampf um den Donauraum 48, 50—51, 152—153, 190—191, 216, но особено вижъ С. И. Капошина, Оборонительные сооруженія Ольвіи как исторический источник. Из докапиталистических формаций. Сборник статей к 45-летию научной деятельности Н. Я. Марра. Москва—Ленинград 1933, стр. 680, на стр. 374—415. Въ тая последна студия, възъ основа на най-новитѣ разкопки (отъ 1932 год.), се показва, че въ старата Олбия имало и окопи (двоенъ окопъ) съ валове, които представляватъ една по-стара фаза отъ укрепленията на града. Тѣ датирали именно отъ времето на кимерийцитѣ, отъ когато имало запазено едно градище съ валове и въ т. н. Бельское городище, въ полтавската губерния. Римската стена на Олбия, която имала и голѣми кули, била дебела 3·70—4·70 м. Още отъ първия вѣкъ сл. Хр. Олбия е била римска. Авторката твърди (стр. 114—115), че Олбия била седалище на легионъ, но това е малко вѣроятно. Имало е тамъ гарнизонъ отъ XI Клавдиевъ легионъ. По времето на Септ. Севера Олбия е станала стипендиарий и римска провинция. Не се знае кога е била окончателно загубена отъ римлянитѣ, но имало намѣрени тамъ и много византийски монети. Интересно е да се припомни, както пише Левченко, История Византий. Ленинград 1940, на стр. 68—69, че още Юстинианъ изпраща въ кимерийския Босфоръ на Кримъ войски по море и по суша, презъ Добруджа и Бесарабия.

[4] Споредъ Vulpe, Hist. ancienne 115, въ самата Добруджа първитѣ каменни кастри датирали едва отъ времето на Траяна и все отъ негово време знаеме, че датиратъ и ония отъ Полонда-Гергина.

завземане на Добруджа отъ римлянитѣ[1]. Тогава тѣ поставятъ подъ тѣхно прѣко военно наблюдение земитѣ оттатъкъ Дунава, като установяватъ на нѣколко мѣста военни лагери и флотски ескали, отбранявани първо отъ вала при Галацъ и отъ най-западната часть на долния бесарабски валъ, а после отъ неговитѣ продължения до лимана Кундукъ, и накрай отъ горния валъ въ Бесарабия. Тия земи не сѫ могли, обаче, да преминатъ въ последната фаза на римското завладяване, състояща се въ официалното имъ административно присъединяване къмъ една сѫществуваща провинция или да бѫдатъ превърнати въ нова провинция. Първо попрѣчватъ на това развитие вѫтрешнитѣ смущения въ империята, после идватъ нещастната епоха на Домициана, когато римското конкретно владение се отдръпва може би чакъ до срѣдна Добруджа, после войнитѣ на Траяна съ дакитѣ, ония съ партитѣ, несигурность по горния Дунавъ и пр. Империята не е имала вече време и срѣдства да реши окончателно въпроса на севернитѣ черноморски области, като се задоволявала тамъ само съ здравото владение на Кримъ, Олбия и Тирасъ, а можеби и на други по-малки ескали за нуждитѣ на търговията и на стратегическото наблюдение къмъ северъ, както и съ владението на южна Бесарабия, като авангардъ за сигурностьта на дветѣ Мизии и на пѫтищата, които ги свързвали съ Дакия. Още преди Траяна[2] сѫдбата на въпроснитѣ земи изглежда да е била решена вече въ общитѣ линии на свѣтовната политика на империята и за това можеби Траянъ не ги е включилъ въ рамкитѣ на отъ него основаната Дакия. Тѣ оставатъ и по-нататъкъ подъ надзора и охраната на мизийскитѣ гарнизони, като единъ видъ „nordpontische Annex der moesischen Provinz“[3] или „eine Art Schutzgebiet[4]“ и това положение продължило до провалянето на дунавския лимесъ изобщо.

Къмъ коя римска провинция сѫ принадлежали северозападнитѣ черноморски области, южна Бесарабия, южна Молдава и изт. Влашко

Следъ окончателното покоряване на Дакия отъ Траяна (106—107 г.) новата провинция подъ това име включва само

[1] За римскитѣ военни части, лагери, станции и пѫтища въ Долна Мизия, вижъ, освенъ студиитѣ на Б. Филовъ и на H. van de Weerd, и Weiss, Dobrudscha 92, и Vulpe Hist. ancienne 454, както и Patsch, Aus 500 Jahren 162—183.

[2] Можеби въ Траяново време въпросътъ да е билъ наново разгледанъ и старото положение да е било запазено и отъ него, както и отъ следващитѣ го императори, поради съображения отъ физико-географско естество — голѣмото разстояние отъ тия области до столицата на Дакия и особено голѣмитѣ планини, които раздѣляли тия области помежду имъ.

[3] Вижъ Patsch, Aus 500 Jahren 183; сѫщо Der Kampf um den Donauraum 50, 151, 152, 173, 212, и Uhlig, Die Wälle 232—233.

[4] Uhlig, Die Wälle 229; Schuchhardt, Wälle und Chausséen 226—227.

Малко Влашко, частъ отъ Банатъ и Седмоградско, като източнитѣ ѝ граници достигатъ до р. Олта и до Карпатитѣ[1]. Това може да послужи като доказателство, че влашката равнина, устията на р. Серетъ и р. Прутъ, както и известни области по тѣхното долно течение и часть отъ южно-бесарабската равнина сж били вече поне отъ военно гледище здраво включени въ Долна Мизия и поставени подъ прѣката охрана на военнитѣ части отъ нейния силенъ гарнизонъ.

Привидниятъ споръ, който сжществува върху въпроса къмъ коя провинция е принадлежала влашката равнина, дали къмъ провинция Дакия или къмъ Долна Мизия, се основава само върху праздни предположения[2], тъй като за първата възможность не сжществуватъ никакви данни, докато за втората сжществуватъ още и други данни, освенъ хронологическото развитие на събитията и фактитѣ, които изброихме.

---

[1] Сжщитѣ тѣзи граници посочва и по-късният Jordanes. Вижъ сжщо и Brandis, Dacia. RE IV, 1966—1971; E. Fabricius RE XIII, 1, 243—244, както и Patsch, Der Kampf um den Donauraum 147. По въпроса, дали е сжществувалъ специаленъ limes dacicus, где сж минавали неговитѣ линии и где сж се намирали неговитѣ до сега открити лагери, вижъ освенъ вече посочената литература и Em. Panaitescu, Le limes dacique. Nouvelles fouilles et nouveaux résultats. Bull. de la section historique de l'Académie roumaine. T. XV, 1929, 1—10. Той обаче подъ едно толкова звънливо заглавие дава само малко маджарска литература и описания на два лагери, разкопани отъ него. Единъ отъ тѣхъ се намира при с. Брецку, отъ вжтрешната страна на Карпатитѣ, при прохода на Ойтузъ, презъ който е минавалъ пжтьтъ отъ Полонда (при Барбоши до Галаци), а другиятъ надъ Поролисумъ при Къшей. Последниятъ бѣ описанъ подробно отъ Ем. Панаитеску въ Castrul roman de la Căşei. An. Com. mon. ist. Secţ. p. Transilvania, 1929. Cluj 1930, 321—342. Върху римската военна организация, лимесъ и пжтища въ Дакия, вижъ и C. C. Giurescu Istoria Românilor. I, 115—150, както и неговата карта № 5. Въпросътъ за лимеса на Дакия не е до сега решенъ, въпрѣки че споменатиятъ Ем. Панаитеску въ студията си върху лагера при Къшей казваше самоувѣрено въ 1929 г., че въ три години щѣлъ да разреши цѣлия въпросъ. Въ сжщность той не е билъ въ състояние да изясни дори въпроса, защо G. Finály, A limes dacicus és a Pogujor Földvár, Arch. Ertesitö, XIV, 1904, 9—15, възъ основа на разкопки, отхвърлч мненията върху сжществуването на укрепена линия въ вида и размѣритѣ, каквито бѣха си въобразили, че могатъ да установятъ преди него C. Torma, A limes dacicus felsö része, 1880 и Ung. revue, 1882, 278, както и A. Buđay, Existe-t-il de restes de limes dans les monts Mészes? Dolgozátok, III, 1912, 121. Сжщо както и своитѣ предшественици Гр. Точилеску и В. Първанъ, и Ем. Панаитеску досежно лимеситѣ и валоветѣ въ Дакия е предпочелъ да бжде повръхностенъ и лекомисленъ. Вижъ и Ernest Kornemann, Die neueste Limesforschung. Klio VII, 1907, 97, който се съмнява въ сжществуването на limes dacicus изобщо. Подробности по този въпросъ вижъ и у Fabricius RE XIII, 1, 641—649, гдето се говори и за limes alutanus.

[2] Въ рамкитѣ на въпроса, който разглеждаме тукъ, нѣма защо да правиме по-дълги издирвания по обратния пжть на това недоразумение въ науката. Вѣрвамъ, че — освенъ на неточнитѣ и оспорвани известия на географа Птолемей и на Евтропия — то се дължи и на обстоятелството, че въ старитѣ карти Дакия е била представяна въ рамкитѣ на срѣдния и долния Дунавъ съ съседнитѣ рѣки и близката часть на Черно море. И защото, споредъ най-опростенитѣ и общи исторически данни, мизийцитѣ се простирали

Въ хълмистата область на окржга Прахова (Плоещъ) А. фонъ Домашевски и Гр. Точилеску[1] посочватъ въ мѣстността Градище единъ римски лагеръ, при който били намѣрени тухли съ печати отъ долно-мизийскитѣ легиони: V Македонски, I Италски и XI Клавдиевъ, чиито гарнизони се намирали по долно-мизийския брѣгъ на Дунава (Novae, Durostorum, Troesmis). Въ сжщата область, на 30 клм. северно отъ Плоещъ, именно при Дражна до Валений де мунте, пакъ А. фодъ Домашевски[2] съобщава, че видѣлъ сжщо единъ римски лагеръ (дали не е единъ и сжщъ съ горния?), въ който били намѣрени пакъ печатани тухли отъ по-горе посоченитѣ долномизийски легиони.

Още Шухардъ[3] бѣше изказалъ предположението, че римлянитѣ окупирали въ 57 г. сл. Хр. мѣстността Gertina или Gergina (Polonda), на лѣвия брѣгъ на Дунава срещу Dinogetia. Това се потвърждава чрезъ множество надписи и тухли, про-

---

на югъ отъ Дунава, за простото око горната часть отъ това пространство е принадлежала цѣла на Дакия, като така етнографското понятие за Дакия замѣстило неговото политическо-административно съдържание, дори за римската епоха. Това визуално впечатление и това смѣсване на понятията е задоволявало запалениия и некритиченъ погледъ на румънскитѣ историци отъ XVIII в. и особено на възрожденцитѣ отъ края на XVIII и началото на XIX в. Отъ това положение, подкрепено не по-малко и отъ новото мѣстонахождение на румънския народъ, се ражда новорумънскиятъ националенъ идеалъ на една Дакия, простираща се между Дунава, Тиса и Днестъръ, която не е сжществувала никога като римска политическо-административна единица, но къмъ която, следъ Берлинския договоръ отъ 1878 г., румънитѣ прибавиха и Добруджа, а при сегашното развитие на войната изглежда, че ще се счетатъ задължени да прибавятъ съ сжщитѣ извъртвания и областитѣ задъ Днестъра. Подобна наука си помага съ всичко и ще бжде точно противъ моето научно становище, ако това кратко изследване бжде и то нѣкакси вмъкнато въ кржга на подобни фантазии и шовинистични увлѣчения. Но румънитѣ иматъ и една друга наука, сериозна, която се старае да извърши единъ видъ ревизия на всички теории излѣзли извънъ пжтя на фактитѣ. Мисля на новата история на румънитѣ, написана отъ проф. К. К. Джуреску. Въ т. I на стр. 101—102 (II издание, 1935) той се опитва да се откаже отъ тѣзи граници на Дакия (Тиса, Дунавъ, Хиерасусъ), но въ сжщность се задоволява съ единъ компромисъ, като казва: „Въ годинитѣ, които последвали войнитѣ въ Дакия, влашката равнина и южна Молдава изглежда да сж принадлежали действително въ административно и военно отношение къмъ провинцията Долна Мизия. По-късно обаче (именно въ втората половина на II вѣкъ, обяснява той по-долу) ние вѣрваме (?), че поне Влашко е било присъединено къмъ Дакия Малвенсисъ. Въ всѣки случай, каквото и да е било официалното положение на влашката равнина и на южна Молдава въ рамкитѣ на римската империя, сигурно е едно: че тѣ сж били напълно части отъ империята, че сж били подложени на романизация и сж се романизирали". Тукъ Джуреску отстжпва предъ суетността на румънския автохтонизъмъ въ „Дакия", взета като етнографско понятие. За старитѣ карти на Дакия вижъ и Dr Marin Popescu — Spineni, România în istoria cartografiei până la 1600. Bucureşti 1938, I, стр. 173; II, 57 карти.

[1] AEM XIV, 15.

[2] AEM XIII (1890), 137, забел. 47. Вижъ сжщо Fabricius RE XIII, 1, 646.

[3] Wälle und Chausséen 216—219, 226—228. Вижъ и Fabricius RE XIII, 1, 647.

изхождащи отъ разнитѣ римски военни части, които сѫ били тамъ въ гарнизонъ: Legio I Italica, Legio V Macedonica, Cohors II Mattiacorum и части отъ Classis Flavia Moesica[1]. За разлика отъ всички други римски лагери, които сѫ били построени вѣроятно по румънския и бесарабския брѣгъ на Дунава, лагерътъ при Polonda, както и другитѣ постройки въ него, сѫ били издигнати отъ камъкъ, донесенъ отъ далечъ отъ Мачинскитѣ кариери. Името на този голѣмъ по стратегическото си значение лагеръ не е добре известно и особено въ литературнитѣ и епиграфскитѣ извори то не се споменува[2].

Подобни предмостови укрепления сѫществували и срещу Durostorum, после въ мѣстността Dichiseni срещу Carsium, при устието на р. Яломица, до Каларашъ, срещу Noviodunum въ Карталъ и на други мѣста при устията на влашкитѣ рѣки въ Дунава. И тѣхнитѣ имена сѫ почти безъ изключение непознати. Тѣхното предназначение е било да пазятъ пѫтищата, които водѣли презъ влашката равнина къмъ Дакия. Така, отъ устието на р. Яломица при Dichiseni започвалъ не само пѫтьтъ, който водилъ къмъ вече споменатия кастелъ при Дражна[3], но още единъ пѫть, който се отправялъ къмъ северъ и се свързвалъ съ пѫтя, минаващъ отъ Polonda покрай р. Серетъ и р. Тротушъ, и навлизалъ въ Дакия презъ прохода Ойтузъ. Предполагамъ, че това е било така, защото по направлението на този вторъ пѫть отъ Дикисени къмъ северъ, при брѣга на р. Бузъу до с. Суцещи, се намира едно землено укрепление съ двоенъ валъ, описано отъ Шухарда[4]. Както споредъ убеждението на самия Шухардъ, така и по мое мнение, това укрепление не може да има друго предназначение и въ никакъвъ случай то не представлява продължение къмъ изтокъ на т. н. Влашки валъ (Brazda lui Novac).

По горния много старъ и отдавна преди римлянитѣ сѫществуващъ пѫть, който минавалъ отъ колѣното на Дунава при Полонда презъ прохода Ойтузъ за Поролисумъ[5], били

[1] V. Pârvan, Castrul roman de la Poiana şi drumul roman prin Moldova de jos. Analele Academiei române. Seria II. Tomul XXXVI, 1913—1914. Bucureşti 1914, 92—130. Каменнитѣ постройки при тоя римски лагеръ започватъ сѫщо отъ времето на Траяна.

[2] Вижъ Weiss, Dobrudscha 52. Вижъ сѫщо Vulpe, Hist. ancienne 126, 159—162, 164, 167, 201, 216, 246, 327. Запазено било само на картата на Птолемея и възпроизведено въ ония на Kieperta — вижъ Patsch, Der Kampf um den Donauraum 151, 174, 190.

[3] Както предполага Vulpe, Hist. ancienne 167.

[4] Wälle und Chausséen 215—216.

[5] Всички до сега наведени автори, Schuchhardt, Patsch, Pârvan, Uhlig Giurescu (Istoria I, 133), предполагатъ, че пѫтьтъ отъ Поролисумъ за Полонда е ималъ разклонение и за Тирасъ. Споредъ тѣхъ, това разклонение или минавало р. Прутъ при долния бесарабски валъ и продължавало подъ него до лимана, или пъкъ се е отдѣляло тепърва отъ главната станция при Барбоши, гдето въ околностьта имало нѣколко емпории, и минавало р. Прутъ при Рени къмъ Тирасъ. Patsch, Der Kampf um den Donauraum 152, дори нарича този пѫть „gallisch-pannonisch-dazisch-pontische Fernroute“ и мисли, че именно при

намѣрени още две главни станции, отъ които оная при Шендрени, близу до Барбошъ, имала и римска общинска организация[1]. По-горната станция се намирала на брѣга на р. Серетъ, при вливането на р. Тротушъ въ нея, до сегашното село Пояна[2]. Вѣроятно е, този много важенъ пѫть да е билъ защитенъ отъ южномолдавския валъ[3], който представлява собствено едно продължение къмъ западъ на долния бесарабски валъ и върви именно отъ западния брѣгъ на р. Прутъ, отъ фолтещи срещу Вадулъ луй Исаки, чакъ до Аджудъ, вече въ планинската область, по едно разстояние отъ 84 клм. Вѣрно е, че споредъ описанието на Шухарда този валъ изглежда да е ималъ окопъ къмъ югъ, но възможно е да е ималъ двоенъ валъ, отъ който южниятъ да е билъ изцѣло заличенъ отъ времето или пъкъ окопътъ да е билъ направенъ нарочно отъ южната страна поради физико-географски причини[4]. Въ всѣки случай, това продължение на долния бесарабски валъ къмъ западъ сѫществува[5]. Не е така, обаче, съ продължението на горния бесарабски валъ къмъ западъ, въ Молдава, така както

Пояна на р. Серетъ, имало bivium, отгдето „von ihm der Hauptweg geradeaus nach Tyras und Olbia weiterzog und ein kürzerer Seitenast nach Polonda abbog". По-нататъкъ, авторътъ пише: „Eingefügt sei hier, um die bis jetzt erkennbaren Strassenzüge — in dem Flachlande, wie in Jazygien, vermutlich bloss Naturwege mit Furten und landesüblichen Überfurten statt Brücken — in der Moldau und in Bessarabien zusammenzufassen, dass es für die Landverbindung der Dobrudscha mit Tyras und Olbia ausser der Umweg Polonda-Poiana-Tyras eine bedeutend kürzere, küstennahe Route gab, die mit den Hauptpunkten auf dem o. S. 131, Anm. 2. angeführten Schildfragmente aus Europus verzeichnet ist... Panysus, Odessus-Bizone, Callatis, Tomis-Istrus-Danuvius-Tyras-Borysthenes (Olbia) und die nach dem Kommentar von Cumont noch zu Beginn des III. Jhdts auch von militärischer Seite benutzt wurde". На стр. 191 Patsch се връща върху въпроса и, като отнася всичко къмъ 114 год. сл. Хр., пише: „Zur Sicherung von Tyras und Olbia trug in der Folge bei, dass sie nun mit dem Reiche auch zu Lande verbunden waren, durch die Route Olbia-Tyras-Poiana-Oitoschpass mit Dazien und mit dem niedermösischen Heer durch den Weg von Tyras zur Donaumündung, was ohne Zweifel auch ihren Kommerz beeinflusst und so ihre Blüte im zweiten Jahrhundert mitgefördert hat". Както виждаме, това, което азъ изтъквамъ сега въ връзка съ прабългарската теория, е добре познато и допущано въ специалната литература, за която вижъ въ сѫщото съчинение на Пачъ особено стр. 131, забел. 2. Вижъ и Schuchhardt, Wälle und Chausséen 226—228, и Uhlig, Die Wälle 237.

[1] Pârvan, Castrul dela Poiana 103—106.

[2] Patsch, Der Kampf um den Donauraum 147.

[3] Schuchhardt, Wälle und Chausséen 224—225.

[4] Ето какво мисли като географъ C. Uhlig, Die Wälle 237, досежно положението на този валъ: „Setzt man voraus, dass es sich beim Bau des moldawanischen Südwalles nur um die Festsetzung einer Grenze handelte, so könnte man für den südwerts gerichteten Querschnitt anführen, dass er dem ebenfalls im Mittel südwärts abfallenden Hängen zwischen Prut und Seret besser angepasst ist, als wann der Graben nördlich der Wallkrone läge. Es wird so eher vor der Einschwemmung und Einebnung durch die Niederschläge bewahrt."

[5] Единствено Fabricius RE XIII, 1, 647, се съмнява въ неговия римски произходъ.

ни го представя В. Първанъ[1], който покрай това подхрърля и своята измислица на т. н. Dacia scythica[2], като включва въ нея влашката равнина и Добруджа, южна Молдава и южна Бесарабия. Първанъ пише тукъ по патриотични подбуди и затова съ голѣма смѣлость той включва между римскитѣ валове и прутския валъ, който е новъ и е руски. Въ това отношение той върви по стария пѫть на Точилеску, който, освенъ нѣколко вала изъ равнината на Тиса[3], бѣше измислилъ[4] почти две трети отъ голѣмия влашки валъ (Brazda lui Novac) и половината отъ т. н. Бразда судика, като на този последния измѣсти самоволно и окопа на северъ, вмѣсто на югъ, гдето въ сѫщность се намира[5].

Кѫсоветѣ отъ валове, които Шухардъ намѣрилъ изъ срѣдна и северна Молдава, не изглеждатъ да сѫ представлявали продължения на горния бесарабски валъ, тъй като тѣ иматъ друго мѣстоположение и посока[6].

IX. Кагулъ и Когълникъ не произлизатъ отъ Оглосъ

Човѣкъ, който наистина иска да научи нѣщо отъ нашата литература върху идването на прабългаритѣ[7] и мѣстото на тѣхната държава преди да слѣзатъ въ северо-източна България, срѣща едно хаотично натрупване на различни голи предположения и измислени аргументи, придобили вече видъ на привидни аксиоми.

---

[1] Въ картата, която придружава неговата книга Începuturile vieţii romane la gurile Dunării. Bucureşti 1923, 16—17.

[2] На стр. 25 той обяснява по следния начинъ това измислено име: „Дакия, защото е била населена отъ нашитѣ даки, а скитска, защото приличала, по измѫчения начинъ на животъ, на голѣмата скитска държава източно отъ Днестъра“. Подобна съ нищо неоправдана измислица е и названието Dacia pontică, название специално за Добруджа, което вече румънитѣ употрѣбяватъ като автентично. Вижъ Giurescu, Istoria Românilor I, 1935, 34, 55, 107, 128, 131, 174, 196, 197, и Vulpe, Hist. ancienne 57, забележка 4, както и S. Mehedinţi, Dacia pontică şi Dacia carpatică. Въ 1878—1928 Dobrogea. Cincizeci de ani de viaţă românească. Bucureşti 1928, 793, на стр. 191—200.

[3] За тѣхъ вижъ Fabricius RE XIII, 1, 641, и Patsch, Der Kampf um den Donauraum 152, забел. 2.

[4] Fouilles et recherches 117. Затова вижъ и карта № 5 у Giurescu, Istoria I, 1935 г.

[5] Schuchhardt, Wälle und Chausséen 219—220 и моята статия Единъ мнимъ прабългарски валъ, вижъ тукъ забел. 2, на стр. 10.

[6] Schuchhardt, Wälle und Chausséen 220—222.

[7] Азъ продължавамъ да употрѣбявамъ условното име „прабългари“, защото е кратко и ясно. Всѣки знае какво се мисли съ него, тъй като то е употрѣбявано у насъ вече дълго време и въ една доста богата литература. Не съмъ съгласенъ съ името „първобългари“, защото, ако почнемъ да употрѣбяваме числа, тогава първобългари би трѣбвало исторически и логически да бѫдатъ славянитѣ-българи (нали ужъ се прави разлика между тѣхъ и другитѣ славяни, засѣднали по на западъ на Балканския п-овъ?), които заели тѣзи мѣста преди прабългаритѣ; въ този случай първитѣ би трѣбвало да бѫдатъ „второбългари“.

Колко лошо въздействие сж упражнили върху нашата историческа наука досегашнитѣ мнения по въпроса за произхода на валоветѣ се вижда и отъ една студия на проф. д-ръ Ст. Младеновъ, която вече цитирахъ нѣколко пжти. Въ нея уважаемиятъ нашъ ученъ иска да разреши спора, дали първата прабългарска държава се е намирала въ Бесарабия или въ Добруджа, като за първата възможность той посочва единъ новъ аргументъ, отъ областьта на филологията, който не е съ нищо по-убедителенъ отъ досегашнитѣ.

Като приема всички предположения върху прабългарския произходъ на валоветѣ въ Бесарабия за необорими истини, той иска да подкрепи твърдението, че първата прабългарска държава се намирала въ южна Бесарабия, съ довода, че тамъ имало рѣка и градъ съ имена произлизащи отъ Ὄγλος. Нѣма да анализирамъ всичко подробно, защото, както не съмъ съгласенъ съ общитѣ предпоставки, отъ които изхожда авторътъ, още по-малко мога да приема неговата хипотеза за неочакванитѣ етимологии на Кагулъ и Когълникъ<Ὄγλος, поради цѣла редица съображения. Рѣката Когълникъ се намира въ източната часть на южна Бесарабия, докато гр. Кагулъ лежи на голѣмо отстояние отъ нея, надъ 100 кл., въ западната часть на сжщата. Докато при р. Когълникъ нѣма и доколкото знаемъ не е имало никакъвъ голѣмъ градъ, гр. Кагулъ се намира много близко до една голѣма рѣка, позната по име отъ повече отъ две хилядолѣтия. Освенъ това, има тамъ и една р ѣ к а и едно е з е р о, които се наричатъ сжщо К а г у л ъ. По-нататъкъ, въ Бесарабия р. Когълникъ[1] е много малка въ сравнение съ двете рѣки, които обгръщатъ тази область отъ изтокъ и отъ западъ, така че е много малко вѣроятно тази малка рѣка да е изиграла историческата роля, която ѝ приписва проф. Младеновъ.

При такива случаи, покрай филологическитѣ умозаключения, се изискватъ сжщо и исторически доказателства относно в ъ з р а с т ь т а на даденитѣ имена. Сжществуватъ ли тия имена действително отъ времето на Аспаруха или сж много по-нови, може би печенежки, кумански или дори татарски? Може ли да се задоволимъ вмѣсто това само съ предполагаемата форма *Koglos, която се основава върху Hoglon на Анастасия Библиотекаря? Сигурни ли сме, че това h у Анастасия не представлява spiritus asper или грѣшка?

Дотолкова ли сж усамотени тия имена въ географската область, въ която се намиратъ, та да ходимъ толкова далечъ и да търсимъ толкова съмнителни и рисковани етимологии? Особено това важно обстоятелство е пропустналъ да разгледа авторътъ, именно, че Кагулъ и Когълникъ не сж изолирани стари имена, а тѣ се явяватъ придружени отъ цѣла редица

[1] Имената сж действително идентични на видъ. Българитѣ и румънитѣ произнасятъ Кахулъ, докато руситѣ Кагулъ, но всички еднакво—Когълникъ.

подобни названия особено на рѣки и езера, и то не само въ южна Бесарабия, а чакъ до и задъ Кримъ, до Кавказъ и до устието на р. Волга.

Така, оттатъкъ Днестъра[1], втората рѣка на изтокъ отъ Одеса се нарича Куялникъ[2]. Тя се намира западно отъ р. Бугъ. Между последната и Днестъра има още една рѣка, която се нарича Тилигулъ. Тази рѣка се втича въ единъ лиманъ съ сжщото име. Задъ р. Бугъ къмъ изтокъ идва р. Ингулъ[3], а после, сжщо на западъ отъ Днепъра, р. Ингулецъ. Едно селище Когълницкая или Когълницкъ се намира на ж. п. линия, която свързва гр. Азовъ съ трансверсалната линия Краснодаръ — Сталинградъ, а то е наречено така по името на една тамошна рѣка, която се нарича Кагалникъ (съ акание). Съ сжщото име Кагалникъ се нарича още една малка рѣка, дѣсенъ притокъ на р. Донъ, малко по-горе отъ гр. Константиновскъ.

Окончанието -кулъ[4], произлизащо вѣроятно пакъ отъ -гулъ, намираме въ името на рѣкичката Янкулъ, която се влива въ едно езерце по старото корито на Волга, до мѣстностьта Ставка, въ киркизо-калмицката степь, западно отъ сегашното долно течение на р. Волга.

По отношение на името Кагулъ, изглежда, че това име трѣбва да се сближи съ името на съседната область въ южна Молдава, която се нарича Ковурлуй, защото въ румънския езикъ преходътъ *в* > *г* не е невъзможенъ, а въ *рл* може би имаме дисимилация отъ *лл*[5]. Отъ друга страна сжщото име Кагулъ би могло да се приближи съ името на две рѣки въ Трансилвания: Кокелъ[6], което пъкъ може би не е чуждо на старото име на цѣлата область Каукаландъ, въ която се оттеглилъ Атанарихъ съ своитѣ готи въ 376 г., споредъ Амиана

---

[1] Споредъ Meyers Lexikon, Atlas-Band, Leipzig 1933, Karte № 14 Mittleren Russland; Stielers Hand-Atlas. Gotha, Justus Perthes, 1913, Russland, Bl. 5 и Stielers Hand-Atlas. Gotha 1925, Bl. Ukraine 58.

[2] Въ сжщность тѣ сж две рѣки съ едно и сжщо име (Малка и Голѣма), отъ които първата се влива въ единъ лиманъ съ сжщото име. На западъ отъ него има и едно селище наречено Ново-Куялникъ.

[3] По неговото течение на горе има и градъ Ингулскъ.

[4] Считамъ, че дори и името на друга една по-малка рѣка въ Бесарабия, която се влива въ Днестъра, като минава презъ Кишиневъ, не е чужда на групата имена, които ни занимаватъ. Тя се нарича Бъкулъ. Отъ нея вѣроятно произлиза румънското фамилно име Бъгулеску (както Когълничану отъ Когълникъ), което илюстрира пакъ споменатото редуване между *к* и *г* въ известни положения въ румънския езикъ.

[5] Вижъ за Covurlui. A. Philippide, Originea Romînilor II, 372—373. Кугурлуй се нарича едно езеро, намиращо се източно отъ езерото Карталъ въ южна Бесарабия, по лѣвия брѣгъ на Дунава.

[6] N, Drăganu, Românii în veacurile IX—XIV pe baza toponimiei şi a onomasticei. Bucureşti 1933, 499—501, 507, 516. Саксонско-трансилванската форма произлизала отъ печенежко или куманско Küküllö, което пъкъ е е преводъ на по-старото, но и сега запазено и употрѣбявано като румънско име на въпроснитѣ рѣки Târnava mare и mică отъ стб. трънъ.

Марцелинъ[1]. Сѫщото Кагулъ — Когълникъ би могло да се приближи до многобройнитѣ названия въ южна Молдава, произлизащи отъ славяно-руското кобыла[2]. Всички тѣзи имена не могатъ въ никакъвъ случай да се раздѣлятъ отъ Ингулъ, Ингулецъ, както и отъ Тилигулъ.

По-нататъкъ, доказалъ ли е нѣкой, отъ где произлизатъ имената Ялпугъ и Каталпугъ, а може би и самото Бугъ,[3] което изглежда сродно съ тѣхъ. Сигурно ли е, че и тѣ не сѫ завършвали съ -улъ? Въ такъвъ случай, аналогията съ първитѣ три имена нѣма ли нѣкакво значение?

На менъ тѣзи въпроси ми се струватъ много по-сложни. Въ всѣки случай, отъ друга страна, за мене е ясно, че Кагулъ и Когълникъ иматъ всичко общо съ по-горе изброенитѣ имена, но съ Ὄγλος нищо. Затова и всичко, което се доказва съ тѣхъ, трѣбва да се доказва въ бѫдеще иначе, съ други научни срѣдства и аргументи[4].

Заключение

Както виждаме, поради исторически и археологически съображения теорията за прабългарския произходъ на добруджанскитѣ и бесарабски валове трѣбва да бѫде отстранена. Дори a priori, безъ нарочни и подробни изследвания и безъ разкопки, само чрезъ внушението на двама неспециалисти,[5] тая теория биде у насъ безкритично възприета. Мѣстоположение, привидно сѫществувание на погранични валове по всички посоки на хоризонта на Дунавска България, берма, Отговоритѣ на папа Николай I, Сказанието на Исайя, сведенията на Масуди, паралелизъмъ съ Болгаръ при Волга — всичко това е било свързано само съ доброто желание да се обясни една действителность, за което, обаче, се изисква много повече работа и познания.

Самото мѣстоположение на валоветѣ и съвпадението имъ съ нѣкогашнитѣ граници на прабългарската държава не представлява отъ само себе си, както се предполага, решителенъ аргументъ въ полза на тѣхния прабългарски произходъ. Това би значило да изключиме тракийската, римската, византий-

---

[1] Вижъ сѫщо C. Patsch, Die Völkerbewegung 65—67.

[2] Вижъ въ по-горе наведенитѣ сбирки отъ молдавски документи на M. Costăchescu и др. — тукъ забел. I, на стр. 34.

[3] Освенъ езерото Ялпугъ, има тамъ и една рѣка съ сѫщото име, която се влива въ него. Малко по-горе по нейното течение тя се съединява съ Ялпугецъ (рум. Ялпуджелъ), умалителна форма отъ Ялпугъ, както бѣше и Ингулецъ отъ Ингулъ, между р. Бугъ и Днепъръ.

[4] Много по-подробно разглеждане на този въпросъ, съ нови доводи отъ областьта на топономията, както и отъ оная на историческитѣ извори и на филологията, вижъ въ моята статия „За произхода на имената Кагулъ и Когълникъ", представена за печатане въ изданията на БАНИ.

[5] За едно друго преувеличение отъ страна на другъ единъ чужденецъ въ нашата наука вижъ Б. Пеневъ, История на бълг. литература I, 306, 422.

ската и варварската епоха отъ преди идването на прабългаритѣ, а то значи да не постжпваме научно. Бермата не е характерна за пограничнитѣ валове, които сжществуватъ на българска територия. Тя се явява само като изключение при галацкия валъ и при най-западния участъкъ на долния бесарабски валъ, които сж безъ съмнение отъ римски произходъ. Отговоритѣ на папа Николай I не съдържатъ нито дума въ връзка съ нѣкакви погранични валове по българскитѣ граници по време на Бориса. Сказанието на Исайя нѣма никаква историческа стойность по отношение на стената, която е приписана тамъ на Аспаруха. Сведенията на Масуди не се основаватъ на лични наблюдения отъ страна на автора. Той ги е преписалъ отъ по-стари автори и не е сигурно, дали въ избора, който е направилъ Масуди, е била спазвана географската и етнографска точность. Освенъ това, у него се говори само за плетъ отъ трѣни по продължение на българскитѣ граници. Сжществуващитѣ три преводи отъ арабския оригиналъ показватъ, че другитѣ елементи, споменати въ неговото описание (окопъ, насипъ), сж дадени само за да се изрази впечатлението, което правилъ плетътъ, гледанъ отъ далечъ. Грѣшката въ нашата наука се дължи на К. Иречекъ, който въ своята История на българитѣ (1876 г.) лошо и небрежно парафразиралъ нѣмския преводъ на Кремеръ (1850 г.), отъ който се ползувалъ. Отъ Иречека тази грѣшка е минала въ цѣлата българска историческа наука, но време е да бжде изяснена и отстранена. Накрай, паралелизмътъ съ Болгаръ при Волга не е оправданъ нито исторически, нито археологически. Исторически не е оправданъ, защото българитѣ при Волга, въ много яснитѣ данни, които притежаваме за тѣхъ отъ X в. насамъ, се явяватъ тогава като варварски и чергарски народъ, който живѣе въ дървени кжщи и палатки. Едва въ 922 г. тогавашниятъ владѣтель намислилъ да си направи една крепость и за тази цель поискалъ срѣдства и майстори отъ неговия съвременникъ, халифътъ на Багдатъ, Муктедиръ Биллахъ. Археологически този паралелизъмъ не е оправданъ, защото при Болгаръ не става никжде и никога дума за погранични валове.

Обаянието отъ тази теория е растнало у насъ особено въ очитѣ на ония, които я възприематъ като цѣло, докато между нейния основатель и неговитѣ двама най-рѣзки последователи — Баласчевъ и Фехеръ — има голѣми противоречия, толкова по-забележителни колкото и по-празднодосежно тѣхното съдържание. Ако между тримата има съгласие относно бесарабскитѣ валове, това е само защото върху тѣхъ тѣ знаятъ най-малкото което може да бжде — описанието на Шухарда, който е видѣлъ много малко отъ долния валъ и почти нищо отъ горния бесарабски валъ [1].

[1] Wälle und Chausseen 217. За горния валъ той казва изрично и честно, че го е видѣлъ само отъ влака, на една единствена точка. Вижъ тукъ забел. 2, на стр. 19.

По отношение на добруджанскитѣ, обаче, quot capita tot sensus. Нито въ 1925 г. Шкорпилъ не познава пълнитѣ и подробни проучвания на Шухарда. Той подържа едно становище, което е рѣзко опровергано отъ обстоятелството, че наистина долният южен добруджански валъ е по-старъ отъ другитѣ два. Г. Фехеръ се запознава съ окончателнитѣ проучвания на Шухарда едва 6 години следъ като бѣше възприелъ погрѣшното мнение на Шкорпила относно произхода на добруджанския южен валъ. Тогава той отива на мѣстото, убеждава се въ правдивостьта на Шухардовитѣ заключения и отхвърля съ закъснение теорията за прабългарския произходъ по отношение на въпросния валъ, но не си ревизира веднага основанията и относно бесарабскитѣ валове въобще. Само съ 10 години покъсно той признава и тази своя грѣшка, но вече само непрѣко и мълкомъ. За Баласчева доказателствата сж нищо, критиката — игра[1] на думи, а обективностьта непотрѣбна, когато иска да засѣгне „официалната" българска наука, представена въ този случай отъ проф. Б. Филовъ. И въпрѣки че последниятъ бѣше възприелъ изцѣло обясненията на Шухарда относно произхода на добруджанскитѣ валове, теорията на Шкорпила и краснорѣчията на Фехера (вече само по отношение на бесарабскитѣ валове) продължаваха да задържатъ вниманието. Ако теорията на Шкорпила представляваше единъ превратъ въ неговитѣ, а после и въ мислитѣ на другитѣ, които го последваха, аргументацията и насоката дадена на старата Шкорпилова теория отъ Г. Фехеръ представлява пълна дезориентация на тѣзи мисли. Абстрахирайки се, както и Шкорпилъ, отъ цѣлата почти хилядолѣтна действителность на римскитѣ лимеси въ тритѣ материка, Фехеръ се обоснова на невѣрната Шкорпилова идея за бермата като характеренъ белегъ за прабългарскитѣ валове. Той се обоснова сжщо на случайната бележка, внесена въ нашата историческа литература отъ Й. Венедиковъ отъ едно руско списание отъ срѣдата на миналия вѣкъ, за единъ валъ отъ 500 версти между р. Кама и р. Волга. Този валъ, обаче сжществува толкова, колкото и продължението на Еркесията до Солунъ, колкото и продълженията на валоветѣ отъ северозападна България въ Влашко и колкото самиятъ „голѣмъ влашки валъ" въ Влашко. Съ това Фехеръ насочи вниманието на всички къмъ китайскитѣ стени и откри за българската наука една задача, колкото тежка толкова и вредна. Какъ ще докаже българската наука, че бесарабскитѣ и добружанскитѣ валове, както и другитѣ, произхождатъ отъ Китай презъ Болгаръ, когато въ самия Болгаръ такива погранични валове нѣма?

Въ замѣна на това цѣла Южна Русия е набраздена съ валове отъ времето на скититѣ, т. е. повече отъ половина

[1] Баласчевъ, Укреп. работи 20—21, мисли, че римскитѣ лимеси били измислици.

хилядолѣтие пр. Хр., както и отъ времето на рускитѣ княжества. Отъ друга страна, два вѣка преди Христа римлянитѣ намиратъ единъ пограниченъ окопъ въ северна Африка и после, заедно съ мощьта и безсилието имъ досежно отбраната на огромнитѣ имъ граници, тѣ пренасятъ тази отбранителна техника[1] и въ другитѣ части на Африка, въ Азия и въ Европа,[2] и то почти хилядо години преди прабългаритѣ да основатъ държава на Дунава.

За международната наука тази наша голѣма Сизифовска задача не е съществувала, защото, съ изключение на Улига и Ференци, които не сж мѣродавни, никой не е възприелъ теорията на Шкорпила и Фехера и не е счелъ за потрѣбно да я подложи на изчерпателна критика[3].

За българската наука тая теория, общо взето, е имала неблагоприятни последици, защото нашата наука още при първитѣ си стжпки се вижда отклонена отъ пжтя на фактическитѣ подробни проучвания на терена — описания и разкопки — и тласната по пжтя на мъглявитѣ предположения, подхранвани отъ смѣла фантазия. Съ тази теория се отне възможностьта да се прояви въ нашата наука българскиятъ духъ, който по своитѣ естествени склонности е реалистиченъ. Това бѣха показали зачатъцитѣ и теоретичнитѣ наставления на Ив. Шишмановъ. Неговото предупреждение относно априорното отдѣляне на въпроситѣ въ връзка отъ една страна съ волжкитѣ, а отъ друга съ дунавскитѣ прабългари бѣ продължително забравено. Смѣсването на тѣзи въпроси се отрази лошо върху студиитѣ, които пренебрегнаха предупреждението на този нашъ ученъ.

Тази теория предразположи у насъ духоветѣ да считатъ вече предварително и изобщо разрешенъ въпроса за културата на дунавскитѣ прабългари още въ момента, когато отъ тая култура се откриха едва първитѣ паметници. Ненаучното свързване на въпроситѣ за културата на тукашнитѣ съ оная на волжкитѣ прабългари даде, отъ една страна, воля на много

---

[1] Въ самата техника на римскитѣ укрепителни работи не могатъ да се установятъ толкова ясни етапи, както бихме желали. Има само предпочитание за известна техника и известни материали въ дадена епоха, но самитѣ тия обстоятелства не сж всѣкога отъ решително значение за датировката на постройкитѣ. За нея помагатъ не по-малко историческитѣ данни и епиграфскиятъ материалъ или поне развитието на събитията, както и различнитѣ находки отъ разкопкитѣ, предприети на самото проучвано мѣсто. Вижъ Fabricius RE XIII, 1, 577. За римската техника при каменнитѣ постройки вижъ най-вече Огюст Шуази, Строительно изкуство древних римлян. Москва 1938, 168.

[2] За limes вижъ E. Fabricius RE XIII, I, 572—583. Единъ другъ, като че ли особенъ смисълъ на тази дума вижъ у H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst. II, Berlin 1921, 131—3.

[3] Описътъ на Mole Voeslav, История на изкуството въ България, въ Учил. прегледъ XXVII, 1928, I, 17—31, е лишенъ отъ научна стойность. Вижъ сжщо Dr J. Fiala въ Slovanský přehled XXII (1930) бр. 3—5.

необосновани твърдения. Отъ друга страна, чувството, че тѣзи предположения се нуждаятъ отъ доказателства, подтикна много изследвачи къмъ псевдоисторически и чисто логически аргументации, които се основаватъ пакъ на фантазия и на писателското изкуство на авторитѣ имъ.

По отношение на укрепленията изобщо и на земленитѣ укрепления и пограничнитѣ валове въ частность, тази теория има злополучното последствие да притжпи у насъ чувството за разликата, която трѣбва да се прави въ науката между римскитѣ и византийскитѣ укрепления и валове и ония на другитѣ народи, престояли въ днешнитѣ български земи. Нали въ нашитѣ земи другитѣ археологически паметници отъ римско и византийско време сж много на брой? Карелъ Шкорпилъ заедно съ братъ си Владиславъ бѣха започнали, по примѣра на К. Иречекъ, изследването на пжтищата и валоветѣ на българска територия съ ясното съзнание, че преди всичко трѣбва да се установи, кои отъ тѣхъ сж римски, кои византийски, кои прабългарски и пр. Откриването на Плиска, обаче, отведе К. Шкорпила отъ този правиленъ пжть. Въ неговитѣ приноси въ сб. Абоба-Плиска това принципиално изискване относно археологическитѣ изследвания въ България изобщо се явява изцѣло заглъхнало. У него тукъ предположението, че прабългаритѣ употрѣбявали старитѣ сжществуващи пжтища и укрепления, като ги включили въ тѣхната нова система, заглушава всичко друго. Въ споменатото съчинение и изобщо отъ тогава насамъ Шкорпилъ търси собствено само аргументи за своята теория, безъ да намѣри нѣщо по-убедително отъ самото мѣстоположение на постройкитѣ.

При това, слабостьта на неговия методъ се подчертава и отъ обстоятелството, че той не изтъква достатъчно валове, които поради съвсемъ специалното имъ мѣстоположение би трѣбвало да бждатъ считани почти сигурно като прабългарски работи. Става дума за двата вала, намиращи се единъ задъ другъ по брѣга на Черно море, северно отъ устието на р. Камчия. Тѣ се намиратъ на едно мѣсто удобно за десантъ отъ морето и тѣхното предназначение е ясно. Били сж построени по високата тераса край морето, за да попрѣчатъ на неприятеля дори слѣзълъ на низкия брѣгъ, да навлѣзе въ страната. Както изтъкнахъ вече, тѣхната дължина и профилитѣ имъ сж малки, но тѣ сж били вѣроятно задоволителни за цельта имъ. Азъ разгледахъ при моитѣ изследвания на терена, освенъ другото, и изкуствената землена преграда край морето, южно отъ устието на р. Камчия, въ участъка на с. Фандъкли-Шкорпиловци. По разстояние на нѣколко километра тамъ върви по крайбрѣжната тераса пакъ единъ земленъ насипъ отъ голѣми размѣри, надминаващи значително ония на по-горе споменатитѣ. Явно е, че този валъ не е ималъ окопъ нито къмъ морето, нито къмъ вжтрешностьта. Но не е

изключено тукъ да става дума за нѣкои виадуктъ, който да датира дори отъ римско време.

Следователно, въ това мое изследване азъ не се старая да докажа, че прабългаритѣ изобщо не сѫ построявали никакви валове по територията на тукъ основната отъ тѣхъ държава. Подобно заключение би било погрѣшно, защото самъ наведохъ случаи, гдето прабългарскиятъ произходъ на постройката се налага за сега като единствено възможно обяснение. Обяснявайки неоснователностьта на Шкорпиловата теория и фалшивостьта на посоката дадена ѝ отъ Фехера, азъ не искамъ да стигна до душевното разположение на veni, vidi, vici, а до онова, което може да се изрази пакъ съ една латинска поговорка: hic Rhodos, hic salta! Искамъ да подчертая, следователно, че скоковетѣ отъ Дунавска България ту въ кавказкитѣ, ту въ волжкитѣ или китайскитѣ области нѣма да обяснатъ това, което преди всичко се намира у насъ и лежи тукъ още недостатъчно разгледано, измѣрено и недостатъчно или никакъ разкопано и проучено.

Естественията пѫть за научни изследвания въ всички области на науката е да се постѫпва отъ монографии къмъ обобщаващи синтези. Теорията на Шкорпила започна у насъ тъкмо обратно. Тя сложи първо обобщаващата теория и съ това постави монографскитѣ изследвания въ една фалшива свѣтлина, давайки възможность да бѫдатъ предварително считани като вече излишни. Колко силно въздействие е упражнила тази преждевременна обобщаваща теория въ българската наука може да се види и отъ обстоятелството, че отъ сб. Абоба-Плиска насамъ ние нѣмаме абсолютно нито едно описание, нито една сериозна монография върху нѣкои отъ многобройнитѣ валове или системи валове на българска територия, ако оставиме на страна статията на П. Благоевъ за Еркесията. Крайно желателно би било да се даде на нѣколцина възможность да извършатъ тия толкова потрѣбни изследвания на терена, придружени съ разкопки по най-интереснитѣ мѣста.

Ако теорията на Шкорпила не бѣше изиграла толкова неблагоприятна роля въ нашата наука, сигурно у насъ много по-рано щѣше да се забележи, че освенъ върху римскитѣ и византийскитѣ землени и каменни отбранителни постройки, не се е отдавало до сега достатъчно внимание и върху евентуални подобни постройки, извършени отъ други народи, между които не може да се изключатъ славянитѣ. Видѣхме, че въ Русия славянскитѣ племена правятъ отдавна землени укрепления и валове и можемъ да предположимъ, че покрай римското влияние, за което говори Нидерле, върху тѣхъ се е упражнило и мѣстното влияние на тамъ сѫществуващитѣ землени укрепления и валове още отъ кимерийско време. Подобни укрепления и валове сѫ познати и въ земитѣ на другитѣ славянски на-

роди, въ Чехия, Моравия, Силезия, Лужица[1] и пр. Вѣроятно и славянскитѣ племена на Балканитѣ сѫ правили т. н. землени градища и сѫ копали поне на мѣста окопи за по-лека отбрана. Знаемъ, че Аспарухъ при настаняването си въ североизточна България размѣстилъ нѣкои отъ славянскитѣ племена покрай планинскитѣ проходи и имъ повѣрилъ като на пехотинци тѣхната отбрана. Била е, следователно, въ това отношение забравена дейностьта на най-многобройния елементъ въ новооснованата държава, като всичко се е приписвало на прабългарския елементъ, който е билъ въ сѫщность народъ предимствено коненъ.

По количество и особено по качество изследванията върху бесарабскитѣ валове стоятъ на едно равнище несравнимо повисоко отъ онова на изследванията, извършени отъ К. Шкорпила върху валоветѣ, намиращи се въ днешна България. Съ изключение на Шухардовото описание на галациия валъ, което е отъ най-стара дата, всичко друго по-ново Шкорпилъ е пренепрегналъ. Сѫщо така Фехеръ не е хармонизиралъ своитѣ възгледи съ най-новитѣ проучвания върху бесарабскитѣ валове, следъ като въ 1931 г. се съгласи, че между добруджанскитѣ нѣма нито единъ валъ отъ прабългарски произходъ. Новитѣ изследвания извършени на терена, обаче, налагатъ една основна ревизия на Шкорпиловата теория и относно произхода на бесарабскитѣ валове, тъй като тѣзи изследвания изнесоха достатъчно данни за обяснението на тѣхния произходъ, благодарение на изтъкнатитѣ белези: праволинейностьта на разнитѣ участъци и остатъцитѣ отъ кули.

За бесарабскитѣ валове, както и галацкия, казахъ вече, кога предполагамъ, че сѫ били издигнати: преди Траяна, вѣроятно по времето на Клавдия и Нерона. За голѣмия земленъ валъ въ Добруджа мисля, че е билъ издигнатъ сѫщо преди Траяна, по времето на Домицияна[2], когато римското владичество на северъ отъ Дунава, римската политика и войска претърпяватъ единъ временень неуспѣхъ. Епохата на Адриана не може да се възприеме, защото отъ негово време имаме известия за разни движения на римски войски въ севернитѣ черноморски области[3]. За каменния валъ ще приема заедно съ проф. Филовъ, Точилеску, Вайсъ[4] и Пачъ времето на Константина Велики (306—337 г.), при все че отъ времето на неговитѣ синове имаме епиграфски паметници, които показ-

[1] Като изпълватъ току-речи навредъ въ различни направления пространството отъ р. Сала до р. Одра и Варта. Вижъ бр. Шкорпилъ, Нѣкои бележки 9, и отъ тѣхъ наведения P. J. Šafařík, Sebrané spisy. V Praze 1862, I, на стр. 161. Вижъ и C. Schuchhardt, Wälle und Chausséen 222, който изтъква сѫщото, като посочва P. J Šafařík, Slaw. Alterthümer, I, 520 и сл.

[2] Вижъ сѫщо и Weiss, Dobrudscha 34; Fabricius RE XIII, 1, 649; Patsch, Der Kampf um den Donauraum 26. За известието на Frontinus, I, 3, върху огромнитѣ укрепителни работи по лимеситѣ, предприети отъ Домициана, вижъ H. Delbrück, Geschichte der Kriegskunst, 164—166.

[3] Vulpe, Hist. ancienne 174—175. [4] Dobrudscha 37.

ватъ, че и подъ тѣхъ северна Добруджа била още римска. Подобни грададни предприятия не сж били никога извършвани точно на границата и въ последния моментъ, а по една вжтрешна линия и предварително, въ очакване на една голѣма опасность, която наближавала. Както изтъква и Пачъ[1], по времето на Константина Велики империята е била въ отбрана въ тия области. Този императоръ е възобновилъ положително Tropaeum Trajani и построилъ крепостьта при Axiopolis, на западния край на въпросния валъ. Правилно изтъква тукъ Пачъ противъ мнението на Шухарда, който възъ основа на откритата отъ него керамика отъ края на IV в. е билъ наклоненъ да отнесе построяването на каменния валъ къмъ края на IV в. или дори къмъ една по-късна епоха[2], че тази керамика може да е попаднала тамъ въ по-късно време. Такива находки не решаватъ въпроса на terminus a quo, а само оня на terminus ad quem. Щомъ се намира тамъ керамика отъ края на IV в., постройката не може да бжде по-нова отъ епохата на въпросната керамика, но по-стара може да бжде, и то отъ едно време, за което евентуално други находки ще посочатъ единъ terminus a quo назадъ.

Сега, дали оная Wellenkeramik, която намѣрилъ сжщо Шухардъ[3] въ голѣми количества при каменнитѣ кастели е славянска или не, не мога да кажа положително. Да се отрече това a priori не е научно. В. Първанъ[4] въ случая при Пояна, гдето намѣрилъ подобна керамика, отбелязва, че само керамиката и само нейнитѣ орнаменти не представляватъ всѣкога единъ ясенъ и сигуренъ елементъ за датировката и опредѣлянето на находкитѣ по народности и дори по култури. На Шухарда, като на специалистъ по предисторията на германскитѣ племена, трѣбва да се вѣрва, че въпросната керамика не е готска[5].

Относно присжтствието на друга, къснославянска керамика отъ X—XI в. при тѣзи валове, която Баласчевъ бѣше взелъ като поводъ, за да отнесе всички добруджански валове къмъ епохата на Симеона и Петра, трѣбва да отбележа, че тя не може да представлява единъ terminus a quo, понеже освенъ нея тамъ има и много по-ранна керамика, отъ IV в., както и късноримска и гръцка.

---

[1] Die Völkerbewegung 14—16.

[2] Къмъ оная на Анастасия — поради техниката на голѣмитѣ каменни блокове, употрѣбени при постройката на каменния добруджански валъ, сжщо както и въ Анастасиевата стена (Die Anastasius-Mauer 114—15) или на Теодосия (Die sogenannten 1—2). Вижъ и Fabricius RE XIII, 1, 650.

[3] Die sogenannten 17—22, 61—62. [4] Castrul dela Poiana 100.

[5] Въ едно свое изследване румънскиятъ ученъ Т. Савчукъ-Савяну показва, че сегашното име на с. Камена, намиращо се по пжтя отъ Бабадагъ за Слава руска и Касъмча, се наричало въ римско време Петра. Той заключава, че славянското име било преводъ на по-старото латинско име. Вижъ отъ споменатия авторъ O inscripţie latină şi alte obiecte antice şi ştiri din satul roman Petra, Camena de azi din judeţul Tulcea. Analele Dobrogei, XV, 1934, 93—112. Вижъ и картата на римскитѣ поселения въ Добруджа у Vulpe, Hist. ancienne.

LES VALLUMS DE DOBROUDJA ET DE BESSARABIE ET LA THÉORIE PRABULGARE

par Dr. D. Krandjalov

RÉSUMÉ

Dans le cadre de ses recherches sur l'origine des vallums en Dobroudja et en Bessarabie l'auteur s'occupe également de la théorie qui attribue une origine prabulgare à tous les vallums, existant dans les territoires actuellement bulgares de même que dans les contrées avoisinantes.

D'après lui, le nom de „Traïan" ou „Troïan", que l'on donne à quelques-uns de ces vallums, ne constitue pas une preuve péremptoire en faveur de leur origine romaine.

Les vallums de la Bessarabie sont connus depuis le commencement du XVIIIe s., tandis que ceux de la Dobroudja n'ont attiré l'attention des explorateurs qu'au début du siècle passé.

Pourtant les vallums de la Dobroudja sont beaucoup mieux connus et étudiés par un bon nombre d'explorateurs et de savants, dont Gr. Tocilescu et surtout C. Schuchhardt, qui en 1917 y a effectué des fouilles.

Schuchhardt a souligné que le grand vallum en terre, dont le front est tourné vers le nord, est rectiligne et d'une exécution technique remarquable. Il est accompagné sur toute sa longueur d'une série de grands castra, construits en même temps que le vallum, et d'une autre série de plus petits castra qui ont été ajoutés plus tard. Alors que ce vallum date, selon Schuchhardt, de l'époque de Domitien, le petit vallum en terre, dont le front est tourné vers le sud et qui est d'une construction plus primitive, remonte à une époque antérieure à celle des Romains. Le vallum en pierre, accompagné également d'une suite de grands castra en pierre, date, selon le même auteur, de l'époque de Constantin le Grand (306—337), de celle de Théodose I (379—395) ou peut-être même du règne d'Anastase (491—518).

Les recherches sur les vallums en Bessarabie sont postérieures à la guerre mondiale. Le mérite en revient au savant allemand C. Uhlig (1928) et au général Scarlat Panaitescu (1926). Panaitescu tenait à une origine romaine, alors que Uhlig s'est abstenu de toute conclusion catégorique. Toujours est-il que ces auteurs font preuve d'une documentation historique peu sûre et peu complète. Eux, pas plus que les autres ne sont pas arrivés

à les dater d'une manière plus précise à l'aide de preuves concrètes du domaine de l'histoire.

La théorie de l'origine prabulgare de tous les vallums en Bulgarie et dans les territoires voisins a été formulée par K. Škorpil en 1905 et peu à peu elle a été adoptée par tous les savants bulgares, à l'exception du prof. B. Filov. Cette théorie reposait sur trois arguments principaux: 1) argument topographique ou celui de la position territoriale des vallums; 2) celui des informations puisées dans des sources littéraires, enfin 3) un argument d'ordre technique — l'existence de la berme.

L'auteur considère comme caduc l'argument topographique, étant donné que l'existence des vallums dans les contrées où probablement se trouvaient les frontières du premier royaume bulgare, ne constitue pas en soi une preuve définitive en faveur de leur origine prabulgare: on devrait prouver au préalable que l'origine de tous ces vallums ne remonte pas à l'époque barbare, antérieure à l'instalation des Bulgares, ni à l'époque byzantine, ni à celle des Romains, ni enfin à celle des Thraces. Toutefois Tacite au début et Ammien Marcellin à la fin de l'époque romaine nous ont laissé des renseignements sur la construction de vallums dans le Hémus oriental.

L'auteur rappelle plus loin qu'il n'y a pas de vallums sur la frontière sud-ouest de l'ancien royaume bulgare, ni sur celle de l'ouest, au-delà des vallums de Haïredin et de Lom, que les Bulgares avaient assez tôt traversés en route vers l'ouest. De même il n'y a pas de vallum en Valachie orientale, comme on le supposait. C'est seulement dans la Petite Valachie et dans le coin ouest de la Valachie même qu'on trouve un vallum romain qui, partant du Danube près de Turnu-Severin, aboutit à la rive droite de l'Argeş, ou même jusqu'à Ploeşti. Le secteur de ce vallum est une invention littéraire de Dimitrie Cantemir (1715) et son inexistence (sur une portion de presque 200 kilomètres) est prouvée par C. Schuchhardt (1885) et par Pamfil Polonic (dont les manuscrits sont conservés à l'Académie roumaine).

Le caractère fictif de l'argument topographique démontre à la fois le peu de consistance de la théorie d'après laquelle les Prabulgares fortifiaient par des vallums-frontière tous les territoires dont ils devenaient les maîtres. Cette hypothèse reposait surtout sur des informations puisées dans l'écrivain arabe Maçoudi (Xe s.). Mais les recherches de Av. Kremer et surtout celles de J. Marquart sur Maçoudi ont démontré d'une façon définitive que ce dernier a été un voyageur fantaisiste et non pas un historien, dont les informations sur les régions et les peuples de l'est et du sud-est de l'Europe pourraient être dignes de foi, à l'exception de celles, bien entendu, qui pourraient être corroborées par d'autres sources. A cet effet, les renseignements précis de l'écrivain arabe Ibn-Rousta et ceux de Constantin Por-

phyrogénète apportent une preuve décisive que les vallums-frontière, dont parle Maçoudi, doivent être rapportés en réalité aux Chazares.

Contrairement à l'opinion admise, les Responsa du pape Nicolas Ier au prince Boris ne contiennent pas la moindre allusion sur des vallums-frontière chez les Bulgares. Outre le caractère légendaire et l'immense foule d'inexactitudes et de naïvetés, dont elle fourmille, la Skazanïe du prophète Isaïe affirme que Isperich a élevé un mur en pierre à travers la Dobroudja au même moment, où furent construites les villes de Pliska et de Drastar. Le fait que le mur de pierre que nous trouvons dans la Dobroudja est de caractère indubitablement romain a obligé Škorpil et d'autres savants à attribuer à Isperich la contruction du petit vallum en terre. Mais celui-ci a le front tourné vers le sud et cela prouve que les données fournies uniquement par ce monument littéraire bulgare ne s'accordent pas avec les faits et qu'ils appartiennent, en dernière analyse, au domaine de la légende.Voilà pourquoi tous les arguments empruntés aux sources littéraires sont, à n'en pas douter, caducs.

Aux arguments de Škorpil on a ajouté celui du parallélisme entre les Bulgares du Danube et ceux de la ville de Bolgar sur le Volga aussi bien que l'analogie avec le mur chinois. Mais, d'abord, chez les Bulgares de la Volga on ne trouve pas de vallums-frontière, ensuite, l'analogie avec le mur chinois du point de vue de l'histoire et de la méthode paraît tout à fait inacceptable vu qu'il y a des analogies beaucoup plus proches que l'on n'a pae prises en considération.

De fait, nous connaissons des vallums de l'époque cimmérienne à Olbia et près de Poltava en Russie méridionale; de l'époque de la domination romaine il y en a sur les trois continents de l'antiquité; enfin, en Russie on trouve des vallums-frontière qu'on peut dater du Xe s. et du règne de Pierre le Grand.

Plus loin l'auteur présente succintement l'histoire et la technique des travaux russes de défense en terre et passe en revue les desseins, les formes et les particularités techniques des limes romains en Afrique du nord, en Egypte, en Asie occidentale, en Grande Bretagne, en Germanie supérieure, en Rhétie et sur tout le cours du Danube. Puis il étudie l'expansion romaine dans l'est de la Péninsule balkanique et les efforts que les Romains y firent pour assurer la défense de la région nordique. Quant à la politique romaine et à la défense des frontières de l'empire, l'auteur propose une nouvelle explication de l'occupation par les Romains du Bosphore cimmérien et de Polonda, de Tyras et d'Olbie ainsi que des raisons pour lesquelles Trajan n'a pas englobé dans la nouvelle province de Dacie, fondée par lui, la Valachie orientale, la Moldavie du sud, la Bessarabie et les territoires à l'est de celle-ci.

Ainsi, il arrive à la conclusion que le vallum romain de la Valachie occidentale a été construit entre l'an 6 et l'an 46 après J.

Chr., celui de Galaţi avec le secteur ouest du vallum méridional de la Bessarabie aussitôt après l'an 46, ses prolongements vers l'est jusqu'au lac Kunduk quelques années plus tard et enfin le vallum Leovo-Bender avec celui de Chora verhnaïa et les deux castra romains, à une distance de presque 200 kilomètres au nord de Bender, sur le Dniester, entre les années 57 et 67 a. J. Chr.

Pour le grand vallum en terre de la Dobroudja il accepte l'époque de Domitien, étant donné que pour celle de Hadrien on dispose des renseignements sur certains déplacements des troupes romaines dans les territoires au nord de la Mer Noire. Le mur en pierre fut, selon lui, élevé par Constantin le Grand, après 324 ou 331. Le petit vallum en terre est antérieur aux constructions romaines. D'une époque antérieure à celle des Romains date probablement aussi le vallum d'Ostrov dans le nord-ouest de la Bulgarie parce qu'il est traversé au moins en un point par une chaussée romaine encore très bien conservée.

СЪДЪРЖАНИЕ *

Предговоръ . . . . . 3— 5

Вмѣсто уводъ 6

I **Значението на названията „Траянъ“ или „Троянъ“** . . 6—10

Името на Траяна въ Добруджа, Румъния, Бесарабия (6—7), въ сръбскитѣ земи, на българска територия, „Траяновата порта“ (8—9). Произходътъ на това наименование (9—10). Рум. troian = валъ, прѣспа, натрупване (10).

II. **Описание на валоветѣ** . . . . . 10—28

Добруджанскитѣ валове: . . . . . 10—17

наименованията (отъ турски произходъ), положението на валоветѣ и размѣритѣ имъ (10); малкиятъ или южниятъ земленъ валъ (11—12); голѣмиятъ или срѣдниятъ по мѣстоположение земленъ валъ (12—13); неговитѣ голѣми лагери (13—14); неговитѣ малки лагери (14); каменниятъ валъ (14—16) и неговитѣ лагери (16—17).

Бесарабскитѣ валове: . . . . . 17—28

въ Бесарабия има 6 по-забележителни землени валове (17—18). Горниятъ валъ (18—20). Долниятъ валъ (20—23). Пруткиятъ валъ (23—24). Акерманскиятъ валъ (24). Валътъ и лагеритѣ при Шора верхная (24). Валътъ при Солонецъ (24—25). Кога сѫ построени последнитѣ два малки вала (25). Отъ какъвъ видъ сѫ последнитѣ два, пруский и акерманскиятъ (25). Надлъжнитѣ валове сѫ обикновено отбранителни, докато характерътъ на напрѣчнитѣ е по-тежко да се опредѣли (25—26). Краищата на горния бесарабски валъ (26—27), неговитѣ разклонения при Днестъра (27). Разликата между разнитѣ участъци на двата главни бесарабски вала, разстоянията между тѣхъ, тѣхното предназначение (27—28).

III. **Разборъ на досегашнитѣ мнения върху произхода на валоветѣ** . . . . . 28—54

Бесарабскитѣ валове: . . . . . 28—36

Димитрий Кантемиръ (28—30). Кантемиръ предполагалъ, че въ Бесарабия има само единъ напрѣченъ валъ (30—31). Фр. Й. Сулцеръ (31). Е. Ф. Сидовъ, А. Петерманъ, К. Шухардъ (31). Т. Момзенъ, В. Веберъ, М. Грушевски, Н. П. Комненъ, В. Първанъ, Ст. Чобану — И. Заборовски, Скарлатъ Панайтеску (32). И. Нисторъ, К. Брътеску (33). Отъ кога знаятъ румънитѣ за сѫществуването на голѣмитѣ напрѣчни валове въ Бесарабия? (33—34). Готската теория на К. Улигъ за произхода на напрѣчнитѣ валове и неговитѣ мнения за произхода на другитѣ валове въ Бесарабия (34—36).

---

* Надѣвамъ се, че това подробно съдържание ще може да замѣсти до нѣкѫде показалеца въ края на работата, който не може да се отпечати поради независящи отъ мене причини.

Добруджанскитѣ валове: . . . . . 36—54

писмени известия за добруджанскитѣ валове (36—37). Проучвания върху тѣхъ—Хелмутъ ф. Молтке (37—38). Ж. Мишелъ (38—39). Д-ръ К. Алардъ, К. ф. Петерсъ (39). М. Суцу (39—40). Т. Момзенъ (40). Карлъ Шухардъ за първи и втори пжть (40—41). О. Бендорфъ (41). Гр. Точилеску — Памфилъ Полоникъ (41—42). К. Цихориусъ, А. ф. Домашевски, Е. Корнеманъ (43). В. Бартелъ (44). Прабългарската теория — Карелъ Шкорпилъ (44—46), Г. Баласчевъ (46—47) и Й. Венедиковъ (47—51). Б. Филовъ (51—52). Карлъ Шухардъ за трети пжть (52—54).

IV **Теорията за прабългарския произходъ на добруджанскитѣ и бесарабскитѣ валове** . . . . . 54—95

Авторитѣ й и тѣхнитѣ основания:

Карелъ Шкорпилъ . . . . . 54—68

Валоветѣ и укрепленията, съ които се занимава К. Шкорпилъ; методъ и критерии у него (54—56). Островскиятъ валъ въ северо-западна България е по-старъ отколкото римскитѣ шосета, които го пресичатъ (57—58). Шкорпиловото разбиране за бермата като характеренъ белегъ за прабългарскитѣ валове (58—59). Нѣкои грѣшки у Шкорпила (59—60). Известия за построяване на валове на днешната българска земя отъ римлянитѣ презъ 26 г. сл. Хр. (60—61) и по времето на императора Валенса (61—62). Другитѣ критерии на Шкорпила (62). Какво е въ действителность бермата (62—63) и где се явява тя (65—67). Бермата като характеренъ белегъ за прабългарскитѣ валове трѣбва да се отхвърли (67). Шкорпилъ и научната литература по въпроса (67—68).

Геза Фехеръ . . . . . 68—75

Сходства и различия между К. Шкорпилъ и Г. Фехеръ (68). Въ 1925 г. Фехеръ е за прабългарския произходъ на всички валове на българска територия и въ околнитѣ земи. Той повтаря аргументитѣ на Шкорпила и Баласчева и ги подкрепя съ нови доводи. Аварскитѣ рингове и китайскитѣ стени. Критерии, методъ и информация у него (68—71). Въ 1931 г. Фехеръ се отказва отъ теорията за прабългарския произходъ на всички добруджански валове (71—73). Неговата трета работа отъ 1938 г. (73—74). Въ 1940 г. Фехеръ не споменува вече идеята за прабългарския произходъ на валоветѣ (75).

Отговоритѣ на папа Николай I . . . . . 75—76

не съдържатъ нито дума въ връзка съ погранични валове у българитѣ.

Сказанието на пророкъ Исайя . . . . . 77—80

К. Иречекъ, К. Шкорпилъ, В. Н. Златарски, Г. Фехеръ, П. Мутафчиевъ и др. приематъ вмѣсто „прѣзидъ“ малкия южен земленъ валъ въ Добруджа. Този валъ има фронтъ къмъ югъ, а това противоречи на изричния текстъ на Сказанието.

Сведенията на Алъ-Масуди . . . . . 80—87

К. Иречекъ парафразира неточно сведенията на Масуди за погранични валове у борджанитѣ (81). К. Шкорпилъ и Г. Баласчевъ и др. възприематъ Иречека (81—82). Подробенъ разборъ на сведенията на Масуди. Той не е историкъ и неговитѣ сведения не сж отъ първа ржка, а разбъркани по отношение на народитѣ и епохитѣ. Мненията на А. Я.

Гаркави, A. v. Kremer, J. Marquart, C. Brockelmann и M. Canard. Известието на Масуди за погранични валове се отнася до хазаритѣ (82—87).

Сведенията на Теофана и патриарха Никифора за Оглосъ — „крепость“ или „укрепена държава“ . . . . . 87—89

не съдържатъ нито дума въ връзка съ погранични валове у дунавскитѣ прабългари.

Известия за укрепления въ българската история . . . . . 89—95

Прегрaдата, съ която българитѣ затворили пжтя на Никифора презъ 811 г. (89—91). Лагеръть на Крума предъ Цариградъ (91—93). Еркесията, единственіятъ пограниченъ валъ отъ късенъ български произходъ (93). Прегрaдата на Самуила въ Ключката клисура (94). Засѣки и землени укрепления ad hoc правятъ и други народи (94). Разликата между постройки ad hoc и сжщинскитѣ голѣми погранични валове (94—95).

V. Въпросътъ за волжкитѣ прабългари. Народътъ и неговата култура. Методи за проучване . . . . . 95—97

Г. Фехеръ и изследванията на д-ръ И. Шишмановъ върху произхода на прабългаритѣ (95—96). Ерудицията и методичнитѣ изисквания на Шишманова (96—97). Използуване на историческитѣ извори и априорното отдѣляне на въпроситѣ свързани съ волжкитѣ и дунавскитѣ прабългари (97).

Крепости и укрепителни постройки въ Болгаръ. Несжществуващиятъ волжко-прабългарски валъ отъ 500 клм. . . . . 97—106

Известията на арабскія писатель Ибнъ-Фадланъ (отъ 12. V. 922 г.) за прабългаритѣ при Волга. Искането на тамошния владѣтель Алмишъ отъ багдатския халифъ Муктедиръ Биллахъ да му се построи една крепость (97—98). Изследванията на д-ръ П. Миятевъ и на С. И. Покровскій (98—99). Известието на Абу Хамидъ Андалуси (99). Проучванията на проф. Й. Ивановъ (99—100). Известието на арабския писатель Абдуллахъ Якути (100). Кога се заговаря за крепости въ областьта на Болгаръ (100—101). Валътъ около гр. Болгаръ. Проучванията на А. С. Башкировъ (101—103). Известия за пограничи валове у волжкитѣ прабългари не сжществуватъ. Измисленіятъ валъ отъ 500 клм. (103—104). Проучванията на С. М. Шпилевскій (105—106). Пограничи валове у волжкитѣ прабългари не сжществуватъ (106).

Рускитѣ „закамски линии“ и рускитѣ „черти“. 106—108

„Старата закамска линия“ отъ XVII в. и „Новата закамска линия“ отъ XVIII в. (106). Рускитѣ „черти“, споредъ В. Ключевскій и С. Ѳ. Платоновъ. Мѣстоположение, размѣри и епохи на построяването имъ (106—108). „Траянови валове“ между Галиция и р. Днепръръ (108).

VI. История и техника на римскитѣ укрепителни работи . 108—113

Произходътъ на земленитѣ укрепителни работи у руситѣ и у другитѣ славянски народи. Римската и германската хипотеза.

Проучванията на М. А. Фриде върху рускитѣ дървени укрепления. Земленитѣ укрепления, които ги придружаватъ или

имъ служатъ като основа (108—111). Произходътъ на рускитѣ и славянскитѣ землени укрепления (111). Римската хипотеза на Л. Нидерле и мѣстната кимерийско-скитска традиция въ южна Русия (111—112). Германската хипотеза (112).

VII. Римскитѣ лимеси . . . . . 113—129

Общъ прегледъ. Цели, техника и видове на лимеситѣ.

Принципътъ на естественитѣ граници у римлянитѣ. Системата на постоянна окупация на предни постове и на протекторатитѣ (113—114). Двойната цель на лимеситѣ и тѣхната сжщность (114). Видоветѣ и отбранителната техника на лимеситѣ (114—115). Лимеситѣ въ Африка (115—116), въ Египетъ (116), въ Азия — принципътъ на двойния лимесъ (116—117). Въ Европа. Британия. Линията Solway-Tyne на Домицияна и Адриана. Линията Clyde-Forth на Антонина Пий (117—119). Извънграничнитѣ лагери и двойниятъ лимесъ (119). Каменната стена и други валове при линията Solway-Tyne (119—121). Горна Германия. Deutsche Reichs-Limeskommission и нейната дейность (121—122). Долнорейнскиятъ участъкъ (122). Горнорейнскиятъ — етапитѣ на неговото построяване (122—123). Технически подробности (123—124). Двоенъ лимесъ (124). Ретия. Етапи и техника (125). Дунавскиятъ лимесъ. По срѣдния Дунавъ: лагери, размѣри и материали (126). Римлянитѣ минаватъ въ Моравия и Словакия — двоенъ лимесъ (126—128). Линиитѣ между Дунавъ и Тиса (128). Лимесътъ по Дунавъ при Дакия (128—129).

VIII. Завладяване на Балканския п-въ отъ римлянитѣ . . . 129—143

Обезпечаване на неговитѣ граници къмъ северъ. Завземане на Кримския Херсонесъ, Полонда, Тирасъ и Олбия и построяване на галацкия и бесарабскитѣ валове.

Покоряване на Македония и Елада (129). Римлянитѣ достигатъ до Дунава и устията му (129—130). Юлий Цезаръ и Буребиста (130). Августъ. Завземане на черноморскитѣ градове въ Добруджа (130). Сждбата на северо-източна България. Провинция Мизия, нейниятъ римски гарнизонъ и неговитѣ задачи (131—132). Мизия е раздѣлена на две (132). Кога и где започватъ римлянитѣ да минаватъ на лѣвия брѣгъ на Дунава. Епохата на Августа — Cornelius Lentulus (132—133). Епохата на Клавдия и Нерона — Tiberius Plautius Silvanus Aelianus (133—135). Ролята на Classis Flavia Moesica и нейнитѣ опорни точки. Имало ли е пристанища въ лимана Кундукъ? Тѣхното предназначение (136—138). Римскитѣ лагери при срѣдния Днестъръ и каменната стена въ срѣдна Бесарабия (138—139). Римската гранична политика и римската практика (140). Проучванията на Никореску, Авакианъ, Латышевъ, Ростовцевъ, Пачъ и Вулпе (140—142). Сждбата на земитѣ северно отъ устието на Дунава до Кримъ (142—143).

Къмъ коя римска провинция сж принадлежали северо-западнитѣ черноморски области, южна Бесарабия, южна Молдава и източно Влашко . . . . . 143—148

Дакия като политическо-административна единица (римска провинция) и като етнографско понятие (143—144). Източно

Влашко подъ охраната на долно-мизийския гарнизонъ. Вжтрешни и предмостови укрепления. Пжтища. Валове (145—148).

IX. **Кагулъ и Когълникъ не произлизатъ отъ Ὄγλος** . . . 148—151
Заключение . . . . . 151—158
Résumé . . . . . 159—162
Съдържание . . . . . 163—167

Карти, скици и планове

Скица на източния край на горния бесарабски валъ . . . 20
Карта на валоветѣ въ Влашко 50
Скици на опростени и идеализирани форми на валове безъ и съ берма въ първоначалната имъ форма и така, както изглеждатъ днесъ 63
Планъ на Плиска 64
Карта на Британия съ укрепителнитѣ линии на Адриана и Антонина Пий 118

Приложения

Карта на добруджанскитѣ валове.
Карта на бесарабскитѣ валове.
Карта на вала въ Бесарабия, споредъ Д. Кантемиръ.
Карта на валоветѣ въ Горна Германия и Ретия.
16 снимки отъ валоветѣ при Плиска.
5 снимки отъ валоветѣ при Erite.

Карта

на Obergermanisch-raetische Limes des Roemerreiches,

спорядъ изданията на съответната комисия

Карта

на Principatus Moldaviae

споредъ Димитрий Кантемиръ

Мнимиятъ бесарабски валъ на Кантемира е означенъ на нея като Via Traiani.

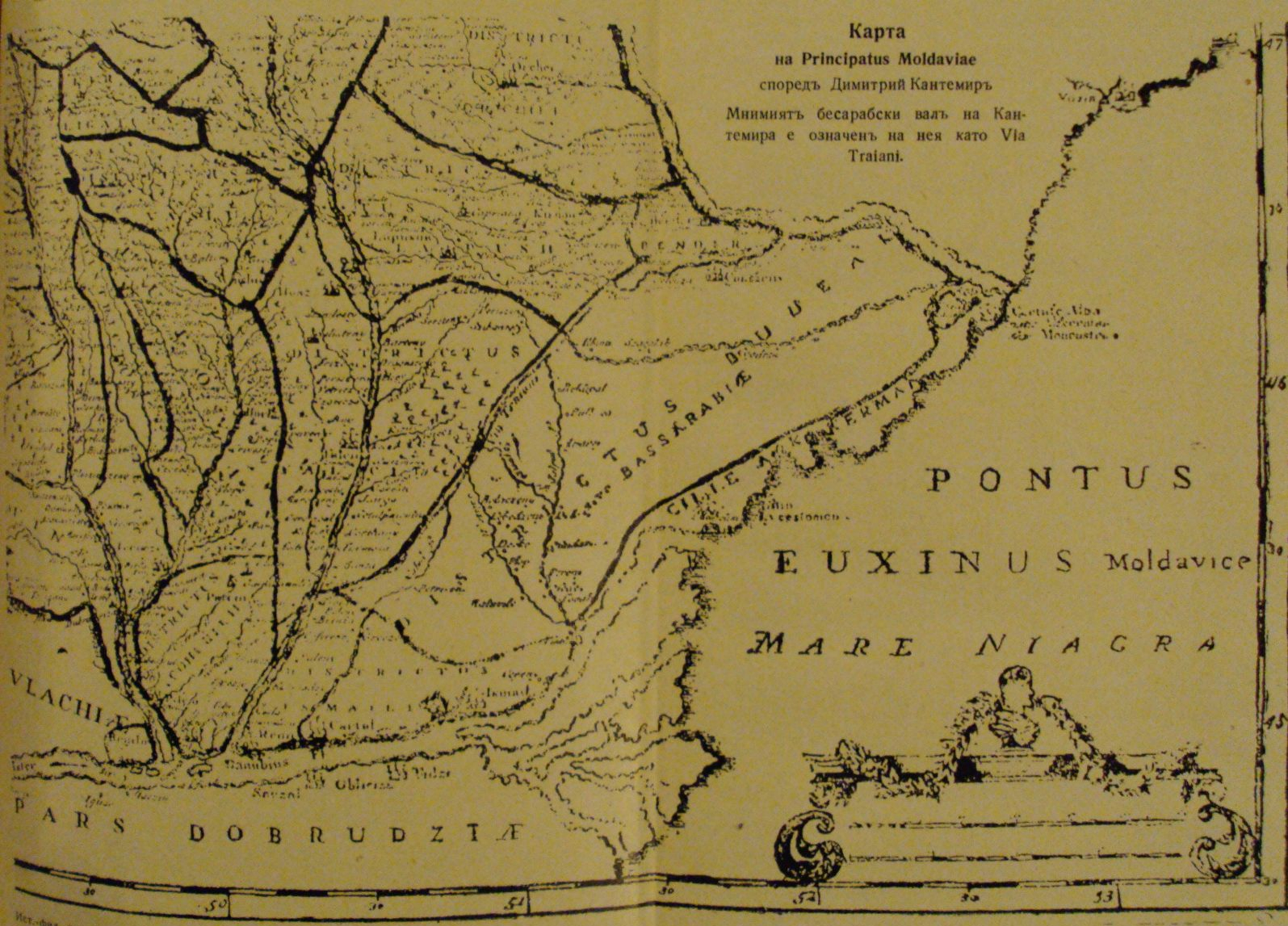

Бесарабия

Мѣрка 1 : 2 000 000

Карта на Бесарабия отъ C. Uhlig, Die Wälle.

Всички бесарабски валове (6), както и галацкиятъ и южномолдавскиятъ, сж посочени отъ мене съ стрѣлки.

Карта на валоветѣ въ Добруджа

Съставена отъ R. Vulpe въ Histoire ancienne de la Dobroudja, споредъ даннитѣ на C. Schuchhardt и Gr. Tocilescu.